

Altıncı Bölüm

VI. 2000'li Yılların Başında Türkiye Tarımı

Türkiye tarımının emperyalizmin ve yerli tekeli sermayenin dayatmaları sonucu gündeme gelen 24 Ocak Kararlarıyla başlayan süreçte boyutları büyüyen yapısal sorunlarını şöyle özetlemek olanaklıdır.

6.1. Tarım Topraklarının Eşitsiz Dağılımı

Bunlardan birincisi, tarımsal toprakların işletmelere ve mülkiyete göre dağılımında süregelen eşitsizliktir.

17. yüzyıldan beri Anadolu toprağı sürekli bir yağmanın hedefidir. Toprak devletin elinden sökülüp alınarak; mültezimlerin, ayanların, ağa ve derebeylerin egemenliğinde günümüze değin gelmiştir. Bu oluşum güçlünün zayıfı ezdiği, çok büyük çiftliklerle cüce tarlaların yan yana yaşadığı bir toprak düzenini yaratmış, kökleşmesini sağlamıştır. Tarımdaki egemen zümrelerin, kasaba eşrafının, ağanın ve tefecinin çıkarınca biçimlenmiş olan bu düzen,

araya Tanzimatın, Meşrutiyetin, Cumhuriyetin, askeri darbelerin girmesine karşın temel niteliklerini günümüze değin korumuştur (Cem 1970).

1913 Osmanlının sonudur, parçalanmanın nedeni olan I. Paylaşım Savaşının eşiğine gelinmiştir. Bakıyoruz, tarımsal nüfusun %1'i, toprakların %39'una el koymuştur. 1938'de Cumhuriyetin ilk dönemi sona ermektedir; devrimler, çeşitli değişiklikler yapılmış ancak bu kez de %25 toprağın %14'üne sahip çıkmıştır. Geliyoruz 1950'lere; CHP iktidarı da dönemini tamamlamıştır, ancak durum aynıdır: Tarımsal nüfusun %7'si yani bey-âğa takımının en büyükleri, toprakların %20'sini işlemektedir. Sonra DP dönemi bitiyor, 27 Mayıs darbesi yapılıyor, reform korkusuyla topraklar aile arasında bölünüp küçük gösteriliyor, ancak toprak beylerinin egemenliği gene değişmiyor: Tarımsal nüfusun %5'i, bu kez toprakların %12'sini elinde tutmaktadır. 12 Mart darbesi yapılıyor %1'in denetlediği toprak %22. 12 Eylül darbesi yapılıyor %8 toprakların %12'sinin sahibidir. Geliyoruz 1990'lara; ekonomiye tekeller egemen olmuş, bey-âğa takımının en irileri, yani tarımsal nüfusun %9'u toprakların hala %17'sini işliyorlar.

Çizelge-VI.1. Çeşitli İşletme Gruplarındaki Tarım İşletmeleri ve Ekilen Alanlar

İşletme Ölçeği (da)	Yıl	İşletme Sayısı		Toplam Alan	
		Sayı	%	Hektar	%
0-50	1963	2.132.288	68,8	4.079.386	24,4
	1991	2.659.738	67,0	5.188.961	22,1
	2001	1.958.269	64,8	3.933.113	21,3
50-99	1963	561.732	18,1	3.995.317	23,9
	1991	713.149	18,0	4.675.069	19,9
	2001	559.999	18,3	3.812.322	20,7
100-199	1963	291.693	9,4	3.973.073	23,7
	1991	383.323	9,7	3.921.663	21,0
	2001	327.330	10,8	4.388.163	23,8
200-500	1963	99.785	3,2	2.842.127	17,0
	1991	173.774	4,4	4.648.743	19,8
	2001	153.688	5,1	4.207.631	22,8
500-999	1963	11.029	0,4	755.158	4,5
	1991	24.201	0,6	1.498.249	6,4
	2001	17.431	0,6	1.121.855	6,1
1.000 +	1963	4.323	0,1	1.089.274	6,5
	1991	12.637	0,3	2.518.413	10,7
	2001	4.476	0,1	969.865	5,3
Toplam	1963	3.100.850	100,0	16.734.335	100,0
	1991	3.966.822	100,0	23.451.099	100,0
	2001	3.021.194	100,0	18.432.948	100,0

Kaynak: DIE

Dönemler değişmiş, iktidarlar değişmiş, toprak reformu söylenceleriyle kitleler yıllar boyu uyutulmuş, ancak bu egemen azınlığın dışında kalan yoksulların durumu daha da kötüleşmiştir.

1963, 1991 ve 2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarının birlikte değerlendirilmesi toprak dağılımında süregelen büyük eşitsizliği ve toprakların belli ellerde toplanma olgusunu açıkça ortaya koymaktadır.

1963 yılında 50 dekarın altında toprağa sahip olan ailelerin oranı %68,8, işledikleri toprakların oranı %24,4'tür. 2001 yılında bu ailelerin oranı %64,8, sahip oldukları toprakların oranı %21,3'tür. Buna karşılık, 1963 yılında 200 dekarın üstünde topraklı aileler toplamın %3,7'sini oluşturmakta ve toprakların %28'ini elinde bulundurmaktadır. 2001 yılında ise aynı dilimdeki ailelerin oranı %5,8 olmasına karşın denetimlerindeki topraklar %34,2'ye yükselmiştir (*Çizelge-VI.1*).

Toprak dağılımı bölgesel ölçekte incelendiğinde en eşitsiz dağılımın yarı-feodal ilişkilerin –bir ölçüde etkinliğini sürdürdüğü– Güneydoğu Anadolu Bölgesi'nde olduğu görülmektedir (*Çizelge-VI.2*). 1.000 dekardan büyük topraklı işletmelerin yaklaşık %72'si, 5 bin dekardan büyük topraklı işletmelerin ise %92'si bu bölgede bulunmaktadır. 50 dekarın altında işletmeye sahip 180 bin ailenin elinde bulundurduğu toprak, 5 bin dekardan büyük topraklı 405 ailenin kontrol ettiği topraktan daha azdır. Bu bölgede 50 dekardan az topraklı aileler toplam ailelerin yaklaşık yarısını oluştururken toprakların %6,1'inin sahibidirler. Oysa 500 dekarın üstünde topraklı aileler toplam ailelerin %5'ini oluştururken, toprakların yaklaşık yarısını kontrol etmektedirler.

Çizelge-VI.3'te görüldüğü gibi toprak dağılımındaki eşitsizlik Güneydoğu Anadolu'nun kimi illerinde çok daha çarpıcı boyutlara ulaşmaktadır. Örneğin 500 dekarın üstünde topraklı ailelerin kontrol ettiği tarım arazisi oranı Bitlis'te %49,1, Siirt'te %52,8, Diyarbakır'da ise %64,5'tir. Türkiye'de sayıları 12.637 olan 1.000 dekarın üstündeki özel mülklerin %27,8'i (3.510 adet) Diyarbakır, %15,4'ü Şırnak (1.952 adet), %12,3'ü (1.556) Şanlıurfa'da bulunmaktadır. 5 bin dekarın üstündeki mülkler baz alındığında çok daha ilginç bir tablo ile karşı karşıya gelinmektedir. Türkiye ölçeğinde sayıları 441 olan bu mülklerin 365'i Diyarbakır, 24'ü Mardin ve 15'i Siirt'te bulunmaktadır (DİE 1994).

1991 sayımına göre Güneydoğu Anadolu ve Akdeniz toprak dağılımının en adaletsiz olduğu bölgeler olarak öne çıkmaktadır (*Çizelge-VI.2*). Bu iki bölge, tarımsal yapının gelişkinliği yönünden iki uç konumdaki bölgelerdir. Akdeniz, ticari tarımın en gelişkin olduğu bölgelerden biri iken; gerek teknoloji, gerekse pazar için üretim ilişkilerinin gelişkinlik düzeyi açısından, Güneydoğu en geri konumdadır. Toprak dağılımındaki eşitsizlik, Akdeniz'de kapitalist işletmeciliğin, Güneydoğu'da ise aşiret-ağalık örgüsüne eşlik eden bir toprak düzeninin parçasıdır. Bu bölgede 1970-91 sayımları arasında, 500+ dekarlık topraklılar, topraklarını en çok Diyarbakır (%46) ve Hakkâri,

Mardin, Siirt Batman il grubunda (%36) genişletirken, 50 dekadardan küçük işletmeler gene bu illerde hızla azalmıştır. Güneydoğu'da, büyük toprak sahipleri küçük topraklara el koyarak topraklarını daha da genişletme eğilimindedirler (Köymen ve Öztürkcan 1999).

Çizelge-VI.2. Tarım Bölgelerinde Toprakların İşletmelere Göre Dağılımı (1991)
A: İşletme %si, B: Toprak %si

Tarım Bölgesi		İşletme Büyüklüğü (Dekar)							Gini Oranı
		1-19	20-49	50-99	100-199	200-499	500-999	1.000 +	
Orta Kuzey	A	22,0	31,4	22,7	14,9	8,0	0,8	0,1	0,54
	B	2,9	12,9	19,9	25,7	28,8	6,7	3,1	
Ege	A	41,8	36,1	15,4	5,2	1,3	0,1	0,04	0,52
	B	11,0	29,8	28,0	18,4	10,2	1,1	1,6	
Marmara	A	29,4	33,8	22,8	10,8	2,9	0,3	0,02	0,51
	B	5,3	19,8	28,6	26,7	14,3	4,0	1,3	
Akdeniz	A	42,6	30,9	16,2	6,8	1,9	0,4	0,2	0,60
	B	8,3	20,3	23,2	18,8	17,3	5,6	6,6	
Kuzeydoğu	A	34,3	28,3	19,8	11,4	5,4	0,7	0,1	0,58
	B	5,4	14,2	21,2	24,0	24,9	7,5	2,7	
Güneydoğu	A	22,1	23,0	20,2	17,8	11,4	2,8	2,7	0,69
	B	1,3	4,8	9,0	15,2	20,7	11,9	37,2	
Karadeniz	A	49,6	36,2	10,5	2,8	0,7	0,04	0,04	0,48
	B	17,6	37,5	23,6	12,5	6,2	0,5	2,1	
Orta Doğu	A	28,3	35,2	20,9	10,6	4,3	0,6	0,2	0,54
	B	5,2	18,8	23,3	23,0	19,5	5,8	4,6	
Orta Güney	A	25,2	26,1	22,2	16,9	8,4	1,0	0,2	0,57
	B	2,8	10,1	18,2	27,5	27,3	7,5	6,7	
Türkiye	A	34,9	32,1	18,0	9,7	4,4	0,6	0,3	0,61
	B	5,6	16,5	19,9	21,0	19,8	6,4	10,7	

Kaynak: DİE (1994), Altan (1998)

Çizelge-VI.3. Güneydoğu Anadolu'da Toprak Dağılımı, % (1991)

İşletme Ölçeği (Da)	Siirt		Bitlis		Diyarbakır	
	İşletme	Toprak	İşletme	Toprak	İşletme	Toprak
1-19	38,0	3,0	20,4	1,5	11,0	0,4
20-49	24,2	6,1	29,5	6,1	21,0	2,7
50-99	16,6	9,0	16,8	7,5	16,7	4,1
100-199	9,7	10,2	18,0	16,1	26,7	12,8
200-499	8,4	19,0	9,3	19,7	15,4	15,5
500-999	0,7	2,9	2,8	12,1	3,1	7,4
1.000+	2,4	49,9	3,2	37,0	6,0	57,1

Kaynak: DİE (1994)'den hesaplanmıştır.

Öte yandan Karadeniz Bölgesi, en küçük toprak ortalamaları ile küçük işletmelerin en yoğun ve en eşit toprak dağılımının olduğu bölgedir. Bu bölgede 50 dekarın altında toprağa sahip ailelerin oranı %86 gibi büyük bir orana ulaşmıştır. Buna karşılık 100+ dekarlık topraklı ailelerin oranı %3,6 dolayındadır. Karadeniz kıyılarında Bizans'tan bu yana büyük mülkiyet çok az görülmüş, Osmanlı yönetimi bu durumu daha da yerleşik hale getirmiştir. Bu bölgede yetiştirilen fındık ve tütün gibi ürünlerde küçük üreticiliğin çok derin kökleri vardır ve uzun yıllar böyle kalması da beklenebilir.

6.2. Topraksızlık

Tarımsal toprakların işletmelere ve mülkiyete göre dağılımındaki eşitsizliğin yanı sıra, kırsal alanda geniş bir kesim oluşturan topraksız ailelerin sayısı artmıştır. 1913–1981 yılları arasındaki topraksız aile oranlarını içeren *Çizelge–VI.4*'ten görüleceği gibi, yetmiş yıllık bu dönemde topraksızların oranı 3,5 kat artmıştır. Ancak bu konuda en yeni veriler 20 yıl öncesine dayanmaktadır. Egemen sınıflar birçok konuda olduğu gibi topraksızlık konusundaki gerçeği de emekçi halktan gizlemektedir.

Çizelge–VI.4. Topraksız Aile Oranları

Yıl	Topraksız Aile Oranı (%)
1913	8,0
1927	17,0
1950	14,5
1963 ⁽¹⁾	9,1
1968	17,5
1973	21,9
1981 ⁽²⁾	27,2
Not: ⁽¹⁾ Topraksız işletme oranı ⁽²⁾ Köy Envanter Etütleri	
Kaynak: Avcioğlu (1969), Börtüçene (1977), Varlıer (1979), Mülayim (1992), Tezel (1994)	

6.3. İşletme Biçimleri

Kiracılık ve ortakçılık biçiminde işletmecilik varlığını sürdürmektedir. 1981 Köy Envanter Etütleri'ne göre 35.074 köyde yapılan anket sonuçlarından 8.498 köyde kiracılık (toplam köylerin %24,2'si) ve 13.376 köyde ortakçılık (%38,1) uygulanmaktadır. Türkiye tarımında feodal ve yarı-feodal ilişkilerin genişliğini saptamayı amaçlayan bir çalışmaya göre, ağa–ortakçı bölüşüm ilişkisi %2,6 ile %3,3 arasında bir yer kaplamaktadır.

6.4. Küçük ve Parçalı İşletme Yapısı

Türkiye’de toprakların işletme ve mülkiyete göre dağılımı açısından dengesizlik gösteren tarımsal yapı, küçük ve geçimlik işletmelerin egemen olduğu bir yapıdır. Üstelik tarımsal işletme sayısının zaman içerisinde artmasıyla her işletme diliminde ortalama toprak büyüklüğü giderek düşmektedir. Gerçekten 1950’de 2.528 bin olan tarımsal işletme sayısı, 1991’de 3.967 bine değin yükselmiştir. Buna karşılık tarımda yaratılan toprağın sınırlı kalması nedeniyle işletme başına ortalama büyüklük 1950’de 77,3 dekarıdan 1991’de 59,1 dekara düşmüştür. Kısacası 1950–91 yılları arasında tarımsal işletmeler %59,6 oranında artarken, ortalama işletme büyüklüğü %23,5 oranında azalmıştır.

Çizelge–VI.5. Tarım Bölgelerinde İşletme ve Faal Nüfus Başına Düşen Ortalama Arazi Genişliği (Dekar)

No	Tarım Bölgesi	Ortalama İşletme Büyüklüğü	Faal Nüfusa Düşen Ortalama Genişlik
1	Ortakuzey	76	24,8
2	Ege	36	14,2
3	Marmara	53	16,6
4	Akdeniz	46	12,7
5	Kuzeydoğu	60	17,3
6	Güneydoğu	147	35,2
7	Karadeniz	28	9,6
8	Ortadoğu	58	16,7
9	Ortagüney	80	26,5
	Ortalama	59	18,7

Kaynak: Talim ve Işın (1998)

Küçülme (ya da ufalanma) özellikle küçük işletme diliminde gözlenmektedir. İşlediği toprağın büyüklüğü –rasyonel bir işletmeciliğe elvermeyecek olan– 20 dekarın altındaki cüce işletmeler, 1991’de %34,9’luk bir orana ulaşırken, tarımsal toprakların ancak %5,6’sını işleyebildiği için ortalama büyüklüğü 9,5 dekara düşmüştür. 1950–91 yıllarını kapsayan 40 yıllık dönemde, işletme başına ortalama büyüklük, 21–50 dekarlık işletmelerde 35 dekarıdan 30,3 dekara, 51–100 dekarlık, işletmelerde ise 72,7 dekarıdan 65,6 dekara düşmüştür (TKB 2000). *Çizelge–VI.5’te* görüldüğü gibi ortalama işletme büyüklüğü Güneydoğu Anadolu’da 147, Ortagüney’de 80, Ortakuzey’de 76 dekar iken, Karadeniz Bölgesi’nde 28 dekara dek düşmektedir.

Tarım bölgeleri arasında olduğu gibi ortalama işletme büyüklükleri açısından iller arasında da farklılıklar bulunmaktadır. Ortalama işletme büyüklüğünün Güneydoğu illerinden Şırnak’ta 316, Diyarbakır’da 264 dekar olma-

sına karşılık, Karadeniz illerinden Artvin ve Zonguldak'ta 17 dekar dolayındadır (*Çizelge-VI.6*).

Çizelge-VI.6. Ortalama İşletme Büyüklüğü En Büyük ve Küçük Olan İller

En Büyük		En Küçük	
İl	Dekar	İl	Dekar
Şırnak	316	Artvin	17
Diyarbakır	264	Zonguldak	17
Şanlıurfa	159	Rize	18
Bitlis	144	Trabzon	21
Eskişehir	131	Muğla	25
Ankara	129	Ordu	31

Kaynak: DİE (1994)'den hesaplanmıştır.

DPT'nin belirlemelerine göre en az geçim düzeyini sağlayabilecek toprak genişliği Orta Anadolu için 90, Karadeniz Bölgesi için 40, Ege-Marmara için 60, Akdeniz Bölgesi için 50, Doğu-Güneydoğu Bölgesi için 140 dekadır (DPT 1977a). Buna karşılık Türkiye'de çiftçi ailelerin üçte ikisi geçimlerini 50 dekadardan küçük topraklardan sağlamak durumundadırlar.

İşletmelerin sahip olduğu arazinin miktar olarak azlığı ya da çokluğu tek başına işletmenin büyük ya da küçük olduğunu göstermeye yetmemektedir. Arazinin bulunduğu bölge, ekolojik koşullar, kullanılan tarım tekniği, yetiştirilen ürünler ve toprağın verim gücü gibi etmenler de arazi varlığı ile birlikte düşünülmesi gereken konulardır. Örneğin Akdeniz sahil kuşağında bulunan ve pazar değeri yüksek olan ürünlerin yetiştirildiği 40 dekar araziye sahip bir işletme, Doğu ya da Orta Anadolu Bölgelerinde bulunan 300 dekar kuru araziye sahip bir işletmeden ölçek olarak daha büyük sayılabilir. Bu nedenle işletmelerin arazi büyüklüklerinin coğrafi bölgeler itibariyle incelenmesinde yarar vardır (DPT 2000).

Tarımsal işletmeler genellikle çok sayıda ve dağınık parçalardan oluşmaktadır. *Çizelge-VI.7*'de görüleceği gibi, 2001 yılı itibariyle, işletmelerin %43,3'ü 1-3 parçadan oluşmaktadır; bunu %22,8 ve %19,2'lik paylara 4-5 ve 6-9 parçadan oluşan işletmeler izlemektedir. 10'dan daha fazla parçalı işletmelerin oranının %14,7 olması ise, tarımsal yapı açısından çok önemli bir önemli sorundur.

Küçük ve çok sayıda dağınık parçalı işletmelerin egemen olduğu tarımsal yapıda, neredeyse uygun teknoloji ve girdi kullanımı olanaksız hale gelmektedir. 1970'lere oranla günümüzde daha fazla çağdaş girdiler kullanılmasına karşın birim girdiden alınan verimin düşmesi de bunun göstergelerinden birisidir. 1970 yılına oranla 1990 yılında sulama veriminde %25, kimyasal gübre veriminde %50, traktör veriminde %75 düşme olmuştur.

Aynı dönemde işlenen birim alandan sağlanan ürünün %50 artmasının nedeni, 1970’li yıllara göre daha fazla girdi ve emek kullanılmasıdır.

Çizelge–VI.7. Parça Sayılarına Göre Tarım İşletmelerinin Dağılımı

Parça Sayısı	1950		1970		1980		1991		2001	
	İşletme Sayısı	Parça Sayısı	İşletme Sayısı	Parça Sayısı	İşletme Sayısı	Parça Sayısı	İşletme Sayısı	Parça Sayısı	İşletme Sayısı	Parça Sayısı
1–3	28,1	9,1	46,6	17,3	43,3	15,4	35,7	11,6	43,3	15,4
4–5	23,1	15,0	21,2	18,0	22,8	18,8	22,4	15,6	22,8	18,8
6–9	26,2	27,1	19,8	27,2	19,2	24,9	22,2	24,5	19,2	24,9
10+	22,6	48,8	12,4	33,8	14,7	40,9	19,7	48,3	14,7	40,9
Toplam	2.274	15.725	3.058	15.978	3.967	21.524	3.559	22.904	3.967	21.524

Kaynak: DİE

6.5. Tarımsal Nüfus, İstihdam, Büyüme

Cumhuriyetin başlangıcından 1950 yılına kadar, ölüm hızının azalması ve doğum hızının artmasına bağlı olarak yıllık nüfus artış hızı yükselmiştir. 1923–55 yılları arasında nüfus, yaklaşık iki kat artarak 13 milyondan 24 milyona ulaşmıştır. Nüfus artış hızının en yüksek olduğu dönem %28,5 ile 1955–60 dönemidir. 1950’li yıllardan sonra doğurganlık azalmaya başlamış; ancak, doğurganlıktaki azalma hızı, ölüm hızlarında meydana gelen azalmadan daha az olduğu için nüfus büyümeye devam etmiştir. 1955–85 yılları arasında, nüfus yeniden ikiye katlanarak 24 milyondan 51 milyona yükselmiştir. 1985 yılından sonra nüfus artış hızı düşme eğilimine girmiştir. Nüfus yaklaşık olarak son 75 yılda beş kat artmıştır.

Yıllık nüfus artış hızı 1940–45 döneminde %10,6 ile en düşük seviyede iken 1955–60 döneminde %28,5 ile en yüksek seviyeye ulaşmıştır. Yıllık nüfus artış hızı, 1980–85 döneminde %24,9, 1985–90 döneminde %21,7 iken 1990–2000 döneminde %18,3’e gerilemiştir. 1945 yılından sonra ilk kez 1990–2000 döneminde nüfus artış hızı %20’nin altına düşmüştür.

1927–50 döneminde şehirlerde bulunan nüfusun oranı önemli bir değişim göstermemiş, 1950 yılından sonra ise hızla artmıştır. Şehirlerde bulunan nüfus, köylerde bulunan nüfusa göre çok büyük bir hızla artmaktadır. 1990–2000 döneminde şehirlerde bulunan nüfusun yıllık artış hızı %26,8 iken köylerde bulunan nüfusun yıllık artış hızı %4,2’dir. 1927–2000 dönemi dik-kate alındığında, kırsal kesimden kentlere olan hızlı göçle birlikte ilk kez 1985 yılından sonra şehirlerde bulunan nüfusun köylerde bulunan nüfustan daha fazla olduğu bir dönemin başladığı görülmektedir. Şehirlerde bulunan nüfusun oranı önemli bir artış göstererek 1990 yılında %59 iken 2000 yılında %64,9’a yükselmiştir. Ancak Türkiye’nin kırsal (tarım) nüfusu hala çok

fazla olup; nüfusun yaklaşık %30'u kırsal alanlarda yaşamaktadır (*Çizelge-VI.8*). Oysa bu oran ABD'de %3,5, AB'de %5–10 dolayındadır.

Çizelge-VI.8. Toplam, Şehir ve Tarım (Kırsal) Nüfusu (Bin)

Yıl	Toplam Nüfus	Yıllık Artış Hızı (%)	Şehir Nüfusu	Kırsal Nüfus	
				Sayısı	Oranı (%)
1927	13.648	–	3.306	10.342	75,8
1935	16.158	21,1	3.803	12.355	76,5
1940	17.821	19,6	4.346	13.475	75,6
1945	18.790	10,6	4.687	14.103	75,1
1950	20.947	21,7	5.244	15.703	75,0
1955	24.065	27,8	6.927	17.137	71,2
1960	27.755	28,5	8.860	18.895	68,1
1965	31.391	24,6	10.806	20.586	65,6
1970	35.605	25,2	13.691	21.914	61,6
1975	40.348	25,0	16.869	23.479	58,2
1980	44.737	20,7	19.645	25.092	56,1
1985	50.664	24,9	26.866	23.799	47,0
1990	56.473	21,7	33.326	23.147	41,0
2000	67.804	18,3	44.006	23.798	35,1
2000*	67.420	14,7	43.647	23.773	35,3
2001*	68.365	14,4	44.619	23.746	34,7
2002*	69.301	14,1	45.595	23.707	34,2
2003*	70.231	13,8	46.575	23.656	33,7
2004*	71.152	13,5	47.559	23.593	33,2

*2000–2004 yılları arası tahmindir.
Kaynak: DIE

Kırsal alanlardan kentlere hızlı bir göç olmasına karşın, Türkiye'de tarım sektöründe gelişmiş ülkelerle karşılaştırıldığında büyük bir nüfus istihdam edilmektedir. *Çizelge-VI.9*'dan görüldüğü gibi tarım sektörü sivil istihdamın %25 gibi önemli bir bölümüne istihdam alanı oluşturmaktadır.

Gelişmiş ülkelerde tarım sektöründeki istihdamın yapısı incelendiğinde, aktif nüfusun çok az bir bölümünün tarımda çalıştığı görülmektedir. Tarım sektöründeki istihdamın toplam istihdamdaki payı ABD'de %2,8, Almanya'da %3,3, Fransa'da %4,6, Belçika'da %2,6, Japonya'da %5,5; az gelişmiş ülkelerden Mısır'da %33,1, İran'da %36,3, Pakistan'da %47,8, Zaire'de %66,1, Hindistan'da %61,6 düzeyindedir (Petrol-İş 2000).

TÜİK'in yürüttüğü Hanehalkı İşgücü Araştırmalarına göre (*Çizelge-VI.9*); 2004'ün I. döneminde tarımda 6.412 bin kişi istihdam ediliyordu ve tarımın toplam sivil istihdamdaki payı %32,2 dolayındaydı. Tarımsal istihdam

2005'in aynı döneminde 6.230 bin kişiye (istihdamdaki payı %29,9), 2006'da ise 5.167 bin kişiye (istihdamdaki payı %25,1) düştü. Böylelikle 2004–06 döneminde tarım kesiminde istihdam 1 milyon 245 bin kişi azaldı, başka bir deyişle 2 yıl içerisinde tarımdan kopanların oranı %19'u buldu.

Çizelge–VI.9. İstihdamda Tarımın Payı (Bin kişi)

Yıl ve Dönem	Toplam İstihdam	Tarımsal İstihdam	Tarımın Payı (%)
1990	18.539	8.691	46,9
1991	19.289	9.212	47,8
1992	19.461	8.718	44,8
1993	18.501	8.862	42,5
1994	20.009	8.813	44,1
1995	20.587	9.080	44,1
1996	21.197	9.259	43,7
1997	21.205	8.837	41,7
1998	21.780	9.039	41,5
1999	21.324	8.856	41,5
2000	21.850	7.769	36,0
2001	21.524	8.089	37,6
2002	21.354	7.458	34,9
2003	21.147	7.586	35,4
2004	21.791	7.400	34,0
2005	22.046	6.493	29,5
2004/ I. Dönem	19.902	6.412	32,2
2005/ I. Dönem	20.838	6.230	29,9
2006/ I. Dönem	20.604	5.167	25,1
2004–06 Ocak/ I. Dönem		-1.245	-19,4
Kaynak: TÜİK			

1999 sonrası dönemde tarımda uygulamaya konan neo-liberal politikalar ve tarımdaki istihdamın durumunu birlikte değerlendiren kimi araştırmacılar, uygulanan tarım politikalarının sonucunda tarıma yönelik desteklerin milli gelirin %3'ünden %7'sine geriletilmiş, tarımsal örgütlenmenin, TSKB'lerin zayıflatılmış, tarımın özellikle son üç yılda *net ithalatçı* konumuna getirilmiş olduğunu saptamaktadırlar. Bu uygulamalar sonucunda da Türkiye'de tarım yapılarının hızlı bir biçimde tasfiye sürecine sokulduğu belirtilmektedir. Böylece, milli gelirdeki payını son derece hızlı bir biçimde yitiren tarım sektörü daha da hızlı bir biçimde istihdam kayıpları yaşamakta, aynı zamanda da kırsal göç ve kentsel/kırsal işsizlik oranları yükselmektedir (BSB 2006).

Altıncı yılını dolduran uygulamalar sonucunda tarımsal katma değerın gö-reli payının hızla gerilediği bir dönem yaşanmıştır. Daha hızlı gerileme ise tarımda çalışan nüfusun toplam istihdam içindeki payında görülmüş olup; önümüzdeki dönemde daha da hızlı azalması beklenmektedir. Bu eğilimler tarımın gö-reli konumunu hızla dönüştürmekte, aynı zamanda kırsal göçü kontrol edilemez duruma getirmekte, kentsel/kırsal işsizlik oranlarını ve adi suç olaylarını tırmandırmaktadır (BSB 2006).

Türkiye’de 1.000 dekar tarım alanına düşen iktisaden faal nüfus çok fazladır. Tarım teknolojisindeki gelişmelere koşut olarak bu rakamın azalması beklenir. Oysa 1.000 dekar tarım alanına düşen iktisaden faal nüfus 1975’te 42 iken, 2000 yılında 48’e çıkmıştır. Bu nedenle tarımda iktisaden faal nüfus başına düşen tarım toprağı sürekli azalmaktadır. Bu rakam 1975’te 25 dekar iken, 2000 yılında 21 dekara düşmüştür (*Çizelge–VI.10*).

Çizelge–VI.10. Nüfus–Arazi ilişkisi (1975–2000)

Yıl	1.000 Dekara Düşen Tarımda İktisaden Faal Nüfus	Tarımda İktisaden Faal Nüfus Başına Tarım Alanı (Dekar)
1975	42	25
1980	39	24
1985	44	23
1990	45	22
2000	48	21

Kaynak: DİE, Türkiye İstatistik Yıllığı 2004

6.6. Emek Verimliliğindeki Düşüklük

Türkiye tarımı hala bünyesinde ciddi boyutlu bir emek fazlası barındırmakta, bu da tarımda emek veriminin düşüklüğüne ya da yavaş büyümesine yol açmaktadır. 1970–95 arasında işgücü başına katma değer yılda ortalama %0,73 büyümüştür. 1970’ler emek verimliliği büyüme oranının en yüksek olduğu dönemdir. 1980’lerin ikinci yarısından sonra belirgin bir biçimde düşen bu oran, 1995 yılında negatife dönüşmektedir. 1970 ve 1980’lerde ortalama büyüme oranları yılda %3,1 ve %2,4 olarak gerçekleşmiş, 1990’ların ilk yarısında ise –%1,2’ ye gerilemiştir (Çakmak ve Zaim 1998).

Tarım ve tarım dışı emek verimlilikleri karşılaştırıldığında, son yıllarda tarım aleyhine gelişme hızlanmıştır ve bu durum kırdan kente göçü artıran bir etkidir. 1970–75 ile 1990–95 yılları ortalamaları dikkate alındığında, işgücü başına reel tarımsal katma değerde %24 artış olmasına karşın, aynı dönemde bu oran imalat sanayiinde %76 ve tarım dışı sektörde %43 artış göstermiştir (Çakmak ve Zaim 1998).

1960’lara değin üretim artışı işlenen alanların genişlemesiyle sağlanmıştır. Ancak işlenebilir alanlar çoktan üst sınırına ulaşmıştır. Bu nedenle, tarımsal

hâsıladaki artışın büyük bölümü toprak verimindeki artışa bağlıdır. Aynı dönem boyunca, hektar başına bitkisel üretimdeki artış, yıllık %2,7'yi bulmaktadır. Yani emek verimliliğindeki artışın büyük bölümü toprak verimindeki artıştan kaynaklanmaktadır (Çakmak ve Zaim 1998).

Tarım ve tarım-dışı verimlilik endeksleri karşılaştırıldığında gelişme tarımın aleyhinedir. IMF/Dünya Bankası programlarının uygulandığı yakın geçmişte görece verimliliğin tarım aleyhine gelişmesi hız kazanmıştır. Örneğin 2000 yılında sanayi sektöründe çalışan başına katma değer tarımın 4,3 katı iken, 2004 yılında 4,7 katına yükselmiştir (Çizelge-VI.11).

Çizelge-VI.11. İşgücü Başına Sektörel Katma Değer (1987 Fiyatlarıyla, Bin TL)

Yıl	Tarım	Sanayi	Hizmetler	Görece Verimlilik	
				San/Tarım	Hiz/Tarım
1990	1.582	7.688	7.124	4,9	4,5
1991	1.483	7.623	6.821	5,1	4,6
1992	1.634	7.627	6.875	4,7	4,2
1993	1.797	9.030	7.490	5,0	4,2
1994	1.594	7.415	6.740	4,7	4,2
1995	1.567	8.339	6.980	5,3	4,5
1996	1.607	8.413	7.321	5,2	4,6
1997	1.646	8.704	7.857	5,3	4,8
1998	1.765	8.843	7.832	5,0	4,4
1999	1.701	8.260	6.986	4,9	4,1
2000	2.013	8.706	7.032	4,3	3,5
2001	1.819	8.140	6.454	4,5	3,6
2002	2.120	8.473	6.742	4,0	3,2
2003	2.152	9.387	7.069	4,4	3,3
2004	2.126	9.902	7.698	4,7	3,6

Kaynak: DİE verilerinden hesaplanmıştır.

6.7. Düşük Verimlilik ve Üretim

Türkiye tarımının en yakıcı sosyo-ekonomik sorununu düşük verimlilik, dolayısıyla düşük üretim ve gelir düzeyi oluşturmaktadır. Gerçi 1950'li yıllardan başlayarak üretimde önemli artışlar olmuşsa da bu, tarımsal girdilere bağlı olarak toprak verimliliğinin artırılmasından çok, tarıma açılan alanların genişlemesinden doğmuştur. 1980 sonrasına bakıldığında, üretimdeki artış, büyük oranda nadasa bırakılan alanların daraltılmasından kaynaklanmış, gerçekte ise tarımsal verimlilikte düşmeler olmuştur.

1923-98 döneminde GSMH, sabit fiyatlarla ortalama yılda %5 büyümüş, yıllık büyüme hızı tarımda %3,5, sanayide %6,4 olmuştur. 75 yıllık süreçte

milli gelir sabit fiyatlarla 34 kat artarken, bunun içinde tarımın payı 9 kat, sanayiın payı ise 80 katın üzerinde artmıştır.

Tarım politikalarının temel hedeflerinden birisi, kuşkusuz, ülkenin kendi nüfusunu nitelik ve nicelik olarak besleyebilecek bir tarımsal üretim düzeyinin gerçekleştirebilmesi olmalıdır. Bu hedef, tarımsal üretim artışının, nüfus artış hızına eşit ya da ondan yüksek olması ile sağlanabilir. Oysa Türkiye’de tarımsal üretimdeki artış hızı son 40–45 yıldır nüfus artış hızının gerisinde kalmakta, bu nedenle de gıda açığı giderek artmaktadır. *Çizelge–VI.12*’de, Cumhuriyet döneminde tarımsal üretim artış hızı ile nüfus artış hızı karşılaştırılmaktadır. 1950–60 yılları aralığında nüfus %2,7 oranında artarken, tarımsal üretim %6,9 oranında artmıştır. Daha sonraki yıllarda durum tersine dönmekte; nüfus artış hızı tarımsal üretimdeki artış hızını geçmektedir.

Çizelge–VI.12. Nüfus ve Tarımsal Üretimdeki Artış Hızları (%)

Dönem	Toplam Nüfus	Tarımsal Üretim
1930–1940	2,3	5,4
1940–1950	1,6	0,6
1950–1960	2,7	6,9
1960–1970	2,5	1,9
1970–1980	2,3	1,6
1980–1990	2,3	1,2
1990–2000	1,8	1,6
2000–2004	1,4	0,8

Kaynak: DİE, DPT

1990–2004 yılları arasındaki 15 yıldan 7’inde tarımsal katma değer artmamış, aksine gerilemiştir. Bu dönemde ortalama nüfus artış hızı %1,5; tarımsal üretimdeki artış hızı ise %1,2 olarak gerçekleşmiştir (*Çizelge–VI.13*).

1980–2004 dönemini kapsayan 25 yıllık süreçte, Türkiye’de tarımsal üretimin artış gösterdiği, ancak tarımsal üretim artış hızının nüfus artışının gerisinde kaldığı ortaya çıkmaktadır. Söz konusu dönemde tarımsal üretim artış hızı ortalama %1,2 olurken, nüfus artış hızı %2 olarak gerçekleşmiştir.

Öte yandan, 1990 yılında 18.776 bin hektar olan ekili tarla alanları 14 yıl sonra 2003 yılında %6’dan fazla azalarak 17.563 bin hektara gerilemiştir (*Çizelge–VI.14*).

Çizelge–VI.13. GSMH ve Tarım Katma Değeri (1987 sabit fiyatlarıyla milyar TL)

Yıl	GSMH	GSMH'deki Değişme (%)	Tarım Katma Değeri	Tarımdaki Değişme (%)	Tarımın Payı (%)
1990	84.592	9,4	14.177	6,8	16,3
1991	84.887	0,3	14.049	– 0,9	16,1
1992	90.323	6,4	14.651	4,3	15,8
1993	97.323	8,1	14.463	– 1,3	14,5
1994	91.333	– 6,1	14.358	– 0,7	15,3
1995	99.028	8,0	14.640	2,0	14,4
1996	106.080	7,1	15.284	4,4	14,0
1997	114.874	8,3	14.927	– 2,3	12,7
1998	119.303	3,9	16.177	8,4	13,4
1999	112.044	– 6,1	15.369	– 5,0	13,4
2000	119.144	6,3	15.962	3,9	13,1
2001	107.783	– 9,5	14.923	– 6,5	13,6
2002	116.338	7,9	15.948	6,9	13,6
2003	123.165	5,9	15.549	– 2,5	12,5
2004	135.308	9,9	15.863	2,0	11,6
1990–99		3,9		1,6	14,6
2000–04		4,1		0,8	12,9

Kaynak: DİE

Çizelge–VI.15'te görüldüğü gibi 1990–2004 yılları arasındaki 15 yıllık dönemde tarımsal üretim (pamuk hariç) yerinde saymıştır. Üretimdeki düşüklüğün başlıca nedenleri tarımsal yapı, teknoloji ve üretim yöntemlerindeki elverişsizliğin yanı sıra pazarlama ve uygulanan destekleme politikalarının yetersiz ve çarpık oluşudur. 1990'da buğday üretimi 20 milyon tondur. 2004 rekoltesi ise 21 milyon ton dolayında, yani 15 yılda üretim ancak %5 oranında artabildi. Oysa aynı dönemde ülke nüfusundaki toplam artış %25'in üzerindedir. Kuru fasulye üretimi 1990 yılında 210 bin tondur, 2004 yılında ancak 250 bin tona çıkabildi. Bu dönemde nohut üretimi %28'lik bir gerilemeyle 860 bin tondan 620 bin tona düştü. Mercimek üretiminde ise daha dramatik bir düşüş gerçekleşti. 1990'da 846 bin ton olan üretim, 2004'te 480 bin tona düştü. Yani bu 15 yıllık dönemde üretim %42 oranında geriledi. Ayçiçeğinde ise %4,7 düzeyinde bir üretim artışı yaşandı. Ancak günümüzde Türkiye dünyanın önemli ayçiçeği ithalatçılarından birisi olup; her yıl yağlı tohum ve ürünleri ithalatı için ödenen bedel 1 milyar doların üstündedir.

Çizelge–VI.14. Tarım Alanlarının Kullanışa Göre Dağılımı (Bin Ha)

Yıl	Tarla Alanı			Sebze Alanı	Bağ Alanı	Meyve Alanı	Zeytin Alanı	Toplam
	Ekilen	Nadas	İşlenen					
1970	15.591	8.705	24.296	447	845	1.019	731	27.338
1975	16.241	8.177	24.418	490	790	1.163	801	27.662
1980	16.372	8.188	24.560	596	820	1.386	813	28.175
1985	17.908	6.025	23.933	662	625	1.470	816	27.506
1990	18.868	5.324	24.192	635	580	1.583	866	27.856
1991	18.776	5.203	23.979	652	586	1.560	877	27.654
1992	18.811	5.089	23.900	663	576	1.565	871	27.575
1993	18.940	4.887	23.827	654	567	1.615	872	27.535
1994	18.641	5.255	23.896	709	567	1.618	881	27.671
1995	18.464	5.124	23.588	785	565	1.340	556	26.834
1996	18.635	5.094	23.729	790	560	1.344	568	26.991
1997	18.605	4.917	23.522	775	545	1.364	658	26.864
1998	18.751	4.905	23.656	783	541	1.389	600	26.969
1999	18.450	5.039	23.489	790	535	1.393	595	26.802
2000	18.207	4.826	23.033	793	535	1.418	600	26.379
2001	18.087	4.914	23.001	799	525	1.425	600	26.350
2002	18.123	5.040	23.163	831	530	1.435	620	26.579
2003	17.563	4.991	22.554	818	530	1.500	625	26.027

Kaynak: DİE

Türkiye pamuk ekim alanı yönünden dünyada yedinci; pamuk üretim miktarı yönünden altıncı; pamuk tüketimi yönünden beşinci; pamuk ithalatı açısından dördüncü ülke konumundadır. Dünyada stratejik bir ürün olarak kabul edilen, ihracatın lokomotifi tekstil ve hazır giyim sanayiinin ama hammaddesi pamukta dışa bağımlı duruma gelinmiştir. 1990'da 655 bin ton olan pamuk üretimi %40 dolayında bir artışla 2004'te 920 bin tona çıkmasına karşın, aynı dönemde kullanım %160'luk bir artışla 540 bin tondan 1,4 milyon tona yükselmiştir. Böylece Türkiye 1990'da 50 bin ton dolayında pamuk ithal ederken, 2002–04 döneminde 650 bin ton pamuk ithal eder hale gelmiştir. Türkiye'nin pamuk ithalatı yaklaşık olarak 2002'de 1,3; 2003'te 1,6; 2004'te 2 milyar dolarla, en fazla ithalat yaptığımız fasıllar arasında 10. sırada yer almıştır. İthalatın %50'si ABD'den, %25'i ise Yunanistan'dan yapılmaktadır.

Çukurova'da uzun yıllar egemen olan pamuk üretiminin yerini mısır, soya ve narenciye almış, ekim alanları son beş yılda yarı yarıya azalmıştır. Pamuktan kaçışın en önemli nedeni hasattaki işçi sıkıntısı ve hektar başına elde edilen gelirin düşmesidir. Öte yandan Ege'deki pamuk ekim alanları, 1951 yılından bu yana en düşük düzeyine ulaşarak 127 bin hektara inmiştir. Bunun doğal sonucu olarak, son altı sezonluk dönemde Ege'deki pamuk ekicisi sayısı %47 azalmıştır. Pamukta yapılan yanlışların faturasını hem üretici, hem de sanayici ödemekte; Türkiye pamukta giderek ABD ve Yunanistan'ın açık pazarı konumuna düşmektedir.

Çizelge–VI.15. Başlıca Bitkisel Ürünlerin Üretim Miktarları (Bin Ton)

Yıl	Buğday	Ş. Pancarı	Tütün	Pamuk	Fındık	Ayçiçeği	Nohut	Fasulye
1990	20.000	13.986	296	655	375	860	860	210
1991	20.400	15.474	241	559	315	800	855	214
1992	19.300	15.126	334	574	520	950	770	200
1993	21.000	15.621	339	602	305	815	740	200
1994	17.500	12.944	187	628	490	740	650	180
1995	18.000	11.171	204	851	455	900	730	225
1996	18.500	14.383	231	804	446	780	732	230
1997	18.650	18.553	302	810	410	900	720	235
1998	21.000	22.283	259	882	580	860	625	236
1999	18.000	17.102	251	791	530	950	560	237
2000	21.000	18.821	208	880	470	800	548	230
2001	19.000	12.633	153	914	625	650	535	225
2002	19.500	16.523	164	988	600	850	650	250
2003	19.000	12.623	113	920	480	800	600	250
2004	21.000	13.517	135	920	350	900	620	250

Kaynak: DİE

1980’lerin ilk yarısından itibaren yapısal uyum programları çerçevesinde ihracat çeşitli teşviklerle öncelikli hedef haline getirilmiş; öte yandan kotalarla, gümrüklerle kısıtlanan ithalat serbestleştirilmiştir. Bu süreçte canlı hayvan ihracatı teşvik edilmiş, bunun sonucunda hayvansal ürünler arzında sıkıntılar olmuş ve fiyatlar yükselmiştir. Bu sorunu aşmak için kolaycı bir yol olan “*terbiyevi ithalat*” adı ile hayvansal ürünler ithalatında büyük kolaylıklar sağlanmıştır. Gerek ihracat ve ithalatta sağlanan akıldışı kolaylıklar, gerekse sınır ticareti adı altında ülkeye kaçak yoldan düşük fiyatla giren canlı hayvan ve hayvansal ürünler hayvancılığın çöküşüne neden olmuştur.

Ayrıca yaşanan savaş ortamı, köylerin boşaltılması ve zorunlu göç uygulamaları Doğu ve Güneydoğu’da mera hayvancılığını bitirme noktasına getirmiş, bu sektörde kârsız alım–satım yapan KİT’lerin (YEMSAN, SEK, EBK) özelleştirilmesi de sektörün çöküşünde belirgin rol oynamıştır. Tüm bu olumsuzluklara Türkiye’de en örgütsüz ve sömürüye en açık kesimini barındıran hayvancılığın desteklenmemesini de eklemek gerekir. Gerçekten hayvancılık kredilerinin toplam tarımsal kredi kullanımını içindeki payı son yıllarda bile %10’lar dolayında kalmıştır.

1990–2003 döneminde tiftik keçisi varlığı %80 oranında azalarak bitme noktasına gelmiş; koyun varlığı %40, kıl keçisi varlığı %33, sığır varlığı ise %14 oranında azalmıştır (Çizelge–VI.16).

Çizelge–VI.16. Hayvan Varlığındaki Değişmeler (Bin Baş)

Yıl	Sığır	Manda	Koyun	Toplam Keçi	Kıl Keçisi	Tiftik Keçisi	Toplam
1980	15.894	1.031	48.630	19.043	15.385	3.658	84.598
1985	12.466	551	42.500	13.336	11.233	2.103	68.853
1990	11.377	371	40.553	10.977	9.698	1.279	63.278
1991	11.973	366	40.433	10.764	9.579	1.185	63.536
1992	11.951	352	39.416	10.454	9.440	1.014	62.173
1993	11.910	316	37.541	10.133	9.192	941	59.900
1994	11.901	305	35.646	9.564	8.767	797	57.416
1995	11.789	255	33.791	9.111	8.397	714	54.946
1996	11.886	235	33.072	8.951	8.242	709	54.144
1997	11.185	194	30.238	8.376	7.761	615	49.993
1998	11.031	176	29.435	8.057	7.523	534	48.699
1999	11.054	165	30.256	7.774	7.284	490	49.249
2000	10.761	146	28.492	7.201	6.828	373	46.600
2001	10.548	138	26.972	7.022	6.676	346	44.680
2002	9.804	121	25.174	6.780	6.519	261	41.879
2003	9.788	113	24.432	6.772	6.516	256	41.105

Kaynak: DIE

AB ülkelerinde Türkiye'ye oranla sığır karkas ağırlığı 1,7 kat, süt verimi ise 3 daha fazladır. 1990 yılında tarımsal üretim değeri içinde %35 olan hayvansal ürünlerin payı 2005'te %25'e düşmüştür. Oysa gelişmiş ülkelerde hayvancılığın tarım katma değeri içindeki payı %60'lara değin ulaşmaktadır.

1990'da denetim altındaki mezbaha ve kombinalarda kesilen hayvan sayısı 13,8 milyon baş iken 2003 yılında 5,8 milyon başa düşmüştür. Üretilen kırmızı et miktarı 507 bin tondan 367 bin tona gerilemiştir (Çizelge–VI.17).

AB'nin Türkiye için hazırladığı 2004 Yılı İlerleme Raporunda, Türkiye'de kişi başına düşen et tüketiminin AB ortalamasının ancak beşte biri kadar olduğu belirtilmektedir. Tarım ve Köyişleri Bakanı'nın açıklamasına göre, AB üyesi 25 ülkede son 6 yılda kişi başına tüketilen ortalama et miktarı 69 kg, Türkiye'de ise 16,4 kg olarak gerçekleşmiştir.

Gelişmiş ülkelerde kişi başına beyaz et tüketimi 20 kg'nin altına düşmemekte, ABD'de 50 kg'ye yaklaşmaktadır. İsrail 45, İspanya 25, İngiltere 23, Fransa 21, Yunanistan 20 kg ile dikkati çekmektedir. Türkiye'nin geldiği nokta ise yılda kişi başına 12 kg dolayındadır. Tavuk etinde olduğu gibi yumurta tüketiminde de Türkiye gelişmiş ülkelerin oldukça gerisindedir. Kişi başına yıllık yumurta tüketimi Romanya'da 227, Çin'de 218, İspanya'da 207, ABD'de 175, Türkiye'de ise 150 adet dolaylarındadır.

Çizelge-VI.17. Kontrol Altında Kesilen Hayvan Sayısı (Bin Baş)

Yıl	Sığır	Manda	Koyun	Keçi	Toplam
1990	2.774	83	9.438	1.467	13.760
1991	2.163	60	7.927	1.198	11.348
1992	2.065	55	7.479	1.048	10.646
1993	2.085	50	6.869	959	9.963
1994	2.249	57	7.650	905	10.861
1995	1.821	38	5.494	843	8.195
1996	1.816	20	5.536	734	8.107
1997	2.382	36	6.488	922	9.829
1998	2.200	27	7.899	1.342	11.469
1999	2.007	28	7.105	1.309	10.449
2000	2.102	24	6.110	1.166	9.402
2001	1.843	13	4.747	879	7.482
2002	1.774	10	3.935	757	6.477
2003	1.591	10	3.554	607	5.762

*Veriler mezbaha, kombina ve kurban bayramı kesimlerini kapsamaktadır.
Kaynak: DİE

Öte yandan 1990–2003 yılları arasında süt üretimi 1 milyon tonluk bir artışla 9,6 milyon tondan 10,6 milyon tona çıkmıştır (Çizelge-VI.18).

Çizelge-VI.18. Et ve Süt Üretimi

Yıl	Kırmızı Et (Ton)	□ Beyaz Et (Ton)	Süt (Bin Ton)
1990	506.590	216.759	9.617
1991	466.620	238.764	10.240
1992	448.770	288.285	10.279
1993	432.055	368.668	10.406
1994	466.040	311.347	10.561
1995	414.785	424.805	10.602
1996	415.385	546.043	10.761
1997	516.878	616.401	10.077
1998	532.168	619.410	9.971
1999	511.047	673.160	10.082
2000	491.215	670.617	9.794
2001	435.683	680.206	9.495
2002	420.597	705.085	8.409
2003	366.658	853.345	10.611

*Veriler mezbaha, kombina ve kurban bayramı kesimlerini kapsamaktadır.
Kaynak: DİE, DESD-BİR

Sağlıklı bir gelişim için gerekli olan kişi başına süt ürünleri tüketimi yıllık 99 litre olması gerekmektedir. Oysa Türkiye’de ambalajlı süt tüketimi 6 litre olup, kayıtsız süt tüketimiyle birlikte bu miktarın 25 litreye ulaştığı tahmin edilmektedir. Buna karşılık AB’de kişi başına ortalama süt tüketimi 79, ABD’de 92 ve Yeni Zelanda ve Rusya’da 90, Avustralya’da 102 litredir.

Kimi bilim insanları “*toplumların gelişme düzeylerinin et ve et ürünleri tüketimleri ile doğru orantılı*” olduğunu belirtmektedir. Oysa ülkemizde nüfusun çoğunluğu hayvansal proteinden yoksun olarak beslenmekte; %80’ine yakını “gizli açlık” çekmekte, bunun %20’si ise “açlık” sınırında yaşamaktadır.

Öte yandan Türkiye’de hayvancılık Şubat 1999’da yayımlanan tebliğ ile tekel konumundaki yerli–yabancı şirketlere bırakılmıştır. Hayvancılıkla uğraşan ya da uğraşmayı düşünen üreticiler ise “sözleşmeli çiftçi” statüsünde bu şirketlere bağımlı olarak çalışacaklar. Böylece hayvancılık alanında girişimci olmak isteyen küçük üreticiler ve işletmeler baltalanacak, öte yandan üreticiyi desteklemek yerine vergi, kredi, arazi tahsisi gibi tüm teşvikler büyük yerli ve yabancı şirketler yararına dönük olacak (Cindemir 2000).

Kısacası Türkiye, hayvansal ürünlerde kendine yeterlilikten son derece uzak olup, 1990 yılından bu yana net ithalatçı konumunda bulunmaktadır. Çok özel önlemler alınmaz ise bugünkü yetersiz durum ileriki yıllarda daha da belirgin bir hal alacaktır.

6.8. Toprak Sorunları

Türkiye dünyada toprak rezervi kalmayan 19 ülkeden biri olan, en yüksek erozyon değerlerinin saptandığı, ulusal toprak koruma politikasının olmaması nedeniyle toprak kaynakları hızla yok edilen bir ülkedir. Çok genel hatları ile tanımlandığında Türkiye’deki toprak sorunları –önemlerine göre– aşağıdaki gibi sıralanabilir (Haktanır 2000b):

- ✓ Yoğun toprak aşınımı (erozyon)
- ✓ Tarım topraklarının amaç dışı kullanımı
- ✓ Arazi bozunması (degradasyon)
- ✓ Tarım topraklarının yetenek dışı kullanılması (Arazi kullanım planlaması ve uygulama yoksunluğu)
- ✓ Toprak kirlenmesi ve yanlış sulama tekniklerine bağlı çoraklaşma

Fiziksel ve kimyasal toprak sorunlarının yanı sıra toplumsal bir sorun olarak topraksızlık, çok önemli bir “sorun yaratıcı” etmen olarak düşünülmelidir.

6.8.1. Erozyon

Türkiye’de her yıl en az 500 milyon ton verimli toprak akarsularla sürüklenerek denizlere gitmektedir. Dünyanın değişik kıtalarında oluşan aşınma ve taşınma miktarları göz önüne alındığında, Türkiye’nin dünyada en çok aşınan ülkeler arasında olduğu anlaşılmaktadır (Haktanır 2000b). Günümüzde işlenen tarım alanlarındaki (28 milyon ha) erozyon sorunu yaklaşık 20,5 milyon ha ile işlenen tüm tarım arazilerinin yaklaşık %73’ünü oluşturmaktadır. Bu durumu işlemeye uygun tarım topraklarının dağılımına göre, potansiyel tarım alanlarında (26,6 milyon ha) değerlendirirsek, toplam 18,1 milyon ha ile %68,1 oranındadır. Ülke boyutundaki tüm erozyon sorunu, arazi varlığının %86,5’inde yer almaktadır. Erozyon sorunuyla, toprak verimliliğini kısıtlayan başka sorunları (tuzluluk, alkalilik, taşlılık vd.) da birlikte değerlendirirsek; günümüzde işlenen sorunlu tarım alanlarının toplamı 23,2 milyon ha olup, işlenen tüm tarım alanlarına oranı %82,8’dir. Bu değerlendirme, potansiyel tarım alanlarının sorunlarına göre %80,6 ve tüm arazi varlığındaki sorunlu alanlara göre de %87,2’dir (Cangir ve Boyraz 2000).

Prof. Dr. Ç. Kurtoğlu’na göre, Türkiye’nin topraklarında çeşitli şiddetlerde yaşanan erozyon, Avrupa’nın 17, Kuzey Amerika’nın 6 katıdır. Her yıl kaybedilen 1,4 milyar ton toprağın 500 milyon tonu tarım alanlarından gitmektedir. Başka bir deyişle 70 milyon adet 20 tonluk kamyonu dolduracak ya da Edirne-Kars karayolu boyunca (1.656 km) 40 m. genişlikte ve 10 m. yükseklikte bir duvar olabilecek miktardaki verimli toprak kaybedilmektedir. Bu toprakla 25 cm kalınlığında tarla oluşturulsa 2 milyon dekar tarla elde edilir ve bu tarlada 600 bin ton buğday yetiştirilir (AA 11/07/2006) .

6.8.2. Amaç Dışı Toprak Kullanımı

Sanayileşme, hızlı nüfus artışı ve köyden kente göçler sonucu yeni yerleşim alanlarına olan gereksinim artmaktadır. Bunun sonucu olarak kentlerde plansız ve denetimsiz yapılaşmalar olmuş ve kent çevrelerindeki tarım arazileri büyük bir hızla yerleşim bölgelerine dönüşmüştür. Bu konudaki veriler güncel olmakla birlikte, yerleşim alanlarının tüm arazi sınıfları içindeki toplam değeri 7.3 milyon da olarak hesaplanmaktadır ki bu rakama turistik alan, sanayii, askeri ve hava alanları dahil değildir (Haktanır vd. 2000a).

Köy Hizmet Genel Müdürlüğü (KHGM)’nün son verilerine göre sanayii alanlarının toplam miktarı 272 bin da olup, bunun %74,3’ü (202 bin da) I-IV. sınıf araziler üzerinde kurulu bulunmaktadır. Mutlak korunması gereken I ve II. sınıf toprakların kapsadığı alan ise 132 bin dekadır (Haktanır 2000b).

Türkiye’de yalnızca Trakya Bölgesinde 256 bin dekar verimli tarım arazisi karayolu yapımında kullanılmıştır. Bu miktar her geçen gün artarken, bu yolun 8-10 km kadar yakınında 1,3 milyon dekarı bulan tarım dışı arazi boş

durmaktadır. İzmir–Aydın, Adana–İskenderun, Amasya–Erbaa–Suşehri karayollarında da böylesi sorunlara neden olunmuştur. Karayolu, çevresinin yapılaşmasını hızlandırıcı etkiler de yapabilmektedir. Örneğin Adana–İçel karayolunun 49 km’lik kesiminde toplam 170 bin da I, II ve III. sınıf tarım alanı yapılaşmıştır (Çağlar 2000).

Verimli tarım arazilerinin tarım dışı amaçlara kaymasına neden olan önemli bir etken de turizm ve ikinci konut alanlarına yönelik yatırımlardır. Türkiye’de turizm yatırımları sırasında kullanılan 77 bin da alanın %69’u çoğunluğu I ve II. sınıf olmak üzere verimli tarım arazisi niteliğindedir. Öte yandan, ilgili yasal düzenlemeler aracılığıyla turizm yatırımlarına ayrılan alanın genişliği 1995 yılında 32 bin dekara çıkmıştır (Çağlar 2000).

Hammadesi toprak olan sanayi türleri de toprağa olumsuz etkide bulunmakta ve toprak kaybına neden olmaktadır. Örneğin Trakya’da 1.400 da, Gediz Ovası’nda 4.400 da, Çorum’da 2.000 da tarım arazisi tuğla–kiremit yapımı nedeniyle tarım arazisi olmaktan çıkmış ve kullanılmayan bataklık ve çukurluk haline gelmiştir. Burdur Gölü’nün Ramsar alanı sınırları içinde zaten kısıtlı olan tarım alanlarında tuğla–kiremit sanayiine hammadde temini için yüksek nitelikli arazide yapılmış olduğu tahribat halen açıkça gözlenebilmektedir (Haktanır vd. 2000a).

Yasal mevzuatta ve resmi belgelerde toprak koruma ve kullanma sorunlarına ve çözüm önerilerine yer verilmiş olmasına karşın, devletin bu konuda ulusal, sistemli ve kapsamlı bir politikası bulunmamaktadır. Toprağın yerli ve yabancı sermayeye korumasız açılması, ulusal çıkarlarla bağdaşmamaktadır. Amaçları belirlenmiş, öncelikleri tanımlanmış, yöntem ve araçları somutlaştırılmış, bilimsel göstergelere dayalı bir toprak koruma ve kullanma politikasının ulusal nitelik taşıması; çokuluslu şirketlerin gelişmiş ülkelerde korunan tarım topraklarını gelecek için rezerv olarak ayırmalarını dikkate alarak, az gelişmiş ülkelerin verimli ovalarına dev sanayi ve konut yatırımları yapmaya çalıştığı bir süreçte çok büyük önem taşımaktadır. Ulusal yargıyı devre dışı bırakıp, yatırım anlaşmazlıklarını uluslararası yargıya taşımayı amaçlayan Çok Taraflı Yatırım Anlaşması (MAI) sürecinde, tarım alanlarının tarım dışı amaçlarla kullanımına ilişkin yönetmelikte Ağustos 1998’de yapılan bir değişiklikle “*yabancı sermaye ile desteklenen ihracat ağırlıklı ileri teknoloji yatırımlarına*” ayrıcalık tanınarak, fiilen çokuluslu şirketlerin I ve II. sınıf tarım arazilerini yok etmelerine olanak sağlanmıştır. Bu yönetmelik değişikliğinden yararlanarak, I. sınıf tarım arazileri üzerinde Düzce’de Uzel Holding tarafından Massey Ferguson traktör fabrikası, Bursa’da Cargill mısır nişasta tesisinin kurulmasına başlanmıştır (Suiçmez 2000).

Türkiye’de son yirmi yılda yalnızca yerleşim alanı elde etmek için tarım dışı bırakılan alan 4,5 milyon da dolayındadır. Başka bir deyişle, Türkiye, bir yandan sanayi, turizm, ulaştırma, kum ocağı açma, konut yapımı gibi ne-

denlerle var olan bir GAP'ı öldürürken, öte yandan bugüne dek harcadığı 3,2 katrilyon TL ve bundan sonra harcayacağı 4,5 katrilyon TL ile bir GAP yaratmaya çalışmaktadır (Ergin ve Eyicil 2000).

6.8.3. Yetenek Dışı Toprak Kullanımı

Türkiye'de tarım topraklarının yayılım alanı, sanıldığı gibi aksine tüm arazi varlığı içerisinde yüksek bir oranı ve zengin bir doğal kaynağı oluşturmaktadır. Özenle tarıma ayrılması ve ancak çok özel koşullar dışında tarım dışı amaçlarla kullanılmaması gereken I, II ve III. arazi kullanım yetenek sınıfındaki tarım topraklarının alanı 19,1 milyon ha olup, tüm ülke alanına oranı %24,5'tir. İşlemeli tarıma daha az uygun IV. arazi kullanım yetenek grubunun toplamıyla oluşan tarım topraklarının alanı yaklaşık 26,6 milyon ha'dır (tüm ülke düzeyinin %34'ü). Yani potansiyel tarım toprağı, ülke yüzeyinin yaklaşık üçte birini oluşturarak, işlemeli tarıma uygunluk göstermektedir.

Tarım topraklarında 4,8 milyon ha alanda, yanlış arazi kullanımı mevcut iken, yatırım yapılmaması ve üzeri sürekli bitki örtüsüyle kaplı olması gereken 46,7 milyon ha V–VII. sınıf arazinin 6,3 milyon hektarında halen, hemen hemen hiçbir önlem alınmaksızın işlemeli tarım yapılmaktadır (Cangir ve Poyraz 2000). Buna karşılık, kesinlikle tarımsal amaçlarla kullanılması gereken I–IV. sınıf arazilerden Konya'da 189, İstanbul ve Ankara'da 120, Adana'da 110 bin dekarı tarım dışı amaçlarla kullanılmakta; bu miktar ülke genelinde 1 milyon hektara ulaşmaktadır (Çağlar 2000).

6.8.4. Çevre Kirliliği ve Çoraklaşma

Gerek tarım, gerekse doğal ekosistemde topraklar sanayi kaynaklı gaz, sıvı ve katı atıklardan çeşitli biçimlerde etkilenmektedir.

Sanayi atığı sularla kirlenmiş akarsu ve göllerden tarımsal amaçlı sulamalar sonucunda, toprakta önemli düzeyde iz element ve ağır metal yığılması olabilmektedir. Bu durumda toprağın özgün dengesi bozulmakta, fiziksel ve kimyasal nitelikleri değişmekte, dolayısıyla verimlilik azalmakta ya da yetiştirilen ürünlerin kapsamında kimi mikro besin maddeleri toksik düzeylere çıkabilmektedir.

Sanayi kökenli kirlenmeler nedeniyle Ergene, Seyhan, Porsuk, Susurluk, Nilüfer gibi birçok akarsu sulama suyu kaynağı olarak kullanılamamakta, bu akarsuların çevresindeki verimli tarım alanları verimsiz kıraç alanlar haline dönüşmektedir.

Türkiye'de bilinen en eski sanayi kökenli zarar etkenlerinden biri Artvin–Göktaş Bakır Fabrikası'dır. Günde 80–100 ton kükürt dioksit emisyonununun 35 yıl boyunca doğaya verilmesi sonucu 6–10 km uzaklıklar içindeki bitki

örtüsü tümüyle zarar görmüştür. Aynı şekilde Yatağan ve Afşin–Elbistan termik santrallerinin gerek orman, gerekse tarım alanlarında yarattığı sorunlar yıllardan beri süregelmektedir. Yatağan’da ilk etki nedeniyle ortaya çıkan 16 bin dekarın üstünde 1. sınıf kızılçam ormanının ortadan kalkmasının yanı sıra çevrede pamuk, tütün, zeytin alanlarında belirlenen zarar ve verim düşüklükleri bu tür kirliliklere “iyi” bir örnek oluşturmamaktadır (Haktanır 2000b).

Tarımda verimliliği olumsuz yönde etkileyen hastalık, zararlı ve yabancı otlara karşı kullanılan tarım ilaçları (pestisit), zehirli kimyasal maddelerdir. Bunların büyük bir bölümü toprakta bozunmadan uzun süre kalabilmekte ve kirlenmelere neden olabilmektedir. Yanlış ve aşırı pestisit kullanımı ile toprak kirlenmekte ve zehirli maddelerin besin zincirine taşınmasına neden olmaktadır.

Türkiye’de etkili madde olarak tüketilen pestisitlerin %9,6’lık bölümünü, kullanımına 24 Avrupa ülkesinden yalnızca 9’unda izin verilen quintozene oluşturmaktadır. Pamuk üretiminde çökerten hastalığına karşı kullanılan chloroneb Avrupa ülkelerinde kullanılmamaktadır. Tarımsal mücadeleyi düzenleyici belgelerde kullanımı önerilmeyen bir böcek öldürücü (insektisit) olan methamidophos da Türkiye’de, özellikle sera sebzeçiliğinde yoğun olarak ve çoğunlukla da teknik gereklere uyulmaksızın tüketilmektedir (Çağlar 2000).

Bitkisel üretimde verimliliği artırmada en etkin araçlardan birisi olan kimyasal gübreler, kimi durumlarda büyük sorunlar yaratmaktadır. Bu etkenlerin toprağın fiziksel, kimyasal ve biyolojik özellikleri üzerinde olması, bitki gelişimini doğrudan ya da dolaylı olarak etkilemekte, ayrıca yeraltı ve yerüstü sularını kirleterek çevre sorunlarına yol açmaktadır.

Çay tarımında uzun yıllardan beri yoğun amonyum sülfat gübresi kullanımı, yöre topraklarının asitleşmesine neden olmuştur. Türkiye’de örtü altı yetiştiriciliğinin önemli merkezlerinden olan Kumluca ve Finike yörelerinde aşırı gübre kullanımı tuzluluk sorununa yol açmıştır. Gene Kumluca yöresinde azotlu gübrelerin yoğun kullanımı sonucu yeraltı ve yerüstü sularının nitrat içeriğinin arttığı belirlenmiştir. Öte yandan aşırı fosforlu gübre kullanımı, yüzey sularında alg gelişimini artırarak, suların oksijen dengesini bozmakta ve bu sulardaki canlı yaşamını kısıtlamaktadır (Kaplan vd. 2000).

6.9. Biyolojik Çeşitlilik ve Genetiği Değiştirilmiş Bitkiler

2010 yılında nüfusu 7 milyara ulaşması beklenen dünyada 250 bin bitki türünden yaklaşık 5 bin tür insanların beslenmesinde kullanılmakla birlikte, bunlardan 1.500 türün tarımı yapılmaktadır. Bu türlerin ise 250’sini kapsayan yaklaşık 250 bin adet yerel çeşit insanların kalori gereksiniminin büyük bir

bölümünü karşılamaktadır. Dünyadaki insanların üçte birinin beslenmeleri ise büyük ölçüde hububata (çeltik, buğday ve mısır) ve patatese bağlıdır (Özgen vd. 2000). Dünya nüfusunun artışına koşut olarak, bu bitkilerin üretimlerinin artırılması da zorunludur. Ancak dünya tarımı değişen biyotik (ekosistemde üretici, tüketici ve ayrıştırıcı olarak etkinlik gösteren tüm canlılar) ve abiyotik (ekosistemdeki tüm fiziksel ve kimyasal cansız etkenler) çevresel baskılar nedeniyle ciddi sorunlarla karşı karşıya bulunmaktadır.

Türkiye bitkisel gen kaynakları ve biyolojik çeşitlilik açısından dünyanın önde gelen ülkelerinden birisidir. İki gen merkezi (Yakın Doğu ve Akdeniz) Türkiye’de örtüşmekte ve doğal bitki örtüsünde bulunan 163 familyaya ilişkin 1.225 cins ve 9 bin tür ile zengin bir çeşitlilik sergilemektedir. Bunlardan 3 bin türü yayılış alanları çok dar olan (endemik) bitkilerdir. Türkiye’nin 203 familyaya bağlı 2.500’ü endemik 12 bin türe sahip tüm Avrupa ülkeleri ile karşılaştırılması, bitkisel gen kaynakları açısından ne denli zengin bir ülke olduğunu ortaya koymaktadır. Bu nedenle genetik materyalin korunma ve kullanımına ilişkin çalışmaların Türkiye açısından ayrı bir önemi bulunmaktadır. Ancak yapılan birçok uygulama biyolojik çeşitliliğin giderek yok olmasına neden olmaktadır.

Yabani türlerde biyolojik çeşitliliği tehdit eden başlıca etmenler şöyle sıralanabilir (Aksoy vd. 2000):

- ✓ Nemli ve sulak yaşam alanlarının drenaj çalışmaları ile bozulması
- ✓ Baraj yapımı
- ✓ Orman açma ve yangınları
- ✓ Çevre kirliliği
- ✓ Endüstriyel gelişme
- ✓ Kentleşme
- ✓ Turizm
- ✓ Doğadan toplama
- ✓ Yeni giren bitkilerin rekabeti
- ✓ Politikalar ve yasal düzenlemeler

Kültür bitkilerinde biyolojik çeşitliliği tehdit eden başlıca etmenler ise şunlardır (Aksoy vd. 2000):

- ✓ Yeni çeşitlerin ya da yabancı (egzotik) ürünlerin girişi
- ✓ Ekonomik koşulların değişmesi
- ✓ Tarım alanlarında yoğun girdi kullanımı
- ✓ Yeni hastalık ve zararlıların girişi
- ✓ Tarım alanlarının amaç dışı kullanımı
- ✓ Çevre kirliliği

✓ Politikalar ve yasal düzenlemeler

Sayılan bu nedenlerle 20. yüzyılda küresel düzeyde biyoçeşitliliğin %75, tarımsal çeşitliliğin ise %95 düzeyinde yok olduğu tahmin edilmektedir (Aksoy vd. 2000).

Biyoçeşitliliğin azalması yönündeki genel eğilim genetik mühendisliği (biyoteknoloji) tarafından hızlandırılmıştır. Genetik olarak bir örnek, monokültüre dayalı tarımsal üretimin hastalık, zararlılar ya da iklimsel etkenler nedeniyle yok olması sıkça rastlanan bir olgudur.

Biyoteknoloji; doğal kaynaklar giderek kısıtlanırken, mevsimsel, ekolojik ve başka konular açısından herhangi bir kaynak kısıtı sorunu yaşamayan ender bir üretim biçimi olarak yeni potansiyel kaynaklar yaratmakta bir kurtarıcı olarak algılandı. Bir canlıya genellikle farklı türlerden olmak üzere bir ya da daha çok genin aktarımı ve eklenmesiyle elde edilen yeni canlı “genetiği değiştirilmiş (modifiye) organizma” (GDO) olarak tanımlanıyor. Bu uygulamalarla elde edilen ürüne ise “genetik olarak değiştirilmiş (modifiye) ürün” ya da “transgenik organizma/ürün” adı veriliyor (Topal 2005).

Genetik olarak değiştirilmiş (GD) ürünler üzerine çalışmalar, ABD kökenli şirketler tarafından başlatılmıştır. 1985 yılında tarla denemelerine alınan GDO’ların ticari anlamda üretimine ise 1996 yılında geçilmiştir. 1996–2005 döneminde GDO’lu ürünlerin yetiştirildiği alanlar 1,7 milyon hektardan 90 milyon hektara, ülke sayısı ise 21’e yükselmiştir. GD ürünlerin yetiştirildiği ülkelerin başında 49,8 milyon ha (%55,3) ile ABD gelmekte; onu Arjantin (%19), Brezilya (%10,4), Kanada (%6,4) ve Çin (%3,7) izlemektedir. GD çeşitler ise soya (%60), mısır (%24), pamuk (%11) ve kanola (%5) olmak üzere başlıca dört temel üründe yoğunlaşmaktadır (James 2005).

Tarımda son birkaç yıldır GDO’lu tohumların üretimleri sürüyor. Günümüzde genetik değiştirme çalışmaları mısır, pamuk, patates vb. ürünlerde zararlılara dayanıklılık; soya, pamuk, mısır, kolza, çeltik vb. ürünlerde yabancı ot ilaçlarına dayanıklılık; patates, çeltik, mısırdaki viral bitki hastalıklarına dayanıklılık; ayçiçeği, soya, yerfıstığı vb. ürünlerde bitkisel yağ kalitesinin artırılması; domates, çilek vb. ürünlerde olgunlaşmanın geciktirilmesi (raf ömrünün uzatılması); domateste aromanın artırılmasına yönelik olarak kullanılıyor. Genetik değiştirme çalışmaları ayrıca ineklerde süt üretimini %10–15 oranında artıran doğal hormonun bir formunu üretmekte, %60 daha sert peynir yapımını sağlayacak peynir mayası için gıda enzimlerinin üretiminde, besin değeri yüksek gıda üretimi (örneğin A vitamini ve demir içeriği yüksek çeltik üretiminde) gibi alanlarda da sürdürülüyor. Genetiği değiştirilmiş hayvanların gıda amaçlı kullanımında, et verimlerinin artırılması (balık dışında), büyüme hormonu üretimini teşvik eden genin aktarımı, koyunların yün verimini artırmak üzere “keratin geni” kullanımı gibi konular üzerinde çalışılıyor. Öte yandan sazan, kedi balığı, somon, kiremit balığı başta olmak üzere yaklaşık 20 çeşit

balıkta büyüme artışı ya da soğuk koşullara dayanıklılığa artışı sağlayan genlerin aktarımı çalışmaları yapıyor (Topal 2005).

Günümüzde biyoteknoloji ve genetik mühendisliği alanlarındaki çalışmaların ortaklaşması ve GDO üretiminin ticari boyutlarda uygulamaya aktarımının hızlanmasına bağlı olarak biyogüvenlik ile insan ve başka canlıların sağlığına ilişkin kaygılar gündeme gelmiştir. GDO'ların insan ve hayvan sağlığı, biyolojik çeşitlilik ve çevre üzerinde oluşturduğu risklerin yanı sıra sosyo-ekonomik yapı üzerinde de değişik riskleri vardır. GDO'ların insan ve hayvan sağlığı üzerinde antibiyotiklere dayanıklılık, transfer edilen genlerin insan ya da hayvan bünyesindeki bakterilerle birleşme olasılığı, olası toksik ve alerjik etkileri bulunmaktadır (Topal 2005).

Öte yandan yeni teknikler aynı zamanda üretici ve ıslahçı hakları, gen patentleri gibi birçok hukuksal sorunu da birlikte gündeme getirmektedir. Ayrıca çeşitli araştırma bulguları genetik olarak değiştirilmiş çeşitlerin yetiştiriciliğinde serbest tozlanma sonucu gen kaçması gibi olaylar nedeniyle genetik kaynaklar açısından da sorunlar yaşanacağını göstermektedir (Aksoy vd. 2000).

GATT Uruguay Anlaşması'nın patentler üzerine getirdiği koruma yasaları, çiftçilerin genetik olarak değiştirilmiş tohumları yeniden kullanma, paylaşma, saklama ve yeni çeşitler üretmelerini yasaklamış, böylece dünyada tarımın geleceği birkaç çokuluslu şirketin elinde kalmıştır. Günümüzde 21 milyar doları aşan dünya ticari tohum satışlarının %49'u başta Monsanto olmak üzere 10 dev şirketin denetimindedir. Monsanto (Semins ile birlikte) 2,8 milyar dolarlık satışı (%13,3) birinci sırayı almakta, onu 2,6 ve 1,2 milyar dolarlık satışlarıyla Dupont/Pioneer (%12,4) ve Syngenta (%5,9) izlemektedir (ETC Group 2005). Çokuluslu tohum tekelleri günümüze değin, tohum verdikleri çiftçilerle yaptıkları anlaşmalarla, genetiği değiştirilmiş tohumların bir hasattan fazla kullanılmasını yasaklıyorlardı. Tohum şirketleri artık, dünya tohum ticaretini elinde tutan Cargill ile işbirliği içinde, GATT Anlaşmasının getirdiği ayrıcalıkları kullanarak –yine biyoteknoloji yoluyla– çiftçiye büyük bir tuzak hazırlıyorlar. Böylelikle çiftçinin elinden kendi tohumunu saklama ve geliştirme hakkını almayı amaçlıyorlar. Genetiği değiştirilmiş tohumlara şimdi, ilave bir gen daha ekleniyor. Patenti Monsanto'ya ait olan bu gen, genetiği değiştirilmiş bitkinin tohum vermesini engelliyor. Bitki bir hasadın sonunda “intihar” ediyor; tohum olarak ekildiğinde ürün vermiyor. Böylelikle genetiği değiştirilmiş tohumların çiftçiler tarafından bir hasattan fazla kullanmalarını denetleme masraflarına da çözüm getiriliyor. Özellikle pamuk, buğday ve soya fasulyesi gibi bitkilere uygulanmaya başlanan bu teknoloji az gelişmiş ülke pazarlarını hedef alıyor. Bu uygulamaya göre Cargill'den tohumluğu bir kez alan çiftçi, hasat sonunda tohum elde

edemeyeceği için, sürekli tohum satın almak zorunda kalacak, böylece bir tuzağa düşürülmüş olacak (Yıldızoğlu 1999).

Öte yandan İngiliz tohum tekeli AstraZeneca (Aralık 1999'da Novartis ile birleşerek Syngenta'yı oluşturdular) genetiği değiştirilmiş öyle bir tohumun patentine sahiptir ki bu tohum eğer belli kimyasal maddelerle birlikte kullanılmazsa çimlenmemekte; bu yolla çiftçiler kimyasal girdiler yoluyla da uluslararası tekellerle zorunlu bağımlılık ilişkisine sokulmaktadır.

Halen dünyada 1,4 milyar çiftçi kendi tohumunu kendisi üretmektedir. Az gelişmiş ülkelerde çiftçiler gelecek yılın tohumunu üretip saklamanın dışında uygun tohumları seçmek, onların içinde buldukları doğa koşullarına uyum sağlamalarını gerçekleştirmek gibi işlevler üstlenmişlerdir ki bu da doğada biyolojik çeşitliliği destekleyerek tek ürün üzerinde yoğunlaşmanın sakıncalarını ortadan kaldırmaktadır. Yokedici (terminatör) teknoloji ise çiftçiler arası tohum değişimini ortadan kaldırarak yeni geliştirilen tohumların yoğunlaşmasına yol açmaktadır. Çok geniş alanların genetik olarak bir örnek bitki tarafından örtülmesi belli zararlıların gelişmesine uygun koşulları hazırlayarak ürünlerin bu zararlılara maruz kalması olasılığını artırmaktadır. FAO Genel Müdürünün belirttiği gibi "*Biy çeşitlilik insanlığın sürekliliği için temel koşuldur*". Daha az tür çeşitliliği daha az gıda güvenliği anlamına gelmektedir (Aydın 2000).

GATT Uruguay Turu bitki çeşitleri üzerindeki patent sorununu ticarete ilişkin fikri mülkiyet hakları (TRIPS) çerçevesinde kabul etmek yolunda bir karara varmıştır. TRIPS ile uluslararası şirketlere tüm dünya üzerinde kimi ürünlerin patent hakkı verilmektedir. Yani belli bir ülke patent anlaşmasını imzalamamış olsa bile bu patent hakkından etkilenecek ve dolayısıyla patent hakkını ödemeyen bir ülke biyoteknolojiyi kullanmışsa ürettiği ürünü ihraç edemeyecektir. Bu nedenle bir çiftçinin ticaret yapma hakkı uluslararası meta pazarları kendisine kapalı olduğu için kısıtlanmış olacaktır (Aydın 2000).

Bu süreçlerin en belirgin sonucu tarımsal ürün maliyetlerinin yüksekliği olacaktır ki bu da tarımı birçok küçük, yoksul ve marjinal çiftçi için bir yaşam kaynağı olmaktan çıkaracaktır. Bir tahmine göre daha şimdiden Güney, genetiği değiştirilmiş ürünler için yılda 5,4 milyar dolar patent hakkı ödemektedir (Aydın 2000).

Günümüz koşullarında uluslararası tekellerin denetiminde olan genetik mühendisliği ürün araştırma ve geliştirme çalışmaları, yalnızca sermaye birikimine yönelik bir dinamikle hareket etmekte olup; böyle devam ettiği sürece de biyolojik yaşamın çeşitliliğini sürdürecektir, küresel düzeyde açlık ve yoksulluğu giderecek politikalar beklenmemelidir.

BBC Türkçe Servisi'nin bildirdiğine göre (21/05/99) Türkiye de yokedici gen içeren tohumların kullanıldığı ülkeler arasındadır (Yıldızoğlu 1999).

Türkiye’de GDO’lu tohum ithal etmek, üretmek ve bu tohumlarla üretimde bulunmak Tarım ve Köyişleri Bakanlığı’nın 14 Mayıs 1998 tarihinde yürürlüğe koyduğu “*Transgenik Kültür Bitkilerinin Alan Denemeleri Hakkında Talimat*” ile yasaklanmıştır. Ancak, ülkeye genetiği değiştirilmiş tarım ürünü–gıda maddesi girişi konusunda herhangi bir yasal düzenleme bulunmamaktadır.

TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, özellikle ABD, Arjantin ve Kanada’da genetiği değiştirilmiş tarım ürünlerinin ticari amaçlı ekim alanlarının ve ticaretinin yaygınlaşmaya başlamasının hemen ardından, 1998 yılından bu yana Türkiye’ye GD tarım ürünlerinin girdiğini ve bu sürecin halk sağlığını tehdit ettiğini sürekli gündeme getirmiş, GDO’lar konusunda kamuoyunu bilinçlendirmeye çalışmıştır. Konunun doğrudan muhatabı olan Tarım ve Köyişleri Bakanlığı ise, öne sürülen savları araştırmak ve gerekli önlemleri almak yerine, iddiaları sürekli reddetme yolunu seçmiştir.

Bakanlığın TBMM’de milletvekillerinin soru önergelerine verilen yanıtlar her defasında “*Türkiye’de hiçbir şekilde GDO’lu ürün üretilmemekte, ithal edilmemekte ve tüketilmemektedir. Halen ülkemizde yetiştirme amaçlı olanlar (tohum) hariç GDO’lu ürünlerle ilgili herhangi bir yasal düzenleme bulunmaması nedeniyle gerek iç piyasada, gerekse ithalat aşamasında buna ilişkin özel bir kontrol yapılmamaktadır. Ülkemize ithal edilen mısır ve soya daha çok yem sanayiinde kullanılmaktadır*” şeklindeki açıklamalar ile geçirilmiştir (örneğin Dünya 27/06/2004, Kenthaber 26/12/2005). Ancak verilen somut bir soru önergesine verilen yanıtta Bakanlık “*başvuruları üzerine Pioneer, Deltapine ve Monsanto’ya GDO’lu tohum ithalatı için izin verildiğini; bunların alan denemelerinin Adana, Aydın ve Nazilli’de yapıldığını*” itiraf etmiştir (Hürriyet 20/05/2005).

Türkiye’de deneme amaçlı olarak GDO’lu mısır, soya, pamuk ve patates ekimleri, devlete bağlı araştırma enstitüsü alanlarında yapılmış olmakla birlikte, bu denemeleri yürüten Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, günümüze dek deneme sonuçlarına ilişkin hiçbir açıklama yapmamıştır.

Örneğin VIII. BYKP Biyoteknoloji ve Biyogüvenlik ÖİK Raporu’nun DPT sunuşuna göre; Türkiye’de 1998 yılından bu yana transgenik bitkiler alan denemelerine alınmaya başlanmıştır. Değişik şirketler tarafından ithal edilen ürünlerde yapılan alan denemeleri Tarım ve Köyişleri Bakanlığı bünyesindeki Araştırma Enstitüleri (AE) tarafından yürütülmüştür. Bu denemeler pamukta Harran Tarımsal AE tarafından Akçakale’de ve Akdeniz Tarımsal AE tarafından Antalya’da; mısır ve pamukta Çukurova Tarımsal AE tarafından Adana’da ve patatesten Niğde Patates AE tarafından Niğde ve Afyon’da yürütülmüştür. Deneme sonuçlarının değerlendirilmesi sonucunda ürünlerle ilgili yeterlilik kanısı oluşmadığından denemelerin yinelenmesine karar verilmiştir. 1999 yılı denemeleri ise yine aynı ürünlerden pamukta

Nazilli Pamuk AE tarafından Nazilli’de ve Harran Tarımsal AE tarafından Akçakale’de, mısır ve Pamukta Çukurova Tarımsal AE tarafından Adana’da ve patatesten Patates AE tarafından Niğde’de kurulmuştur. Bu ürünlerde risk analizi ve risk değerlendirmesi yapılabilmesi için gerekli gözlem ve ölçümler yapılmaktadır. Ayrıca gıda eşdeğerliliğinin saptanabilmesi için de gerekli analizler ilgili laboratuvarlarda yapılacaktır.

Öte yandan, Amerikan şirketi Lambweston, 1998–99 yıllarında Eskişehir’in iki köyünde 6 bin dekar tarla kiralayarak patates üretmiştir. Tarlaları kiraya veren köylüler, iki yıl boyunca normal patateslerin iki üç katı büyüklüğünde ürünlerin elde edildiği tarlalarda, beş yıl sonra artık patates dışındaki ürünlerden verim alamadığını görmüşlerdir. Tarlalarda görülen arazi kelliği, verim düşüklüğü, gözle görünür fizyolojik değişiklikler yörede taransgenik ekim yapılmış olabileceğini akla getirmektedir (Agromag Kasım–Aralık 2005).

Dr. Özge Arun, Türkiye’de marketlerde satılan mısır ağırlıklı 13 ürün ile ABD’den getirttikleri 6 ürünü TÜBİTAK laboratuvarında analiz ederek; marketlerden aldıkları 13 üründen 5’inde, ABD’den getirttikleri 6 üründen 5’inde GDO’ya rastladıklarını bildirmiştir. Analizlerde, mısır unu ve çipsinde böceğe ve yabancı otlara, mısır nişastasında ise yabancı otlara direnç geni saptanmıştır (Arun 2003).

2004 yılında, ODTÜ Gıda Mühendisliği Bölümü’nden Doç. Dr. Candan Gürakan’ın gözetiminde yapılan bir tez çalışması için ülke içinde üretilen ya da ithal edilen domateslerden 28 örnek alınmış, bu örneklerden 22’sinde Kanamisin adlı antibiyotige direnç gösteren bir bakteri geni belirlenmiştir. Böylelikle domateslere gen aktarımı yapıldığı (yani GD tohumdan üretildiği) kanıtlanmıştır (Ünlü 2004). Ancak Tarım ve Köyişleri Bakanlığı, yukarıda değindiğimiz tavrı ile sorunu gerçek boyutlarıyla tartışmaya açıp önlemlerini geliştirmek yerine, analiz yöntemi üzerinde tartışma açma yolunu seçmiştir.

Türkiye’ye her yıl milyonlarca ton GDO’lu ürün girmektedir. Örneğin 2003 yılında Türkiye’ye giren 800 bin ton soyanın %88’i, 1,8 milyon ton mısırın %81’i ABD ve Arjantin’den ithal edilmiştir. 2005 yılında, yalnızca yem sektörü soya ithalat rakamları 1,2 milyon tonu bulmuştur. GDO’lu soya ve mısırın en çok ekim alanı bulunduğu iki ülke olan ABD ve Arjantin’den Türkiye’ye giren soya ve mısırın GDO’suz olma olasılığı hemen hemen yoktur. Mısırın 700, soyanın da 900 gıda maddesi içinde katkı maddesi olarak kullanılabilirdiği göz önüne alınırsa, Türkiye’ye bu ürünlerin dışarıdan girmesi devam ettikçe GDO’suz gıda tüketilme olasılığı oldukça azalmış durumdadır (Günaydın 2006).

Türkiye’nin, kendi tohumunu ve kendi insanına yeter düzeyde gıdayı üretecek –çokuluslu şirketlerden bağımsız– tarım politikalarını oluştur(a)madığı

sürece GDO'lu ürünlerin tülkeye girmesini ve tüketimini önlemesi olanaksız görünmektedir.

6.10. Tarımsal Yatırımlar

Tarıma yeterli düzeyde yatırım yapılmamaktadır. Tarıma yapılan yatırımlar özellikle 1984'ten itibaren tarımı sanayiye rakip gören anlayış ve bu anlayışın gereği olarak da tarımın ikinci plana itilişi nedeniyle sürekli olarak azaltılmıştır. Plan dönemleri boyunca tarım kesimine yapılan sabit sermaye yatırımlarının payında sürekli bir azalış olmuştur. 1963–67 yılları arasında sabit sermaye yatırımları içinde tarım kesiminin payı %11,2 olmasına karşın, bu oran 2000–03 döneminde %4,6'ya düşmüştür (*Çizelge–VI.19*).

Çizelge–VI.19. Sabit Sermaye Yatırımlarında Tarım Kesiminin Payı (1990 Yılı Fiyatlarıyla %)

Plan Dönemi	Yıl	%
I. Plan	1963–1967	11,2
II. Plan	1968–1972	8,7
III. Plan	1973–1977	8,3
IV. Plan	1979–1983	7,7
V. Plan	1985–1989	6,1
VI. Plan	1990–1994	4,9
VII. Plan	1996–2000	5,2
VII. Plan	2000–2003	4,6

Kaynak: DPT

Konu alt sektörler bazında ele alındığında, tarım sektörü yatırımları içinde en büyük payı toprak ve su kaynaklarını geliştirme yatırımlarının aldığı görülmektedir. Toplam tarım amaçlı kamu yatırımları içerisinde toprak ve su kaynakları yatırımlarının payı %70–80'ler düzeyindedir (Babacan 2000).

6.11. Yetersiz ve Çarpık Destekleme Politikaları

1970'lere kadar tarım ürünleri ithalatçısı konumunda olan metropol ülkeler, geliştirdikleri ve uyguladıkları yeni teknolojilerin (kimyasalların, makine kullanımının artması ve biyoteknoloji) yanı sıra her türlü destekleme aracını da kullanarak gereksinimlerinin çok üstünde bir tarımsal üretim kapasitesine ulaştılar. Ancak üretim fazlaları için pazar gerekiyordu. İşte tam bu ihtiyaçtan dolayı IMF–Dünya Bankası gibi ekonomik örgütlerini devreye soktular ve az gelişmiş ülkelerin tarımını çökerterek pazarlarını ele geçirmek için bir saldırı programı başlattılar. 80'li yılların başında borç krizine giren ülkelerde “yapısal uyum programları” şeklinde dayatılan bu saldırı sonucu birçok az gelişmiş ülke, iç pazarlarını gıda malları ithalatına ve tarım alanlarını ço-

kuluslu tarım–gıda tekellerine açtılar. Ancak bu ülkelerde sanayileşmiş yüksek verimli tarım alanlarından gelen ucuz mallarla rekabet edemeyen yerel köylü tarımı hızla çöktü. Böylece metropollerin gıda stokları eritilirken, hem üzerinde tarım yapılan alanlar boşaldı, hem de kendini besleyemeyen bir nüfus doğdu.

IMF ve Dünya Bankası, Türkiye’yi tarımda kendine yeter bir ülke olmaktan çıkararak, uluslararası tarım sermayesinin çiftliğine dönüştürmek için, Türkiye tarımında da aynı reçeteleri uyguluyor. Bunun için de özellikle uygulanmakta olan tarım destekleme politikalarını ortadan kaldırmanın gerekçelerini hazırlamak, tarımın bir kara delik (!) haline geldiğine ve bütçe açıklarının kaynağının tarım destekleri olduğuna herkesi inandırmak gerekiyordu. Bunun da altyapısı Chossudovsky (1999)’nin belirttiği şekilde Dünya Bankası ile birlikte hazırlandı. IMF ile yapılan 17. stand-by anlaşmasının tarımla ilgili hükümlerini aslında Dünya Bankası’nın 1998 raporunda ayrıntılı olarak görmek olanaklıdır. Bu rapora göre; *“Türkiye’de tarımsal üretim korunmakta ve korumanın bir bölümü vergi mükellefleri, bir bölümü de tüketiciler tarafından karşılanmaktadır. 1996 yılında, tarıma tüketicilerden ve vergi mükelleflerinden yapılan net transfer, OECD’nin tahminlerine göre, 13,8 milyar dolardır. Bunun 7,7 milyar doları tüketiciler, 6,1 milyar doları ise vergi mükellefleri tarafından karşılanmıştır. Tarım sektörüne yapılan toplam transferler tarımsal GSYİH’nin yarısından fazladır”* (Nash 1998).

Dünya Bankası’nın Türkiye üzerindeki başka bir çalışmasında (2000), Türkiye ve OECD ülkelerinde tarıma yapılan toplam transferlerin GSYİH’ye oranları karşılaştırılmakta ve 1994–96 ortalaması olarak bu oran Türkiye’de %7,1, OECD’de ise %1,5 çıkmaktadır. Dünya Bankası bu bulguyu, Türkiye’de tarımın Batı ülkelerine göre çok daha fazla korunmakta olduğunu gösteren bir kanıt olarak kullanmıştır. Bu hesaplama, istatistiklerin kötü niyetli kullanımının tipik bir örneğidir. Transfer toplamlarının GSYİH’ye değil tarım sektörünün net hasılasına oranlanması gerekir. Yine Dünya Bankası verilerini (*World Development Report, 1999/2000*) kullanalım: Dört büyük OECD ekonomisinde (ABD, Almanya, Fransa, İngiltere) tarımın GSYİH içindeki oranı, ağırlıksız ortalama olarak %1,8, Türkiye’de ise %15’tir. Dünya Bankası raporundaki transferleri milli gelire değil de, tarımsal hasılaya oranlarsak, tarımsal desteklemenin görece büyüklüğü OECD’de %83 çıkmakta, Türkiye’de ise %47’de kalmaktadır. Oysa Dünya Bankası bu açık bulguyu gizleyerek Türkiye’deki tarımsal desteklemenin tasfiyesini dayatmaktadır (Boratav 2004).

Tekelci sermayenin örgütü TÜSİAD’ın kimi öğretim üyelerine hazırlatarak Aralık 1999’da yayımladığı bir raporda da uluslararası sermayenin görüşlerine paralel bir saptama yapılmaktadır: *“Tarıma yapılan transferlerin GSYİH*

içindeki payı %4–5 dolayındadır. 1998 yılında toplam üretici sübvansiyonları 11,3 milyar dolar olup, tüketicilere yükü, bu politikanın tarım ürün fiyatlarına etkileri nedeniyle 9,1 milyar dolar olarak tahmin edilmektedir. Üreticilere bütçeden yapılan transferlerin son beş yıl ortalaması 3,5 milyar dolardır. Bu durum tarıma yapılan transferlerin tarım dışı kesimlere daha büyük bir yük getirdiği anlamına gelmektedir” (TÜSİAD 1999).

IMF ile yapılan 17. Stand-by düzenlemesinin tarıma ilişkin taahhütleri kapsayan 40. maddesinde ise; *“uygulanmakta olan destekleme politikalarının, ortalama olarak GSMH’nin %3’ü gibi bir maliyet ile vergi mükellefleri üzerine ağır bir yük getirdiği”* belirtilmektedir.

Bu ağır yükten kurtulmanın reçetesi de yine Dünya Bankası raporunda yer almaktaydı: *“Şu anda uygulanan girdi ve çıktı sübvansiyonlarına dayalı ve mali bedeli yüksek olan fiyat müdahale sistemi yerine gelir destek programı getirmek”*. Bu reçete IMF ve Dünya Bankası’na verilen niyet mektuplarında şu şekilde ifade edilmiştir: *“Reform programının orta vadeli amacı –hükümetin sübvansiyonla ettiği girdi, kredi ve temel ürünlerdeki fiyat desteklerine dayanan mevcut sistemin aşama aşama ortadan kaldırılarak, doğrudan gelir desteği sistemiyle değiştirilmesidir”*.

IMF ve Dünya Bankası ile sürdürülen pazarlıklar sonunda şekillenen VIII. Beş Yıllık Kalkınma Planı’nda enerji, iletişim gibi bilenen sektörlerin dışında sudan ulaşıma, tarımdan madencilığe, sağlık ve eğitime kadar uzanan her alanda özelleştirme ve özel sektörün teşvik edilmesi öngörülmüştür. Plana göre; *“Tarım politikasının esasları; Dünya Ticaret Örgütü Tarım Anlaşmasının öngördüğü yükümlülükler ile AB’ye tam üyelik sürecine girerken AT Ortak Tarım Politikasında ve uluslararası ticaretteki gelişmeler çerçevesinde belirlenecektir... Piyasa fiyat oluşumu üzerinde olumsuz etkileri olan ürün fiyatlarına devlet müdahaleleri yerine, üretimin piyasa koşullarında talebe uygun olarak yönlendirilmesini sağlayacak politika araçları devreye sokulacaktır”* (DPT 2000c).

Tarımsal destekleme konusundaki en önemli yanılgılardan birisi doğrudan ya da dolaylı (DFİF) olarak hazine kaynaklı kredilerin tümünün destekleme kalemi olarak gösterilmesidir. Burada ancak piyasa faizleri ile sübvansiyonlu faizler arasındaki fark destekleme olarak gösterilebilir. Genellikle kredinin tümü sanki geri dönüşsüz bir doğrudan gelir desteği gibi hesaba katılarak inanılmaz ölçüde abartılı destekleme büyüklüklerine ulaşılmaktadır (Oyan 1999a).

Bir başka çarpıtma geri dönüşü geciken kredileri yüksek faiz uygulamalarıyla çok yüksek düzeylere çıkartmak şeklinde olmaktadır. Örneğin 1993 yılında başlatılan pamukta prim uygulaması nedeniyle Ziraat Bankası’nın 1994 yılı sonunda alacaklı olduğu 124 milyon dolar tutarındaki anapara, 1997–98 yıllarında Hazine tarafından Bankaya 1 milyar dolar ödeme yapıl-

masına karşın, 1998 yılı sonunda 7,7 milyar dolara (Bankanın toplam aktiflerinin %39'una) ulaşmıştır. Başka bir deyişle, dolar bazında uygulanan yıllık faiz oranı %128 dolayında olmuştur (Yükseler 1999).

Öte yandan, 2000 yılından önce uygulanan tarım destekleme politikalarının, tarımda aileler ve bölgeler arasında var olan gelir eşitsizliklerini daha da derinleştirdiğine ilişkin gerek Dünya Bankası'nın ve gerekse söz konusu Bankanın rapor hazırlattığı kimi öğretim üyelerinin ilginç saptamaları bulunmaktadır: *Yoğun olarak kullanılan destek politikalarından en çok büyük toprak sahipleri yararlanmakta, bu destekler ihtiyacı olana daha az ulaşmaktadır. Ürün ve girdi fiyatlarına müdahale hem küçük ve büyük çiftçi arasındaki mutlak gelir farklılıklarını artırmakta, hem de gelir dağılımını bozucu etki yapmaktadır (Kasnakoğlu ve Çakmak 1999). Ayrıca bu politikalar özellikle yoksul bölgelerin sübvansiyonlu girdileri daha az kullanılması nedeniyle bölgeler arasında görülen gelir eşitsizliğini daha da artırmaktadır (Nash 1998).*

Oysa destekleme politikalarının yoksul köylüye değil, varlıklı çiftçiye yaradığı savı, her şeyden önce Türkiye tarımının büyük ölçüde küçük-orta işletmelere dayandığı gerçeğini göz ardı etmektedir. Köylü ailelerden hangilerinde tarımsal hasıladan elde edilen gelirler pazardan sağlanan tarımsal tüketimi aşmakta ise, görece tarım fiyatlarını düzelteren her politika küçük işletmeler dahil, tüm köylü-çiftçi ailelerin lehine sonuçlar vermektedir (Boratav 2000b).

Destekleme alımları konusundaki bir başka yanılgı, dolaysız ya da dolaylı olarak desteklenen tüm hasat miktarının destekleme kapsamına girdiğinin sanılmasıdır. Oysa bu miktar şekerpancarı gibi hemen hemen tek alıcısının TŞFAŞ olduğu bir üründe bile söz konusu değildir. 1991-2004 döneminde şekerpancarı alım miktarının üretime oranı %71,8 (2004) ile %97 (1991) arasında değişmiştir. Diğer ürünlerde oranlar hem çok düşük hem de çok değişkendir. Örneğin belirtilen dönemde alım miktarının üretime oranının buğdayda %0,2 (1995) ile %24,8 (1998), tütünde %31,9 (2004) ile %71,7 (1999), kütlü pamukta %9,7 (1994) ile %48,2 (1992), fındıkta %0,7 (1993) ile %41,2 (1998), ayçiçeğinde ise %15,4 (1994) ile %67,9 (1992) arasında değiştiği görülmektedir (Çizelge-VI.21).

Çizelge-VI.22'de görüldüğü gibi, 1991-2004 döneminde, destekleme alımları için çiftçilere ödenen bedelin tarım sektörünün toplam katma değerine oranı %5,2 (1994) ile %13 (1991) arasında değişmiştir. 1994-95 yıllarında uluslararası mali kuruluşlara verilen taahhütlerle 5 Nisan Kararları doğrultusunda destekleme alımları kısıtlanmış, alımların tarım katma değerine oranı %5 dolayına gerilemiştir. Öte yandan 1999'da IMF ile yapılan stand-by anlaşmasındaki taahhütler çerçevesinde destekleme alımları aşama

aşama kaldırılmış; alımlarının tarım katma değerine oranı 1999'da %12,7 iken 2004'te %5,4'e düşürülmüştür.

Çizelge-VI.20. Destekleme Alım Miktarları (Bin Ton)

Yıl	Buğday	Ş. Pancarı	Tütün	Pamuk	Fındık	Ayçiçeği
1990	5.159	13.986	184	440	130	314
1991	4.453	14.975	193	516	85	327
1992	2.452	13.101	152	799	186	645
1993	2.671	12.814	233	427	2	326
1994	1.356	10.721	272	158	63	114
1995	41	8.820	111	305	34	239
1996	632	11.414	105	282	105	269
1997	3.435	14.908	124	277	64	396
1998	5.212	17.619	200	536	239	443
1999	4.309	13.253	186	439	142	411
2000	3.011	14.678	178	354	92	424
2001	1.460	9.783	130	439	124	241
2002	333	12.211	63	461	48	411
2003	545	9.131	58	342	8	427
2004	1.872	9.700	36	217	12	455

(*) Bir önceki yıl üretiminden alımlardır.

Kaynak: DPT

Çizelge-VI.21. Destekleme Alım Miktarlarının Toplam Üretime Oranı (%)

Yıl	Buğday	Ş. Pancarı	Tütün	Pamuk	Fındık	Ayçiçeği
1991	21,8	96,8	65,3	34,2	27,0	40,9
1992	12,7	86,6	63,0	52,0	35,8	67,9
1993	12,7	82,0	69,7	27,4	0,7	40,0
1994	7,8	82,8	80,2	9,6	12,9	15,4
1995	0,2	79,0	59,3	13,7	7,5	26,6
1996	3,4	79,4	51,2	13,5	23,5	34,5
1997	18,4	80,4	53,7	13,2	15,6	44,0
1998	24,8	80,3	66,2	24,1	41,2	51,5
1999	23,4	77,5	71,7	21,7	26,8	43,5
2000	14,1	78,0	70,7	15,8	19,6	53,0
2001	7,7	77,4	62,6	18,4	19,8	37,1
2002	1,7	73,9	41,5	18,4	8,0	48,4
2003	2,9	72,3	35,5	14,6	1,6	53,4
2004	8,9	71,8	31,9	9,1	3,4	50,6

(*) Alım miktarının bir önceki yıl üretimine oranıdır

Çizelge-VI.22. Destekleme Alımlarının (DA) GSMH ve Tarım Katma Değerine (TKD) Oranı (%)

Yıl	GSMH (Milyon TL)	TKD (Milyon TL)	DA (Milyon TL)	DA/GSMH (%)	DA/TKD (%)
1991	634,4	96,1	12,5	2,0	13,0
1992	1.103,6	163,8	20,8	1,9	12,7
1993	1.997,3	305,5	24,5	1,2	8,0
1994	3.887,9	598,2	30,9	0,8	5,2
1995	7.854,9	1.218,2	68,9	0,9	5,7
1996	14.978,1	2.489,8	191,6	1,3	7,7
1997	29.393,3	4.170,0	438,6	1,5	10,5
1998	53.518,3	9.113,5	1.055,4	2,0	11,6
1999	78.283,0	11.851,1	1.510,7	1,9	12,7
2000	125.596,1	17.540,6	1.654,8	1,3	9,4
2001	176.484,0	21.521,0	1.840,0	1,0	8,5
2002	275.032,4	32.114,9	2.225,9	0,8	6,9
2003	356.680,9	42.126,2	2.290,1	0,6	5,4
2004	428.932,3	48.394,7	2.611,1	0,6	5,4

Kaynak: Destekleme alımları: DPT Programları, Tarım katma değeri: DİE

Çizelge-VI.23. Destekleme Alım Fiyatları (Ortalama, TL/kg*)

Yıl	Buğday	Ş. Pancarı	Tütün	Pamuk	Fındık	Ayçiçeği
1990	503	142	7.707	2.268	3.466	862
1991	754	218	10.870	3.561	5.639	1.512
1992	1.156	356	25.715	6.029	9.673	2.582
1993	1.843	556	32.615	9.096	19.719	4.016
1994	3.532	1.032	53.093	25.427	56.284	9.529
1995	7.433	2.750	100.963	40.440	81.800	18.001
1996	22.093	4.775	188.173	68.142	206.248	37.969
1997	35.141	12.128	385.621	138.916	531.435	67.728
1998	53.564	17.709	672.048	180,5	772.134	111.682
1999	78,0	27,9	1.077,0	249,5	1.080,0	130,0
2000	103,8	35,8	1.302,5	404,3	1.080,2	165,0
2001	157,1	49,4	1.809,1	638,1	1.516,0	366,2
2002	229,2	78,5	2.391,6	750,5	1.620,4	460,0
2003	352,8	94,8	**	1.026,0	2.603,9	485,0
2004	350,4	107,5	**	864,4	5.042,0	485,0

(*) 1999 yılından itibaren bin TL/kg

(**) Başfiyat açıklanmamıştır.

Kaynak: DPT

Öte yandan Hazine Müsteşarlığı'nın hesaplamalarına göre, tarım sektörüne yapılan toplam destekler 2000–05 döneminde aşama aşama azaltılarak 6,2 milyar dolardan 2,8 milyar dolara düşürülmüştür. Bu dönemde toplam tarım desteklerindeki gerileme %55 dolayındadır (Çizelge–VI.24).

Çizelge–VI.24. Tarım Sektörüne Yapılan Toplam Destekler

Destek türü	2000	2001	2002	2003	2004	2005
Fiyat desteği	1.195	1.195	0	0	0	0
Hububat (TMO)	352	345	0	0	0	0
Tütün	237	229	0	0	0	0
Şekerpancarı	525	484	0	0	0	0
Çay destekleme primi				40	69	76
Girdi desteği	120	100	0	0	0	52
Gübre	105	81	0	0	0	0
İlaç	12	18	0	0	0	0
Tohum– fidan	3	1	0	0	0	30
Sulama/enerji	0	0	0	0	0	22
Destek alımı	0	0	157	0	0	0
Hayvancılığı geliştirme	12	44	83	107	248	370
Teşvik primi (süt)	12	12	0	0	0	0
Tazminatlar	25	26	42	39	0	41
Çay budama tazminatı	12	23	32	38	0	35
Tütün'de kota ödemesi	0	0	0	0	0	0
Doğal afet ödemeleri	9	0	0	0	0	0
Fark ödemesi (prim)	195	337	184	269	326	728
Doğrudan gelir desteği	2	84	1.877	2.330	2.480	2.357
Telafi edici ödemeler	0	0	7	33	3	15
Kredi desteği (DFİF)	373	240	0	0	10	67
ARIP transferleri	0	48	34	47	29	33
İhracat teşviki (DFİF)	44	88	137	126	89	140
Tarımsal sigorta	0	0	0	0	0	20
Tarımsal KİT'lere destek	1.889	2.622	1.307	664	531	197
Toplam (Trilyon TL)	3.867	4.796	3.828	3.615	3.716	4.020
Döviz kuru (Bin TL)	623,4	1.225,5	1.503,5	1.490,9	1.432,3	1.432,3
Toplam (Milyar \$)	6,2	3,9	2,5	2,4	2,6	2,8

Kaynak: Tarım ve Köy İşleri Bakanlığı, Hazine Müsteşarlığı

Günümüzde tarım kesimine yönelik desteklemelerin ölçülmesinde OECD tarafından geliştirilmiş olan ölçüm yöntemleri kullanılmaktadır. Yüzde Üretici Desteği Tahmini (%ÜDT), bir yılda tarım politikaları sonucu üreticilere yapılan tüm desteklerin tarımsal üretim değerine oranı olarak tanımlanır. Başka bir ifadeyle, çiftçinin eline geçen her 100 liranın ne kadarının desteklerden oluştuğu %ÜDT ölçütü ile ifade edilmektedir. Yüzde ÜDT açısından OECD tara-

findan yapılan tahminler karşılaştırıldığında AB ve OECD’de üreticilere yapılan desteğin Türkiye’den fazla olduğu görülmektedir (*Çizelge–VI.25*).

Çizelge–VI.26, değişik ülkelerde bitkisel ekim alanı başına toplam destek miktarlarını göstermektedir. 2003 yılında Türkiye’de destek 125 \$/ha, AB’de 670 \$/ha, OECD ortalaması ise 182 \$/ha dolayındadır. Yani hektar başına destek AB’de Türkiye’den 5 kat, OECD ortalaması ise 1,5 kat daha yüksektir.

Çizelge–VI.25. Ülkelere Göre Üretici Destekleri Tahmini (%)

Yıl	ABD	AB	Japonya	Türkiye	OECD
1990	17	33	50	21	32
1991	17	39	50	29	35
1992	16	35	56	27	33
1993	17	38	57	23	35
1994	14	36	62	14	34
1995	10	36	61	12	31
1996	13	33	57	15	29
1997	13	34	53	25	29
1998	21	37	57	26	33
1999	26	39	59	23	35
2000	24	33	60	21	32
2001	22	32	57	4	29
2002	18	34	58	20	31
2003	15	36	59	28	30
2004	16	33	58	25	29
2005	16	32	56	25	29

Kaynak: OECD (2005, 2006)

Çizelge–VI.26. Ülkelere Göre Ekim Alanı Başına Destek Miktarları (\$/ha)

Yıl	ABD	AB	Japonya	Türkiye	OECD
1986–88	98	707	9.163	93	187
1999	132	840	11.058	192	211
2000	119	643	11.122	169	188
2001	123	637	9.335	56	176
2002	94	730	9.028	151	182
2003	119	643	11.121	168	188
2001–03	112	670	9.828	125	182

Kaynak: OECD

Boratav'a göre (2003c); 1977–2002 arasında tarım kesimi %31 oranında büyürken; çiftçinin görece fiyatları %40 gerilemiş ve alım gücündeki kayıp üretim artışı ile karşılanamamıştır. 1977'de tarım kesimi cari fiyatlarla milli gelirin %30'unu, 2002'de ise yalnızca %12'sini oluşturuyorsa, bunda tarımsal fiyatlardaki çöküşün de önemli katkısı bulunmaktadır.

1989 sonrasında Özal'ın emek karşıtı politikalarının iflas etmesiyle tarıma dönük destekleme politikaları da canlanmış, 1988–93 yılları arasında iç ticaret hadleri %30,7 oranında tarım lehine dönmüştür. 1994'teki emek karşıtı kriz yönetimi sonunda ise tarımda kişi başına reel gelir %16 oranında düşmüş (Boratav, Yeldan ve Köse 2000), tarım sektörünün görece fiyatları ise %11 oranında aşınmıştır (Boratav 2003b). Sonuçta 1988–97 arasında iç ticaret hadleri %50 dolayında tarım lehine dönmüştür (Boratav 2000b).

Son dönemde IMF ile kurulan ilişkiler “*yakın izleme anlaşması*” ile başlamış; 2000'in Stand-by anlaşması ile pekişmiştir. Destekleme politikalarının tasfiyesi 2000 yılından beri uygulanmaktadır. Milli gelir serilerinden türetilmiş tarım ve sanayi sektörlerinin fiyatlarındaki hareketleri 1999'u taban alarak ölçülmüştür. Üç yıl sonra, yani 2002 yılında tarımsal fiyatlarla sınıflı fiyatlar arasındaki makas %36 oranında tarım aleyhine açılmıştır. Karşılaştırmayı 2000'den başlatırsak, tarımsal fiyatlardaki aşınma %26 olarak belirlenmektedir (Boratav 2003a).

Çizelge–VI.27. Destekleme Fiyatları–Enflasyon İlişkisi ve Tarımın Ticaret Hadleri

Yıl	Ortalama Tarımsal Ürün Alım Fiyatları Artışı (%)	TEFE–12 Aylık Ortalama % Değişme	Tarımın Ticaret Hadleri (1977=100)
1990	53,6	52,3	65,2
1991	49,7	55,3	58,0
1992	53,9	62,1	58,6
1993	65,3	58,4	69,1
1994	95,8	120,7	61,2
1995	107,1	86,0	68,5
1996	94,3	75,9	78,8
1997	104,7	81,8	76,1
1998	53,3	71,8	95,3
1999	47,7	53,1	82,6
2000	28,4	51,4	77,3
2001	50,2	61,6	59,3
2002	33,5	50,1	60,8
2003	22,1	25,6	–
2004	6,6	11,1	–

Kaynak: DİE, DPT, Boratav (2004)

6.12. Sermaye ve Kredi Sorunları

Türkiye tarımında küçük mülkiyete dayalı üreticilik en yaygın işletme türüdür. İşletmeler çoğunlukla çok parçalı ve dağınık bir yapıdadır, dolayısıyla emek verimliliği düşüktür. Teknoloji ve girdi kullanım düzeyi dünya ortalamasının altındadır. Tarımın üretim, depolama, pazarlama vb. gibi altyapısı yeterince gelişmemiştir. İşletmelerde sabit sermaye oranı işletme sermayesine göre oldukça yüksektir. Bu nedenlerle çiftçilerin birikimde bulunarak öz sermayelerini artırmaları oldukça güçtür ve çiftçiler ekonomideki değişikliklere uyum sağlayabilmek amacıyla öz sermaye eksikliğini kredi yoluyla (borçlanma ile) karşılamaktadır. Ancak bu alanda da bir takım sorunların bulunduğu bir gerçektir.

Tarım kesimine mali destek sağlayan tek kuruluş olan Ziraat Bankası, tarımsal sulamadan, bitkisel üretim ve hayvancılığa değin uzanan alanlarda etkinlik göstermektedir. Banka, doğrudan üreticilere, tarım kredi kooperatifleri aracılığıyla ortaklarına, tarım satış kooperatifleri ve birliklerine, tarımsal ürünlerin işlenmesi, pazarlanması ve ihracı ile uğraşan kamu kurum ve kuruluşlarına yatırım ya da işletme sermayesi unsurlarını tamamlamak için kredi kullanmaktadır (Çizelge–VI.28).

Çizelge–VI.28. Ziraat Bankası'nın Tarım Kredileri (Trilyon TL)

Yıl	Doğrudan Üreticilere	Tarım Kredi Kooperatiflerine	Genel Toplam
1990	3.1	2.1	13.2
1991	4.6	4.0	19.0
1992	6.9	6.1	39.8
1993	11.3	10.4	51.1
1994	17.8	19.7	97.1
1995	52.9	47.5	241.6
1996	131.4	91.1	262.8
1997	304.4	161.9	576.2
1998	480.7	278.5	1.162.4
1999	659.7	483.2	2.143.2
2000	832.4	703.9	3.408.8
2001	541.3	213.2	2.948.5
2002	443.9	145.6	2.884.2
2003	454.7	73.1	3.562.0

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Ancak tarım kredilerinin etkin ve dengeli dağıtılmaması ve –özellikle 1980 sonrasında yaşanan– yüksek faiz politikaları sonucu küçük ve orta işletmelerde ödeme güçlükleri yaşanmaktadır. Bu durum ürünün, tüccar tara-

findan önceden, destekleme ve piyasa fiyatının altında bir fiyatla satın alınmasına yol açmaktadır. Örgütlü kredi sistemi dışında oluşan ve tefeci piyasasına dayanan bu süreç küçük üreticileri kısılacında tutmakta ve yapılan araştırmalar, Türkiye’de tarım kesiminin gereksinimi olan kredinin yaklaşık yarısını bu piyasadan sağladığını göstermektedir.

Türkiye’de tarım kesimine uygulanan destekleme politikaları içinde tarımsal kredi politikasının yeri ilk sıralarda gelmektedir. Bilindiği gibi, tarım kesiminde ortalama işletme ölçeği küçüktür ve verilen kredi miktarı işletme ölçeği ile bağlantılıdır. Düşük faizli tarım kredileri işletme ölçeği ve gösterilen güvencenin büyüklüğü esas alınarak verildiğinden, tarım kesimi içinde büyük çiftçiler lehine gelir dağılımını bozucu etki yaptığı söylenebilir. Düşük faizli kredi bir ölçüde sübvansiyon olduğuna göre küçük üreticiler bundan daha az, büyük çiftçiler daha fazla yararlanmış olmaktadır.

Çizelge–VI.29’ da görüldüğü gibi tarım kredilerinin toplam krediler içindeki payı giderek azalmaktadır. 1998 yılında Ziraat Bankası’nın tarım kredileri içinde yer alan 1.523 trilyon TL tutarındaki meblağın özel görev hesabına alınması, tarım kredilerinin payını etkilemiştir. Tarım kredilerinin toplam krediler içindeki payı 1995 yılında %18,8 iken 2004’te %3,8’e düşürülmüştür.

Çizelge–VI.29. Tarım Kredilerinin Toplam Krediler İçindeki Payı

Yıl	Toplam	Tarım	%
1988	27.612	4.498	16,3
1989	45.832	7.364	16,1
1990	79.475	12.823	16,1
1991	129.608	18.116	5,7
1992	231.532	39.222	16,9
1993	433.707	59.156	13,6
1994	789.853	120.428	15,3
1995	1.743.685	326.982	18,8
1996	3.860.068	668.826	17,3
1997	8.811.893	1.504.492	17,1
1998	14.122.355	1.170.731	8,3
1999	21.714.974	2.009.867	9,3
2000	34.213.480	3.281.895	9,6
2001	37.085.766	2.714.552	7,3
2002	52.631.490	2.439.787	4,6
2003	69.002.124	3.216.133	4,7
2004	102.481.789	3.847.082	3,8

Kaynak: Türkiye Bankalar Birliği

Tarım kredilerinin bölgesel dağılımı dengesiz olup, kredilerden genellikle gelişmiş bölgeler yararlanmakta, az gelişmiş bölgeler ise kredi olanaklarından tarımsal üretime katkılarından bile düşük oranda yararlanmaktadırlar. *Çizelge-VI.30*'da görüldüğü gibi tarımsal katma değerdeki toplam payları %29'u aşan Kuzeydoğu, Güneydoğu, Ortadoğu ve Orta Güney Bölgeleri, 1999 yılında tarım kredilerinin ancak %17'sini alabilmişlerdir. Öte yandan tarım kredilerinin bölgesel dağılımında görülen eşitsizlikler zaman içerisinde daha da artmaktadır. Örneğin Güneydoğu Anadolu'nun 1970 yılında %5,6 olan payı 1999'da %2,5'e düşmüştür.

Çizelge-VI.30. Tarım Katma değeri ve Kredilerin Bölgesel Dağılımı (%)

Tarım Bölgesi	İşletme	Arazi	Katma Değer	Tarım Kredileri	
				1970	1999
Ortakuzey	12.0	15.4	12.1	15.9	21.9
Ege	19.7	12.2	22.3	19.3	16.7
Marmara	8.2	7.3	11.6	7.1	9.5
Akdeniz	11.7	9.0	16.6	15.4	12.9
Kuzeydoğu	5.8	5.8	3.0	5.2	3.6
Güneydoğu	8.4	20.9	8.4	5.6	2.5
Karadeniz	16.1	7.7	8.2	20.2	21.9
Ortadoğu	7.9	7.8	6.2	3.9	5.4
Orta Güney	10.1	13.8	11.5	7.3	5.5

Kaynak: DPT (1994), Talim ve İşin (1998), DİE (1973), TBB (2001)

Dünya Bankası'nın 1998 tarihli raporu, Ziraat Bankası'nın çiftçilere doğrudan ya da kooperatifler aracılığıyla kullandığı tarımsal kredi faiz oranlarının yükseltilmesinden bankanın özelleştirilmesine değin kapsamlı bir "reform" programı içermektedir. Bu rapora göre, tarımsal üretimi teşvik amacıyla çiftçilere verilen sübvansiyonlu kredilerin çoğu tarım dışı etkinliklerde kullanılmaktadır. Ziraat Bankası ve -onun finanse ettiği- tarım kredi kooperatifleri, sübvansiyonlu kredi kanalları olarak kaldıkları sürece tarım sektörünün mali sektörle eklemlenmesi zorlaşmaktadır. Piyasa faiz oranları ile Ziraat Bankası'nın uyguladığı sübvansiyonlu faiz oranları arasındaki fark nedeniyle Bankanın yıllık kaybı GSMH'nin %1'i ya da tarımsal üretimin %6,7'sini bulmaktadır. Ziraat Bankası'nın çiftçilere ve tarım kredi kooperatiflerine verdiği kredinin faiz oranlarının yükseltilmesi, kısa vadede mali bedelin azaltılmasına yardımcı olacaktır.

Tarım kesiminde sermaye devir hızının çok düşük, kâr marjının diğer sektörlerle göre daha az olması, tarımın risk ve belirsizliklerle karşı karşıya bulunması, kredi faiz oranlarının düşük olması gereğini ortaya koymaktadır. Ancak *Çizelge VI.31*'de görüleceği gibi, tarımsal kredi faiz oranları sürekli olarak enflasyonun üzerinde tutulmaktadır.

Çizelge–VI.31. Tarımsal Kredi Faizleri ve Enflasyon Oranları (%)

Yıl	Bitkisel Kredi Faiz Oranı (%)	Hayvansal Kredi Faiz Oranı (%)	TEFE– Yıllık Ortalama (%)
1990	46,5	38,5	52,3
1991	46,5	38,5	55,3
1992	46,5	38,5	62,1
1993	46,5	38,5	58,4
1994	46,5	43	120,7
1995	50	43	86,0
1996	50	43	75,9
1997	70	59	81,8
1998	65	54	71,8
1999	65	54	53,1
2000	43	43	51,4
2001	94	94	61,6
2002	68	68	50,1
2003	51	51	25,6
2004	25	25	11,1
2005	20	20	8,2

Kaynak: DİE, TKB

IMF'ye verilen 9 Aralık 1999 tarihli niyet mektubuna göre, “çiftçilere verilen kredi sübvansiyonu aşama aşama ortadan kaldırılacaktır. 2000 yılında Ziraat Bankası'nca verilen kredi sübvansiyonunun toplam maliyeti 1999 yılı için tahmin edilen düzeyinin yarısına (GSMH'nin %1,2'sinden %0,6'sına) düşürülecektir. Ziraat Bankası'nca sağlanan sübvansiyonlu kredilerdeki nominal artış, 2000 yılında %55'i geçmeyecektir”. 10 Mart 2000'de Dünya Bankası'na verilen kalkınma politikası mektubu, “Ziraat Bankası'nca sağlanan sübvansiyonlu kredilere uygulanan faiz oranları 1998'de 5–15 yüzdelik puan artışıyla %60–65 dolayına yükseltilmiştir. Aralık 1999'da başlatılan program; (i) tarımsal kredilere uygulanan nominal faiz oranının, bu oran 12 aylık hazine bonusu faiz oranlarının 3 aylık hareketli ortalaması artı %5 puana eşitleninceye kadar düşürülmemesi ve ardından bu farkın sabit tutulması; (ii) çiftçilere değişken faizli bir kredi seçeneğinin sunulması ve (iii) Ziraat Bankası'na 2000 yılında oluşan herhangi bir sübvansiyon için bütçeden nakit telafisi sağlanmaması” gibi taahhütleri içermektedir. IMF'ye 22 Haziran 2000'de verilen II. ek niyet mektubunda ise devlet bankalarının sağlanan kredi sübvansiyonlarının kaldırıldığı belirtilmektedir.

IMF ve Dünya Bankası'na yapılan taahhütler uyarınca tarımsal kredi faiz oranları yeniden düzenlenmiştir. 21 Aralık 1999 tarihli Resmi Gazetede yayımlanan Bakanlar Kurulu kararıyla Ziraat Bankası'nca kullanılan

tarımsal kredilerden kaynaklanan gelir kayıplarının Hazinece görev zararı olarak karşılanması kararlaştırılmıştır. Ayrıca 1 Ocak 2000'den başlayarak yalnızca ekonomik etkinlikleri özellikle küçük ve orta boy tarımsal işletmelerin işletilmesinden oluşan ve varsa tarım dışı etkinlikleri sermaye gerektirmeyen üreticilere tarımsal kredi açılmaya başlanmıştır. Bu karar doğrultusunda kredi açılırken üreticilere sabit bir faiz oranı ya da gösterge faiz oranı üzerinden borçlanma seçeneği tanınmıştır. Uygulamaya göre sabit faiz oranı, borcun alındığı tarihteki tarımsal kredi faiz oranıdır. Gösterge faiz oranı ise, her ay için önceki üç aylık dönem süresince oluşan, Hazinece ihale yöntemiyle ihraç edilen 12 ay ya da buna en yakın vadeli devlet iç borçlanma senetleri yıllık bileşik ortalama faizinin %5 fazlası olarak belirlenmektedir. Söz konusu gösterge faiz oranı ile yürürlükteki faiz oranı eşitleninceye değin tarımsal kredi faiz oranlarındaki değişiklik yapılmayacak, eşitlendikten sonra gösterge faiz oranı tarımsal kredi faiz oranı olarak uygulanacaktır. Mart 2000'den itibaren gösterge faiz oranı tarımsal faiz oranı olarak uygulanmaya başlanmıştır (TCZB 2000). Böylece 2000 yılında tarımsal kredi faizi, kamu borçlanma faizlerinin ortalama %38 olan düzeyinin üzerinde tutulabilmiştir (Oyan 2001).

Öte yandan Ziraat Bankası'nın özelleştirilmesi ile birlikte, "tarımsal reform" adı altında desteklerin kaldırılmasıyla zaten zora sokulan tarım kesimi finans desteğini de yitirecektir.

6.13. Altyapı ve Girdi Sorunları

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım alanlarının çok az bir bölümü işlenebiliyordu. İlerleyen yıllarda işlenen alan giderek arttı. Buna bağlı olarak üretim de yükseldi. Ancak 1980'li yıllarda ekim alanları sınıra dayandı. *Çizelge-VI.32*'de görüldüğü gibi ekim alanları son 15 yıldır yerinde sayıyor, hatta azalıyor. Bu durumda üretimi artırmanın yolu verimliliği artırmaktan geçiyor. Verimlilik ancak yaygın (ekstansif) tarımdan yoğun (entansif) tarıma geçerek, yani tarımsal üretimde kullanılan kaliteli tohumluk, makine, ilaç, gübre, sulama gibi girdiler artırılarak yükseltilebilir ve böylelikle tarımda ithalata bağımlı olmaktan kurtulma olanağı yaratılabilir.

Ancak Türkiye tarımında altyapı ve girdi kullanımı yetersizdir. Girdi yetersizliği 1980'lerden itibaren istikrar/yapısal uyum programları çerçevesinde tarımda sübvansiyonların kaldırılmasıyla daha da artmıştır. Türkiye tarımı, 1950'lerden başlayarak teknoloji ve girdi kullanımında önemli gelişmeler göstermesine karşın, başta altyapı yatırımları ve sermaye yetersizliği olmak üzere, her türlü girdi kullanımının düşük düzeyde kalması nedeniyle geniş ölçüde geleneksel yapısını sürdürmüştür. Tarımın üretim, depolama, pazarlama vb. gibi altyapısı yeterince gelişmediği gibi, girdilerden yararlanma olanağı da sınırlı kalmıştır. Makineli ve sulu tarımın yeterince yay-

gınlaşmayı ve pazarlama olanaklarının kısıtlılığı nedeniyle Türkiye tarımı çağdaşlaşmamıştır.

Çizelge–VI.32. Girdi Kullanımındaki Değişmeler (1990–2003)

Yıl	Tarla Alanı (bin ha)		Traktör Sayısı (bin)	Sulanan Alan (m ha)	Gübre Tüketimi (bin ton)	İlaç Tüketimi (bin ton)
	Ekim Alanı	Nadas				
1990	18.868	5.324	692	3.8	4.995	34.1
1991	18.776	5.203	704	3.9	4.540	28.2
1992	18.811	5.089	726	4.0	4.936	29.8
1993	18.940	4.887	746	4.1	5.503	32.4
1994	18.641	5.255	758	4.1	3.998	29.0
1995	18.464	5.124	777	4.2	4.386	33.9
1996	18.635	5.094	807	4.3	4.596	36.1
1997	18.605	4.917	875	4.5	4.642	33.7
1998	18.751	4.905	903	4.6	5.465	35.5
1999	18.450	5.039	924	4.6	5.581	32.2
2000	18.207	4.826	942	4.7	5.294	33.5
2001	18.087	4.914	948	4.8	4.262	29.8
2002	18.123	5.040	970	4.9	4.529	31.0
2003	17.563	4.991	998	4.9	5.094	36.0

Kaynak: DIE

Altyapı ve girdi yetersizliğinin baskıları altındaki tarımsal yapı, 1980 sonrası izlenen neo-liberal politikanın çözücü etkilerine uğramıştır. 1980'den sonra ekonomideki genel yön değişikliği, tarımsal sübvansiyon ve destekleri azaltırken, tarımsal yatırımları ve kredileri kısmıştır. Yeni politika uyarınca tarım araç ve makineleriyle hayvan yemlerinin fiyatı serbest bırakılırken, başta tarımsal ilaçlar ve gübre olmak üzere tarımda kullanılan girdilerde sübvansiyona geniş ölçüde son verilmiştir.

Verimliliği artırmada özellikle sulamanın büyük önemi bulunuyor. Yapılan araştırmalar sulamanın hektar başına verimliliği 2,6 kat artırdığını gösteriyor. Hatta meyve ve sebzelerde sulamanın getirdiği verim artışı 14 katına değin çıkabiliyor. Ancak Türkiye'de sulu tarıma geçiş çalışmaları çok yavaş gidiyor. Sulanan alanların miktarı 1990'dan bu yana ancak %29 oranında arttı (*Çizelge–VI.34*). Oysa 1980–90 döneminde artış oranı %58 olmuştu. Günümüzde 4,9 milyon hektar tarım alanı sulamaya açılmış durumda. Bu miktar ekonomik olarak sulanabilir durumdaki 8,5 milyon hektar tarım alanının ancak %58'ini oluşturuyor.

1960'lı ve 1970'li yıllarda gübre kullanımının yaygınlaşması verimliliği artırmıştı. 1990–2003 yılları arasında gübre kullanımı 5 milyon tondan 5,1 milyon tona yükseldi, yani %2 oranında arttı. Oysa gübre kullanımındaki

artış oranı 1970–79 döneminde %175, 1980–89 döneminde ise %59 olmuştur (GÜD 2000).

Türkiye’de gübre tüketimi dünya ortalamasının altındadır. Bitki besin maddesi olarak hektara gübre kullanımı Japonya’da 321, İngiltere’de 283, Fransa’da 240, Mısır’da 214, Meksika’da 204, İspanya’da 155, Pakistan’da 119, Yunanistan’da 115, Bangladeş’te 111 kg olmasına karşılık; Türkiye’de 85 kg dolayındadır. Bu miktar 116 kg olan dünya ortalamasının çok altındadır (DPT 2000a).

1980’li yıllardan sonra tarımda makineleşmenin hızı kesildi. 1970–80 döneminde %312 olan traktör sayısındaki artış oranı, 1980–90 döneminde %59’a, 1990–99 döneminde ise %34’e düştü.

Tarımda makineleşme düzeyini ortaya koyan ölçütlere bakıldığında, Türkiye’nin 1990’lı yılların sonunda ulaştığı düzeyin İtalya, Fransa ve Yunanistan gibi AB ülkelerinin 1980’li yılların başında ulaştığı düzeyden daha geride olduğu anlaşılmaktadır. Örneğin 1980’de birim alana düşen traktör motor gücü Yunanistan’da 2,4 kw/ha, İtalya’da 4,2 kw/ha, Fransa’da 3,3 kw/ha olmasına karşılık; Türkiye’de 1998 yılında 1,3 kw/ha’dır. 1996 yılında 1.000 ha’lık tarım alanına düşen traktör sayısı Türkiye’de 30 traktör/1.000 ha, AB’de 38 traktör/1.000 ha’dır. Aynı yılda dünya ortalaması ise 19,1 traktör/1.000 ha olup, Türkiye’nin traktör kullanımı yönünde sahip olduğu makineleşme göstergeleri, gelişmiş ülkeler düzeyinin altında, dünya ortalamasının ise üzerindedir (Saral vd. 2000).

Türkiye’de gübre, tarım ilacı gibi girdilerin kullanımında yetersizlikler bulunmasına karşın, kimi bölgelerde bu tür girdilerin yoğun olarak kullanıldığı ve bu nedenle de gereksiz harcamalar yapıldığı bilinmektedir. Ürün fiyatlarındaki artışın, girdi fiyatlarına göre daha düşük düzeyde gerçekleşmesi durumunda, satın alma gücü gerileyen üretici daha az girdi kullanmakta, dolayısıyla daha düşük üretim ve verim sağlanmaktadır. Tarımsal girdi fiyatlarındaki gelişmeler, üreticinin gelir düzeyi ile birlikte tarımsal ve ekonomik gelişmeyi de etkilemektedir. Bu nedenle birim alandan elde edilen ürün miktarının (verimin) artırılabilmesi için uygun düzeyde girdi kullanımı son derece önemlidir.

Yapılan bir araştırmaya göre, 1981–95 döneminde reel üretim değerindeki yıllık ortalama değişim oranı buğdayda %0,2, şekerpancarında %3,3, tütünde %10,5, pamukta %2,1, ayçiçeğinde %9 ve fındıkta %8,9 olarak hesaplanmıştır. Aynı dönemde kimi girdilerin reel fiyatlarındaki yıllık değişim oranı ise gübrelerden amonyum nitrat ve triple süper fosfatta %14, kompozede %8,7; tarım ilaçlarından lebaycidde %16,6, antrocolda %9,5; motorinde ise %2,9 olarak belirlenmiştir. Bu dönemde gübre fiyatları, verilen sübvansiyonlara karşın reel olarak önemli ölçüde artmıştır. Sık sık artırılan gübre fiyatlarının üreticinin alımı gücünü olumsuz yönde etkilediği, bu nedenle üre-

ticinin giderek daha az gübre kullanımına yöneldiği söylenebilir. Aynı şekilde kimi tarımsal ilaç fiyatları da reel olarak önemli boyutlarda artmıştır. Söz konusu dönemde gübre, tarım ilacı ve motorin için üreticinin satın alma gücünün göstergesi olan “çiftçinin eline geçen ürün fiyatı/girdi fiyatları” paritesindeki gelişmeler incelendiğinde, gübreyle ilişkin paritelerin üretici aleyhine bir gelişme gösterdiği anlaşılmaktadır. Satınalma gücü en çok aşınan üretici kesimi, buğday ve pamuk üreticileri olmuştur. Tarımsal ilaçlara ilişkin paritelerde de üretici aleyhine bir gelişme olup, satınalma gücü en çok aşınan kesim buğday ve şekerpancarı üreticileridir. Motorinde ise pamuk ve tütün dışında tüm üretici kesimleri aleyhine bir gelişme söz konusudur. (Kızılaslan ve Gürler 1998).

Tarımsal destekleme fiyatlarının girdi maliyetleri karşısındaki düzeyini saptamak üzere 1979–96 yıllarını kapsayan dönemde, destekleme fiyatlarıyla girdi fiyatlarının gösterdiği artışı karşılaştırmak yeterlidir. Bu dönemde mazot fiyatları 6.111 kat, gübrelerden kalsiyum amonyum nitratın fiyatı 12.571 kat, kompozentinki 9.387 kat artarken; destekleme alım fiyatlarındaki artış buğdayda 3.578 kat, şekerpancarında 3.169 kat, ayçiçeğinde 2.916 kat, pamukta 2.800 kat, çayda 1.724 kat olmuştur (TZD 1997).

6.14. Örgütlenme (Örgütsüzlük) Sorunu

Türkiye tarımının değinilen sorunlarını artıran bir başka özelliği de örgütsüzlüktür. Çağdaş toplum, örgütlü bir toplumdur. Günümüz toplumlarında hemen her toplum kesimi ortak ilgi ve çıkarlarını gözetmek amacıyla değişik düzeylerde örgütlenmiş, çiftçiler de bu örgütlenmede yerini almıştır. Türkiye’de ise genelde sivil örgütlenme düzeyi çok düşük olduğu gibi, özellikle kırsal kesim örgütlenmeye yabancı kalmıştır.

Ortakları olan çiftçilerin ürünlerini en iyi biçimde değerlendirmek, iç ve dış pazarlarda değer fiyatına satışını sağlamak ve tüketicinin ödediği paranın olabildiği kadar fazla bölümünün çiftçilerin cebine girmesi amacıyla devletin güdümünde kurulan tarım satış kooperatiflerinin yönetimlerine yoksul köylü ve küçük üreticiler değil; büyük toprak sahipleri ve tefeci–tüccarlar egemen olmuşlardır.

Tarımsal üretimi artırmak ve değerlendirmek için ortaklarına ucuz kredi, tarımsal girdi, makine ve aletler sağlamak amacıyla yine devlet tarafından kurulan tarım kredi kooperatifleri, ortaklarına verecekleri krediyi maddi güvence temeline dayanarak saptamaları nedeniyle, dağıtılan kredilerden aslan payını küçük üreticiler değil büyük toprak sahipleri ve tefeci–tüccarlar almışlardır.

1960’ların sonlarından başlayarak görünürde demokratik, özünde proje uygulaması ve kredilendirmede devletin tam denetiminde yaygınlaştırılan

köy kalkınma kooperatifleri, emperyalizmin kırsal kesim programına uygun olarak 10 yıl gibi uzunca bir süre köylülüğün muhalefetini etkisizleştirmedeki görevini yerine getirmiştir. 1980'lerden sonra güdümlü kooperatifçilik –hem köylüler, hem de egemen sınıflar açısından –önemini yitirmiş, köy kalkınma kooperatifleri uykuya çekilmiştir.

Türkiye tarımında 1980 ve özellikle de 1997 sonrasında çok ciddi boyutlara varan bir kriz gözlenmektedir. 1950–80 döneminde devletçe korunan ve desteklenen tarımdan yeni liberalizme geçilmesiyle birlikte devlet desteği giderek artan bir biçimde çekilmiş ve bu süreç 1997 sonrasında oldukça hızlandırılmıştır. Uluslararası sermayenin en güçlü savunucuları olan IMF ve Dünya Bankası'nın dayatmaları ile tarımda sübvansiyonların kaldırılması, çiftçiye doğrudan ya da dolaylı olarak yapılan desteklerin ya tümüyle ya da aşamalı olarak artan bir hızla tasfiyesi biçiminde ortaya çıkan politikalar; Türkiye tarımında üreticileri –özellikle de aile emeğine dayalı küçük işletmeleri– büyük bir erime sürecine sokmuştur. Bir yandan üreticilere düşük fiyatlar verilirken, öte yandan girdi fiyatlarının serbest piyasa koşullarında belirlenmesi, örgütsüz ve güçsüz milyonlarca tarım üreticisini çok güçlü ve örgütlü çokuluslu şirketlerle eşitsiz koşullarda karşı karşıya bırakmıştır. Uygulanan politikalar sonucu çiftçilerin bir bölümü ya tarımsal üretimden vazgeçmekte ya da verim artırıcı etkisi olan girdilerin kullanımını azaltmakta ya da hiç kullanamamaktadır (Aydın 2001).

IMF ve Dünya Bankası'nın dayattığı istikrar politikaları tarımda, üreticiyi toprağını ekemez ve hayvancılık yapamaz bir yapıya dönüştürmüştür. Tarımsal girdi, kredi ve temel ürünlerdeki fiyat desteklerinin kaldırılması, tarımsal ürün ithalatındaki koruma oranlarının düşürülmesi, Tarım Satış Kooperatifleri Birliklerine devlet ve diğer kamu tüzel kişilikleri tarafından yapılan yardımların kesilmesi, tarımda sözde doğrudan gelir desteğine geçilmesi, çiftçiyi yıkıma sürüklemiştir.

Tarımda klasik sömürü biçimlerinin yerini çiftçiyi toprağına yabancılaştıran, yerli ve yabancı tekellerin taşeronu haline getiren –sözleşmeli üreticilik gibi– yeni sömürü mekanizmaları almaktadır. Buna karşılık, çiftçilerin şirketlere alternatif olarak kurdukları örgütler olan kooperatif modelleri tıkanmış olup, yoksul köylü ve küçük üretici yığınların önceliklerine yanıt verememektedirler. Bu nedenle tıkanan ve tasfiye edilen eski ilişki ve kurumların yerine halkın demokratik ilişkilerle ördüğü, üreticinin önceliklerini ve iradesini yansıtan yeni kurumlar geçirilmelidir. Bulduğumuz aşamada –özellikle sözleşmeli tarım uygulamasının yapıldığı ürünlerde– çiftçi sendikaları bu tıkanıklığı aşmada önemli bir çıkış yolu olarak gözükmektedir.

6.15. Tarımsal İthalattaki Artış (Tarım ve Gıdada Kendine Yetersizlik)

Türkiye'nin gıda üretimi gereksinimi karşılamaktan çok uzaktır. Ziraat Mühendisleri Odası'nın belirlemelerine göre; üretimin tüketimi karşılama oranı temel gıda ürünlerinden ette %39, sütte %61, yumurtada %57, katı ve sıvı yağda ise %64 dolayındadır (Ergin ve Eyicil 2000).

1990–2004 yılları arasındaki ithalat ve ihracat rakamları incelendiğinde, genel ihracatın 3,2 kat artmasına karşın tarımsal ihracat değerinin değişmediği görülmektedir. Tarımın ihracattaki payı 1990'ların başında %17,4 dolayında iken 2004'te %4,7'ye düşmüştür. Buna karşılık aynı dönemde tarımsal ithalat yaklaşık 2 kat artmış, 2000 ve 2003 yıllarında ise tarımsal ürün ithalatı ihracatı geçmiştir.

Çizelge–VI.33. Temel Ürünlerde Kendine Yeterlik Oranları (%)

Ürün	1980–1982	1990–92	1999–2000
Buğday	145	114	118
Mısır	100	95	71
Pirinç		46	37
Ayçiçeği Tohumu	95	83	62
Soya Fasulyesi		19	8
Şekerpancarı/Şeker	112	100	137
Tütün		130	227
Pamuk		95	68
Meyveler			105
Sebzeler			129
Bitkisel yağlar			53
Baklagiller			117
Yağlı tohumlar			84

Kaynak: DPT (2006)

Tarımsal dış ticaret dengesi 1980–89 döneminde yıllık ortalama 1,5 milyar dolar fazla verirken, 1990–99 döneminde 866 milyon dolara düşmüş; IMF politikalarının izlendiği 2000 sonrasında yalnızca 227 milyon dolar olmuştur. 1990–99 döneminde tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı %12,8 iken, 2000–04 döneminde %6'ya gerilemiştir (Çizelge–VI.34).

Çizelge–VI.34. İhracat ve İthalatta Tarımın Payı*

Yıl	İhracat			İthalat			Tarım Denge
	Genel	Tarım	Payı (%)	Genel	Tarım	Payı (%)	
1990	12.959	2.249	17,4	22.302	1.140	5,1	+1.109
1991	13.593	2.585	19,0	21.047	676	3,2	+1.909
1992	14.715	2.134	14,5	22.871	926	4,1	+1.208
1993	15.345	2.292	14,9	29.428	1.359	4,6	+933
1994	18.106	2.301	12,7	23.270	882	3,8	+1.419
1995	21.637	2.133	9,9	35.709	1.908	5,3	+225
1996	23.224	2.455	10,6	43.627	2.171	5,0	+284
1997	26.261	2.679	10,2	48.559	2.419	5,0	+260
1998	26.974	2.700	10,0	45.921	2.129	4,6	+571
1999	26.587	2.394	9,0	40.671	1.654	4,1	+740
2000	27.775	1.973	7,1	54.503	2.127	3,9	-154
2001	31.334	2.234	7,1	41.399	1.412	3,4	+822
2002	36.059	2.038	5,7	51.554	1.706	3,3	+322
2003	47.253	2.463	5,2	69.340	2.576	3,7	-113
2004	63.121	2.954	4,7	97.540	2.710	2,8	+244
1990–99	19.940	2.392	12,8	33.341	1.526	4,5	+ 866
2000–04	41.108	2.332	6,0	62.687	2.106	3,4	+ 227

(*) Uluslararası standart sanayi sınıflamasına (Rev. 3) göre
Kaynak: DİE, DTM

1999–2005 yılları arasında gıda sanayiinde ithalat değeri reel ortalama olarak %62 (yıllık ortalama %8,3) oranında artış göstermiştir. İthalat değeri 2000 yılında bir önceki yıla göre %37,6 oranında artarken, bu artış sonraki yıllarda azalmıştır. İthalat değeri en yüksek olan alanlar bitkisel yağ, mezba- ha ürünleri ve hububat–nişasta ürünlerinde gerçekleşirken, en düşük su ürünleri ile meyve–sebze ve yem sanayiinde olmuştur.

Bu arada gıda ürünleri itibariyle ithalat miktarındaki değişimlere bakıldı- ğında, belirtilen dönemde don yağı, ham küçükbaş derisi, pirinç, buğday kepeği, melas, bitkisel yağ ve yağlı tohum küspelerinin önde geldiği görül- mektedir. Gıda sanayii ithalat artışında, özellikle hammadde ya da ara madde niteliğinde olan, ham deri, don yağı, melas ve yağlı tohum küspeleri ithalatı- nın gıda sanayii toplam ithalatı içinde önemli bir yeri olduğu izlenmektedir.

Hammadde ithalatının en yoğun olduğu gıda sanayii dalı bitkisel yağlardır. Türkiye’de yıllık 750 bin tonu sıvı, 450 bin tonu margarin, 150 bin tonu ihracat ve diğer kullanım olmak üzere toplam 1.350 bin ton bitkisel yağ tü- ketilmektedir. Buna karşılık Türkiye üretimi, 600 bin ton ayçiçeği üretiminden elde edilen 240 bin ton ayçiçeği yağı, 1,3 milyon bin ton pamuk çekir- değinden elde edilen 175 bin ton pamuk yağı olmak üzere toplam 415 bin

ton bitkisel yağdır. Yıllık bitkisel yağ açığı yaklaşık 1 milyon ton ham yağ ya da karşılığı yağlı tohumdur; her yıl yağlı tohum ve ürünleri ithalatı için ödenen bedel 1 milyar doların üstündedir.

Çizelge–VI.35. Yağlı Tohumlar ve Bitkisel Yağ İthalatı

Yıl	Ayçiçeği		Ayçiçeği yağı		Soya		Soya yağı	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer
1990	2.475	2.539	213.522	107.172	2.374	1.871	124.345	58.069
1995	357.035	120.406	305.594	206.452	169.392	47.173	141.153	93.328
2000	523.903	103.324	100.680	39.541	386.708	82.939	159.717	61.244
2001	182.728	42.707	133.474	62.781	321.252	67.387	154.580	56.213
2002	129.108	42.008	93.142	52.103	612.497	139.614	174.892	71.738
2003	540.852	153.335	92.548	54.047	831.454	226.525	134.634	72.670
2004	480.703	157.126	78.302	50.576	662.480	221.715	75.399	47.590

Kaynak: DTM

Çizelge–VI.36. Hububat İthalatı

Yıl	Buğday		Mısır		Pirinç	
	Miktar	Değer	Miktar	Değer	Miktar	Değer
1990	2.180.732	386.900	2.180.732	386.900	253.426	36.194
1995	1.253.331	243.678	1.253.331	243.678	0	0
2000	963.668	126.143	963.668	126.143	40.217	5.207
2001	346.827	49.621	346.827	49.621	38.967	6.327
2002	1.116.575	150.472	1.116.575	150.472	16.759	2.435
2003	1.846.284	277.543	1.846.284	277.543	89.428	15.718
2004	1.060.379	220.840	1.060.379	220.840	240.340	39.814

Kaynak: DTM

Bu arada fındık ve mamulleri ihracatına değinmekte yarar var. IMF ve Dünya Bankası dayatmalı tarımsal reform programının bir ayağı da “Alternatif Ürün Projesi” çerçevesinde fındık üretim alanlarının azaltılması idi. Çokuluslu tarım/gıda şirketlerinin çıkarları adına yok edilmek istenen fındık, 1996–2005 yıllarını kapsayan son 10 yıllık dönemde Türkiye’nin toplam ham ve işlenmiş tarım ürünleri ihracatının yaklaşık %17’sini tek başına sağlamıştır. 2005 yılında bu oran %23’ün üstündedir (Çizelge–VI.37).

Çizelge–VI.37. Fındık İhracatının Tarımsal İhracattaki Payı

Yıllar	Miktar (İç/bin ton)	Değer (Milyon \$)	Tarımsal İhracat (Milyon \$)	Tarımsal İhracattaki Payı (%)
1996	198	613	4.949	12,4
1997	203	926	5.470	16,9
1998	200	860	5.053	17,0
1999	189	708	4.442	15,9
2000	177	587	3.855	15,2
2001	258	740	4.349	17,0
2002	253	604	4.052	14,9
2003	221	662	5.257	12,6
2004	218	1.221	6.501	18,8
2005	209	1.928	8.298	23,2
Ortalama	213	885	5.223	16,9

Kaynak: DTM

Öte yandan, üretim fazlası bulunmasına karşın, çeşitli meyve–sebze ithalatı yapılmakta; iç piyasada haksız rekabete yol açan bu durum yerli üretim üzerinde olumsuz etki yapmaktadır. Bir başka önemli sorun da sınır ticaretidir. Özellikle İran’dan sınır ticareti yoluyla giren meyve ve sebzeyi (kavun, karpuz, kivi, patlıcan vb.) Türkiye’nin her yerinde bulmak olanaklıdır.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse Türkiye başta hayvansal ürünler ve bitkisel yağ olmak üzere kendine yeterlilikten uzaklaşmakta ve giderek ithalatçı konumuna düşmektedir.

6.16. Tarım Kesiminde Gelir Eşitsizliği

Tarım kesiminde kişi başına katma değer gerek ekonominin diğer sektörlerine, gerekse gelişmiş ülkelerin tarımlarına göre çok daha düşüktür. Tarımda görece yoksulluk, 1990’lı yıllarda daha belirgin hale gelmiştir. 1990–2004 yılları arasında, çalışan başına GSMH %68 artarken, tarım kesiminde çalışan başına katma değer %54 artmıştır. 1999 yılında ortalama çalışan başına GSMH tarımdan 3,5 kat daha fazla iken, bu rakam IMF/Dünya Bankası destekli uygulamaların sonucu olarak 2004 yılında 4 katına çıkmıştır (Çizelge–VI.38). Öte yandan kişi başına GSMH, tarımda kişi başına katma değerden yaklaşık 2,5–3 kat daha yüksektir. 2004 yılı itibarıyla Türkiye ölçeğinde kişi başına GSMH 4.239, tarımda ise 1.420 dolardır (Çizelge–VI.39).

Çizelge–VI.38. Çalışan Başına Katma Değer (\$)

Yıl	GSMH	Tarım	Sanayi	Hizmet	GSMH/ Tarım	Sanayi/ Tarım	Hizmet/ Tarım
1990	8.216	2.944	13.260	12.948	4,5	4,5	4,4
1991	7.888	2.393	12.915	12.876	5,4	5,4	5,4
1992	8.234	2.599	12.650	12.906	4,9	4,9	5,0
1993	9.827	3.401	15.001	14.557	4,4	4,4	4,3
1994	6.542	2.188	10.141	9.897	4,6	4,6	4,5
1995	8.354	2.805	13.320	12.497	4,7	4,7	4,5
1996	8.716	3.131	12.647	13.210	4,0	4,0	4,2
1997	9.154	2.934	12.390	14.117	4,2	4,2	4,8
1998	9.450	3.748	11.554	14.336	3,1	3,1	3,8
1999	8.451	3.037	10.667	12.656	3,5	3,5	4,2
2000	9.331	3.509	11.812	12.909	3,4	3,4	3,7
2001	6.691	2.057	9.327	9.541	4,5	4,5	4,6
2002	8.553	2.808	11.308	11.767	4,0	4,0	4,2
2003	11.297	3.885	14.928	15.159	3,8	3,8	3,9
2004	13.839	4.525	18.089	18.835	4,0	4,0	4,2

Kaynak: DIE verilerinden hesaplanmıştır.

Çizelge–VI.39. Kişi Başına GSMH ve Tarım Katma Değeri (\$)

Yıl	GSMH		Tarım Katma Değeri (TKD)		GSMH/ TKD
	Toplam (Milyon \$)	Kişi Başına (\$)	Toplam (Milyon \$)	Kişi Başına (\$)	
1990	152.306	2.717	23.303	1.108	2,5
1991	152.133	2.660	23.276	963	2,8
1992	160.237	2.753	23.234	986	2,8
1993	181.788	3.058	26.359	1.154	2,7
1994	130.876	2.163	18.977	829	2,6
1995	171.841	2.784	25.776	1.088	2,6
1996	184.608	2.936	28.060	1.233	2,4
1997	194.094	3.034	29.114	1.100	2,8
1998	206.552	3.158	33.116	1.432	2,2
1999	185.267	2.828	26.328	1.141	2,5
2000	200.002	2.988	26.441	1.147	2,6
2001	145.693	2.115	17.540	704	3,0
2002	181.885	2.640	21.360	885	3,0
2003	238.051	3.395	28.087	1.174	2,9
2004	301.636	4.239	33.487	1.420	3,0

Kaynak: DIE

Tarım ve tarım dışı kesimler arasındaki bu büyük gelir farklılaşması, üretim teknolojisi, üretimin örgütlenmesi, kullanılan girdilerin niteliği ve tarımsal fiyatların eğilimleri gibi nedenlerden kaynaklanmaktadır. Kısaca bu farklılaşma üretim yapısının bir yansıması sayılmalıdır. Aslında benzer bir durum az gelişmiş–gelişmiş ekonomiler için geçerlidir (Kepenek ve Yentürk 2000).1980’den günümüze kredi ve fiyat politikalarındaki değişiklikler, gelir dağılımının tarımda çalışanlar aleyhine bozulması ve tarımsal gelirlerin düşmesine neden olmuştur. Gerçekten 1983’ten başlayarak girdi fiyatlarına yapılan zamlarla artan üretim maliyeti, küçük ve borçlu üreticinin ürününü hemen ve en düşük fiyatla paraya dönüştürmesini gerektirmiş ve ancak üretim harcamalarını karşılayacak bir gelirle yetinmesine neden olmuştur. Öte yandan 1980’den başlayarak 1930’lardan beri devletçe uygulanan destekleme alım fiyatları, yerini serbest piyasanın acımasız koşullarına bırakmıştır.

Kırsal kesimde 1963–2004 yılları arasında gelir dağılımındaki değişimler *Çizelge–VI.40*’ta verilmiştir. Görüldüğü gibi, geçen 40 yıl içerisinde gelir dağılımında önemli bir değişiklik olmamıştır. Oysa 1980’li yıllarda düşük gelirli aleyhine bir bölüşüm süreci yaşandığını tarım gelirleri ile ilgili –daha önce değinilen– çalışmalar ortaya koymaktadır. Bu dönemde, iç ticaret hadleri dramatik bir biçimde tarımın aleyhine bozulmuş (*Çizelge–VI.27*); yalnızca 2002–04 yılları arasında kırsal kesimde yoksulluk oranı %34,5’ten %40’a yükselmiş (*Çizelge–VII.15*); ancak egemen sınıflara göre, gelir dağılımında önemli bir değişim olmamıştır!

Çizelge–VI.40. Kırsal Kesimde Gelir Dağılımı (1963–2002)

Yıl	Birinci %20	İkinci %20	Üçüncü %20	Dördüncü %20	Beşinci %20
1963 ⁽¹⁾	7,0	10,5	14,5	22,5	46,5
1963 ⁽²⁾	5,4	9,7	14,7	18,0	52,5
1968 ⁽³⁾	3,4	7,5	12,5	19,4	61,6
1973 ⁽⁴⁾	4,1	8,5	11,5	19,4	56,5
1987 ⁽⁵⁾	5,2	10,0	15,0	22,0	47,8
1994 ⁽⁶⁾	5,6	10,1	14,8	21,8	47,7
2002 ⁽⁷⁾	5,2	10,3	14,7	21,7	48,0
2003 ⁽⁸⁾	6,0	10,5	15,1	21,5	46,9
2004 ⁽⁹⁾	6,0	11,2	16,3	23,2	43,3

Kaynak: 1. DPT (1966), 2. Boratav (1966), 3. SBF (1971), 4. DPT(1976), 5. DİE (1990), 6. DİE (1996), 7. DİE (2003), 8 ve 9. DİE (2006)

Kullanılabilir gelirin fonksiyonel dağılımı konusunda nesnel bir çalışma 2006 yılı başlarında İktisatçı Mustafa Sönmez’den geldi: “*Büyüme Hızlandı, Ama Gelir Dağılımı Bozuldu*”.

Çalışmanın bulgularını şöyle özetleyebiliriz:

Türkiye üst üste yüksek büyüme hızları yaşamasına karşın, gelirin paylaşımında adaletsizlik büyüdü. Özetle, 2001 krizinden sonra yeniden büyüme dönemine geçilen 2002, 2003 ve 2004 yıllarında gelirin paylaşımında işgücü ve tarım kesiminin payı gerilerken girişimci kesimin payında artışlar yaşanmıştır.

Son 5 yılda gelir dağılımında durumu en çok bozulan tarım kesimi oldu. Büyük kriz öncesi tarımın paylaşılan gelirdeki payı %14,7 iken, izleyen yıllarda sürekli gerileyerek %11,9'a düştü.

Çalışan nüfusun üçte birini oluşturan tarım kesimi (işgücü hariç) 2000 yılında kullanılan gelirden %14,7 pay alırken bu pay, kriz yılı 2001'de %13,1'e geriledi. Yeniden büyümeye geçilen 2002'de tarımın payı ancak %12,1 oldu ve izleyen büyüme yılları 2003 ve 2004'te ise sırasıyla %12,5 ve 11,9 olarak gerçekleşti. Böylece 7,7 milyon kişinin geçimini sağladığı tarım, 2000'den 2004'e gelir pastasından yaklaşık 3 puan kayba uğradı (Çizelge-VI.41).

Çizelge-VI.41. Kullanılabilir Gelirin Toplumsal Sınıflar Arasında Bölüşümü (%)

Grup	Nüfus Payı ⁽¹⁾	Gelir Payı					
		2000	2001	2002	2003	2004	2000-04
Tarım ⁽²⁾	33,5	14,7	13,1	12,1	12,5	11,9	- 3,0
İşgücü	48,7	35,9	35,6	34,5	34,4	34,5	- 1,5
İşveren ⁽³⁾	17,8	49,4	51,0	53,5	53,0	53,6	+ 4,2

⁽¹⁾ İstihdam edilen nüfus, ⁽²⁾ İşgücü dışında, ⁽³⁾ Tarım dışı

Kaynak: Sönmez (Bianet, 2 Ocak 2006)

Çalışan nüfusun %48,7'sini oluşturan ücretli kesim (memurlar, işçiler, yevmiyeliler) 2000 yılında kullanılan gelirden %36 pay alırken bu pay, kriz yılı 2001'de %35,6'ya geriledi. Yeniden büyümeye geçilen 2002'de işgücünün payı %34,5'a düştü ve izleyen büyüme yılları 2003 ve 2004'te ise sırasıyla %34,4 ve %34,5 olarak gerçekleşti. Böylece 11,2 milyon kişiyi bulan ücretliler ya da işgücü kesimi, 2000'den 2004'e gelir pastasından yaklaşık 1,5 puan kayba uğradı.

Çalışan nüfusun %17,8'ini oluşturan girişimci kesim, kriz sonrası dönemden gelir pastasındaki payını büyültmüş olarak çıktı. 2000 yılında kullanılan gelirden %49,4 pay alan bu kesimin, kriz yılı 2001'de payı %51 olarak gerçekleşti. Yeniden büyümeye geçilen 2002'de işverenlerin payı %53,5'a çıktı ve izleyen büyüme yılları 2003 ve 2004'te ise sırasıyla %53 ve %53,6 olarak gerçekleşti. Böylece sayıları 4,1 milyon olan işveren kesimi 2000'den 2004'e gelir pastasındaki paylarını 4,2 puan artırdılar.

Yedinci Bölüm

VII. Türkiye’de Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı

Feodalizmin egemen ve yaygın olduğu toplumlarda köylülük büyük bir bütünlüğe sahiptir. Kır emekçilerinin pek çoğu feodal beye bağlı serflerden, bir kısmı da yarı özgür köylülerden oluşur. Kapitalizmin gelişmesiyle birlikte bir yandan serfler çeşitli yollarla özgürleşirken, öte yandan da büyük topraklar demokratik devrimler, toprak reformları vb. yollarla parçalanmış ve büyüklü küçüklü kır burjuvazileri ortaya çıkmıştır. Kapitalizmin gelişim süreci boyunca köylülük içerisindeki bu ayrışma giderek daha güçlenir ve belirginleşir. Eski serflerin büyük bir kısmı kentlere göç ederek oradaki sanayi işgücü gereksinimini karşılarken, bir kısmı ise önce küçük çiftçi haline, daha sonraları da elindekileri kaybederek –bu arada kapitalistleşen– büyük çiftçilerin yanında tarım işçisi haline gelirler. Ama bu arada –özellikle sömürge, yarı ve yeni sömürge ülkelerde– feodal kalıntılar varlıklarını sürdürme olanağı bulabilirler. Artık ülkemiz kırsal kesiminde kapitalizm kesinlikle egemendir ve kapitalist ilişkiler giderek daha da yaygınlaşmakta ve yoğun-

laşmaktadır. Feodal ilişkiler tasfiye halinde ve belli bölgelere sıkışıp kalmış durumdadır. Bu tasfiye işlemi 1970'lerden itibaren daha da hızlanmıştır (TZD 1979f).

Türkiye'de kırsal kesimde köylü aileler arasında toprak mülkiyeti ve tarımsal gelir dağılımı açısından görülen büyük eşitsizlikler, çok belirgin bir sınıfsal yapının oluşumuna yol açmıştır.

Türkiye'de tarım işletmelerinin tabakalandırılmasında uzun süre toprak büyüklüğü ölçütü olarak alınmıştır. Genellikle Orta Avrupa ülkelerinde kullanılan ölçülerin temel alınmasıyla 1991 yılında Türkiye'deki tarımsal işletmeler aşağıdaki şekilde kümelendirilebilir (*Çizelge-VII:1*).

Çizelge-VII.1. Toprakların İşletme Tiplerine Göre Dağılımı (1991)

İşletme Tipi	İşletme Ölçeği (da)	İşletmeler (%)	İşlenen Alan (%)
Parsel İşletme	1-20	34,9	5,6
Köylü İşletmesi	21-50	32,1	16,5
Orta Tarım İşletmesi	51-999	32,6	67,1
Büyük Tarım İşletmesi	1.000-4.999	0,3	8,7
Çok Büyük Tarım İşletmesi	5.000+	0,01	2,0
Toplam		100,0	100,0

Kaynak: DIE (1994)

İşletme büyüklüğüne göre yapılan bu sınıflamadan başka gelir dağılımı araştırmalarında olduğu gibi tabakalandırmada işlenen toprakların işletmelerin %20'lik dilimlerine göre dağılımı da kullanılmaktadır (*Çizelge-VII.2*).

Çizelge-VII.2. Toprakların Beşte Birlik İşletme Dilimlerine Dağılımı

Beştebir İşletme Dilimi	%	1952 (1)	1963 (2)	1970 (3)	1980 (4)	1991 (5)
Alt	20	1,0	1,8	1,8	1,9	2,0
Alt-Orta	20	5,5	3,7	5,1	6,6	5,5
Orta	20	10,5	11,7	9,7	10,5	10,0
Üst-Orta	20	20,0	22,0	20,5	20,0	17,5
Üst	20	63,0	60,8	63,0	63,0	65,0

Kaynak: 1. Akalın 1975, 2. Boratav 1972, 3. Çınar ve Silier 1979, 4 ve 5. 1980 ve 1991 GTS'den elde edilen Lorenz eğrileri

Ancak bu türlü ayrımlar hiç toprağı olmayan ve ücretli işçilikle geçinen tarımsal nüfusu kapsamamaktadır. Bu nedenle kırsal kesimin sınıfsal yapısını mülkiyet ilişkileri temeli üzerinde tüm anlamlı çeşitlilikleriyle

birlikte çözümleyebilecek bir tabakalandırmanın 6'lı bir ayrıma dayanacağı söylenebilir. Bu yöntemle yapılmış bir tabakalandırma çalışmasında, 1963 verilerinden *Çizelge-VII.3*'teki gibi bir sınıf tablosu ortaya çıkmıştır.

Çizelge-VII.3 Tarımda Sosyal Sınıf Tablosu (1963)

Mülkiyet Durumu	Aile		Toprak	
	Sayı (000)	%	Hektar (000)	%
Topraksız	501	16,6	–	–
Fakir Çiftçiler	953	31,0	560	2,6
Küçük Çiftçiler	1.216	40,1	3.124	14,8
Orta Çiftçiler	305	10,7	4.714	22,6
Köy Zenginleri	48	1,5	8.261	39,4
Büyük Ağa	3	0,1	4.341	20,6
Toplam	3.026	100,0	21.000	100,0

Kaynak: Hamitoğulları (1966)

Mülkiyet ilişkileri olarak sınıf ve tabakaları temellendirebilmek için başvurulabilecek çerçeve –kuşkusuz– Marksizm'dir. Gerçekten Marksizm, genel olarak sınıf olgusunu olduğu kadar, kırsal alandaki sınıfsal yapıyı da ortaya koyabilmek için temel kavramlar ve yöntemin geliştirildiği bir sistemdir.

Klasik Marksistlerin köylülüğe ilişkin görüşlerinin Marx'tan etkilendiği oldukça yaygın bir kanıdır. Ancak ne Lenin ne de Kautsky Marx'ın köylülük üzerine söylediklerini aynen kabul etmeyip aksine Marx'ın köylülük anlayışına yeni boyutlar kazandırmışlardır. "*Louis Bonapart'ın 18. Brumaire*"inde Marx köylülüğü bir sınıf olarak ele almıştır. Ancak buradaki sınıf kavramı dünyanın birçok yerindeki köylüleri ifade etmek için kullanılan bir kavram değildir. 18. Brumaire'deki köylüler benzer koşullar içinde yaşayan, ama çok yönlü ilişkilere girmeksizin geniş bir yığın oluştururlar. Üretim biçimleri onları ilişkiye geçirmek yerine, birbirinden ayırır. Küçük işletmeler, hiçbir işbölümüne, bilimsel uygulamalara ve bu nedenle hiçbir gelişmeye, yetenek ayırımına, sıkı toplumsal ilişkiye olanak vermez. Her çiftçi ailesi, aşağı yukarı kendine yeterlidir, tüketiminin çoğunluğunu doğrudan kendisi üretir ve böylece geçim vasıtalarını toplumla ilişkiden çok, doğayla alışveriş yoluyla sağlar. Marx'a göre, hem sınıf hem de sınıf olmayan bir kategori olan köylüler, kapitalist sistem içerisinde yoksullaştıkları için küçük mülkiyetlerini çaresiz bir biçimde savunan küçük burjuvazinin kırsal kesimdeki parçasıydı. 18. Brumaire'de söylediklerinin dışında Marx köylülüğü pek derinliğine incelememiştir. Bu yapıtında Marx Avrupa köylülüğünün çözülme sürecini ortaya koyar. Sermayenin üreticiler üzerindeki denetiminin yoğunlaşmasına bağlı olarak feodal rantlar yerlerini giderek artan bir borçlanmaya bırakır.

Marx'a göre Avrupa köylüsü öylesine sıkışıp güç durumda kalacaktır ki sonunda yok olup kentsel işçi saflarına katılacaktır. Çok kabaca bir yargı olmasına karşın bu tez birçok yenilemeden geçip Marksist düşün geleneğinin bir başlangıcını oluşturmuştur (Aydın 1986).

18. Brumaire'de Marx, feodalizmin yıkılışından sonra Fransa'da kırsal kesimde yaygınlaşan farklılaşmamış küçük köylüyü sınıfsal açıdan çözümlemektedir.

Engels (1990), "*Almanya'da Köylü Savaşı*" başlıklı incelemesinde feodal ilişkilerin Fransa'ya oranla çok daha uzun süre yaşadığı Almanya'da 19. yüzyılın ikinci yarısındaki kırsal sınıf yapısını şöyle çözümlemektedir:

Büyük köylülerde:

1. Feodal beyler: Çok büyük topraklara sahip, angarya ya da ücretli tarım işçisi çalıştıran soylulardır.

2. Toprak ağaları: Büyük topraklara sahip olan ve tarım işçisi çalıştıran zengin köylülerdir.

Küçük köylülerde:

3. Feodal köylüler: Bunlar soylu efendileri için hala angarya işler gören köylülerdir.

4. Ortakçı-kiracılar: Başkalarının toprağında yüksek kiralalarla çalışan, toprak sahibine bağımlı köylülerdir.

5. Kendi toprak parçalarını işleyen köylüler: Geliri çok düşük olan ve ipotek borçlarıyla tefeciye bağımlı hale gelmiş köylülerdir.

6. Ücretli tarım işçileri: Kırlardaki en kalabalık sınıfı oluşturan bu köylüler büyük toprak sahipleri ve feodal beylerin topraklarında ücretli olarak çalışırlar.

Lenin (1990), Komünist Enternasyonalin I. Kongresine sunduğu "*Tarım Sorunuyla İlgili Tezlerin İlk Taslağı*"nda kapitalist ilişkilerin yürürlükte olduğu tüm ülkelerde, köylülerin aşağıdaki sınıflara bölündüğünü belirtmektedir:

1. Tarım proletaryası (Yıllık, mevsimlik ya da gündelikçi işçiler): Kapitalist tarım işletmelerinde ücretli emek karşılığında geçimlerini sağlarlar.

2. Yarı proleter ya da yarı köylüler: Kısmen kapitalist tarım işletmelerinde ücretli işçilik yaparak; kısmen de kendilerine ait ya da kiraladıkları ve ailenin gereksinmesinin bir bölümüne ancak karşılık veren küçük toprak parçalarını işleyerek geçimlerini sağlarlar.

3. Küçük köylüler: Bunlar işgücü kiralamadan işledikleri ve ancak ailelerinin gereksinimlerini karşılamaya yeten küçük toprakların sahibi ya da kiracısı olan tarım üreticileridir.

4. Orta köylüler: İktisadi anlamda çok büyük sayılamayacak toprak parçalarının sahibi ya da kiracısı olan, ancak toprakları bereketli yıllarda sermayeye dönüşebilecek belirli bir artık-değer getiren ve çoğu kez ücretli emek gücü kullanan çiftçilerdir.

5. Büyük köylüler: Tarımın kapitalist girişimcileridir. Bunlar, kural olarak yanlarında çok sayıda ücretli işçi çalıştırırlar. Köylülükle ortak yanları, ancak düşük kültür düzeyleri, yaşam biçimleri ve kendi işletmelerinde bizzat çalışmalarıdır.

6. Büyük toprak sahipleri: Bunlar ücretli emekçileri, küçük ekicileri (ve hatta çoğu kez orta köylüleri) sistemli olarak sömüren, bedenle çalışmaya asla katılmayan; çoğunlukla derebeyi soyundan ve para babaları çevresinden ya da bu iki sömürücü ve aylak katmandan gelme kimselerdir.

Yarı feodal ilişkilerin belirgin biçimde varlığını sürdürdüğü Çin’de Mao Tse–Tung 1933 yılında yazmış olduğu “*Köylük Bölgelerdeki Sınıfları Nasıl Ayırtmak Gerekir?*” başlıklı yazısında köylülüğü 5 ana tabakaya ayırarak incelemektedir (Mao Tse–Tung, 1989):

1. Toprak ağası: Kendisi çalışmayan (üretim katılmayan) ya da çok az çalışan ve köylüleri sömürerek yaşamını sürdüren toprak sahibidir. Temel sömürü biçimi toprak rantının toplanmasıdır; buna ek olarak borç verebilir, işgücü kiralayabilir, sanayi ya da ticaretle uğraşabilir. Ancak, sömürsünün temel biçimi toprak rantı almasıdır.

2. Zengin köylü: Zengin köylü kural olarak, toprak sahibidir. Ancak, bazı zengin köylüler bir kısım toprakların sahibidir ve geri kalan kiracı olarak işlerler. Hem daha çok hem de daha iyi üretim araçları ve nakdi sermayeleri vardır. Toprakta kendisi de çalışır, ama gelirinin ana kaynağı sömürüdür. Sömürsünün temel biçimi işgücü (uzun dönemli) kiralamasıdır. Ayrıca, topraklarını kiralayabilir, faizle borç verebilir ya da ticaret ve sanayi ile uğraşabilir.

3. Orta köylü: Çoğunluğu toprak sahibidir. Ancak, işledikleri toprakların bir kısmını ya da tümünü kiralayabilirler. Çokça denebilecek tarım aracına sahiptirler. Gelirinin büyük bir kısmı kendi emeğinden sağlanır. Kural olarak başkalarını sömürmez, ancak toprak kirası ve borç faizi ödediği için başkalarınınca sömürülür, genellikle emeğini satmaz.

4. Yoksul köylü: Bir miktar toprak sahibi ya da topraksızdır, ama çok az da olsa tarım aracına sahiptir. Kural olarak, işledikleri toprakları kiralarlar, toprak kirası ve borç faizi ödemek ve bir ölçüde emeklerini satmak durumunda olduklarından sömürülürler. Orta köylü genellikle emeğini satma gereksinimi duymaz. Yoksul köylü ise, emeğinin bir kısmını satmak zorundadır. Orta ve yoksul köylüler arasındaki temel ayırım budur.

5. Tarım işçisi: Kural olarak, toprağa ve üretim araçlarına sahip değildir.

Ancak, bazılarının çok küçük toprağı ve çok az tarım aracı olabilir. Tarım işçileri geçimlerini tümüyle ya da çoklukla emeklerini satarak kazanırlar.

Marx, Engels, Lenin ve Mao'nun henüz kapitalist ilişkilerin egemen olmadığı ve pre-kapitalist üretim ilişkilerinin varlığını sürdürdüğü tarım kesimleri üzerindeki çözümlenmeleri, kırsal sınıf yapısı konusunda M. Sencer (1971) tarafından şöyle bir ortak modelde birleştirilmiştir:

1.Tarım işçileri: Kapitalist tarım işletmelerinde (Lenin) ya da (derebeylik köylülerinden farklı bir koşulda) derebeylerin topraklarında (Engels) çalışan, hiçbir üretim aracına sahip olmayan (Mao) ve işgüçlerini satarak geçinen (Lenin) ücretli işçilerdir.

2.Yoksul köylü: Engels'in ortakçı, Lenin'in yarı proleter ya da yarı köylü dediğı, kısmen başkalarının toprağını kiralayan (Engels), kısmen de ücretli işçilik yapan (Lenin) genellikle hiç topraksız (Mao) köylüdür.

3.Küçük köylü: Genellikle sahip olduğu yetersiz küçük toprak parçalarını işleyen ve işgücü kiralamayan (Lenin) çok düşük gelirli köylülerdir.

4.Orta köylü: Engels'te görülmeyen bu tip, çoğunluk toprağın sahibi olan ve gelirini genellikle kendi emeğıyle sağlayan (Mao), ama ücretli işgücü kullandığı (Lenin) ve aynı zamanda kira ve faiz ödediğı için (Mao) sömüren ve sömürülen bir tabakadır.

5.Zengin köylü: Toprağı ve yeterli üretim araçları bulunan (Mao), işletmelerinde kendisi de çalışan, ama çok sayıda işgücü kiralayan kapitalist işletmelerdir (Lenin).

6.Toprak ağası: Çalışmaya katılmadan tarım işçisi çalıştıran (Engels, Lenin, Mao) soylular (Engels, Lenin, Mao) ve büyük toprak sahipleridir (Engels, Lenin).

İşte bu modelden yararlanarak Türkiye'de kırsal kesimde sınıfsal yapıyı oluşturan tabakaları, içinde buldukları mülkiyet ilişkilerinden kalkarak, nicel büyüklük ve toprak etkinlikleri ile birlikte belirleyebilmek olanaklıdır. Aşağıdaki çizelgeler, Türkiye'nin kırsal kesiminde anlamlı ve açıklayıcı bir biçimde birbirinden ayrılabilen 6 tabakanın, kaba çizgileriyle 1952-91 yılları arasındaki nicel değerlerini ve denetledikleri toprak büyüklüklerini göstermektedir.

Çizelge–VII.4. Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı (1952)

Sosyal Tabaka	İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
Tarım İşçileri	–	8,6	–
Yoksul Köylüler	1–20	28,0	4,3
Küçük Üreticiler	21–50	28,8	14,3
Orta Köylüler	51–200	29,4	40,0
Zengin Köylüler	201–000	4,5	21,8
Büyük Toprak Sahipleri	700 +	0,7	19,6

Kaynak: Sencer (1971)

Çizelge–VII.5. Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı (1963)

Sosyal Tabaka	İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
Tarım İşçileri	–	17,2	–
Yoksul Köylüler	1–20	33,6	7,0
Küçük Üreticiler	21–50	22,7	17,4
Orta Köylüler	51–200	22,5	47,6
Zengin Köylüler	201–1000	3,9	21,5
Büyük Toprak Sahipleri	1000 +	0,1	6,5

Kaynak: Sencer (1971)

Çizelge–VII.6. Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı (1968)

Sosyal Tabaka	İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
Tarım İşçileri	–	14,3	–
Yoksul Köylüler	1–20	37,5	9,4
Küçük Üreticiler	21–50	29,3	24,7
Orta Köylüler	51–200	16,9	37,2
Zengin Köylüler	201–1000	1,7	15,7
Büyük Toprak Sahipleri	1000 +	0,3	13,0

Kaynak: Bulutay, Timur ve Ersel (1971)'den hesaplanmıştır.

Çizelge–VI.7. Kırsal kesimin Sınıfsal Yapısı (1970)

Sosyal Tabaka	İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
Tarım İşçileri	–	15,0	–
Yoksul Köylüler	1–20	37,6	10,4
Küçük Üreticiler	21–50	24,4	19,2
Orta Köylüler	51–200	19,9	45,0
Zengin Köylüler	201–1000	3,0	19,9
Büyük Toprak Sahipleri	1000 +	0,1	5,5

Kaynak: Çınar ve Silier (1979)'den hesaplanmıştır.

Çizelge–VII.8. Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı (1973)

Sosyal Tabaka	İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
Tarım İşçileri	–	14,7	–
Yoksul Köylüler	1–20	38,7	7,3
Küçük Üreticiler	21–50	21,5	13,8
Orta Köylüler	51–200	21,1	38,2
Zengin Köylüler	201–1000	3,6	25,3
Büyük Toprak Sahipleri	1000 +	0,4	15,4

Kaynak: Varlıklar (1979)'den hesaplanmıştır.

Çizelge–VI.9. Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı (1980)

Sosyal Tabaka	İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
Tarım İşçileri	–	13,9	–
Yoksul Köylüler	1–20	26,0	4,1
Küçük Üreticiler	21–50	27,5	15,9
Orta Köylüler	51–200	27,4	45,1
Zengin Köylüler	201–1000	5,1	30,7
Büyük Toprak Sahipleri	1000 +	0,1	4,2

Kaynak: DİE (1984'ten hesaplanmıştır.

Çizelge–VII.10. Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı (1991)

Sosyal Tabaka	İşletme Büyüklüğü (Dekar)	Aile Sayısı (%)	İşlenen Alan (%)
Tarım İşçileri	–	12,8	–
Yoksul Köylüler	1–20	30,4	5,6
Küçük Üreticiler	21–50	28,0	16,5
Orta Köylüler	51–200	24,1	40,9
Zengin Köylüler	201–1000	4,4	26,2
Büyük Toprak Sahibi	1000 +	0,3	10,8

Kaynak: DİE (1994) 'den hesaplanmıştır.

Tarım kesiminde işletmelerin tabakalandırılmasında geleneksel yaklaşım olan toprak büyüklüğü ölçütünün yeterli olup olmadığı tartışılırken yeni yaklaşımlar önerilmektedir. Bu yaklaşımlar, söz konusu ölçütün gerçek yaşamla uyuşmamasından kaynaklanmaktadır. Örneğin, 100 dekarlık sulu alanda yapılan tarım, büyük işletmecilik normları sağlayabilirken, gene aynı toprak büyüklüğünde yapılan kuru tarım, ancak orta işletme normlarını tutturabilmektedir. Aynı toprak büyüklüğündeki iki işletmeden biri ürün farklılaşması nedeniyle, yabancı emek kullanımına geçerken, diğeri aile emeği ile yetinebilmektedir. Gene aynı büyüklükteki iki işletmeden birinde, tarımsal araç ve gereç sahipliği söz konusu iken, diğesinde bu araç ve gereçler, kiracılık ile sağlanabilmekte ya da bir diğesinde, makine gücü yerine hayvansal güç ile yetinebilmektedir. (Altan 1987)

Yukarıda aktarılanlar, tarımsal yapının, işletmelerin tüm ekonomik ve toplumsal ilişkilerini kavrayacak biçimde analiz edilmesi gerektiğine işaret etmektedir. Örneğin, işletmeler birden çok ölçüt kullanılarak tabakalandırılmalı, bunun için de toprak büyüklüğünün dışında birçok öge ve bunların birbirleriyle etkileşimleri göz önüne alınmalıdır. Bunlar, yapılan tarımsal faaliyetin türü (sulu/kuru tarım), yetiştirilen ürün çeşitleri, tarımsal araç ve gereçleri de içine alan sabit sermaye stoku, ücretli işgücü kullanımı, toprağın tasarruf biçimi, makine dışında diğeri modern girdi kullanımı (yüksek verimli tohum, gübre ve ilaç) gibi tarımın karmaşık yapısı içinde yer alan bir dizi değişkendir. Bu değişkenlerden bir bölümü ise, örneğin ücretli işgücü ve üretim araçları üzerindeki mülkiyet durumu, tarım yapısındaki üretim ilişkilerini ve sınıfsal örgüyü ortaya koymakta daha da büyük bir önem taşımaktadır (Altan 1998).

Altan toprak büyüklüğü ölçütünün yanı sıra, “yabancı emek kullanımı” ve “traktör sahipliği/ortaklığı” ölçütlerini de kullanarak yaptığı çalışmada, 1980 verilerine göre Türkiye’de tarımsal işletmeleri aşağıdaki gibi yeniden tabakalandırmıştır:

Çizelge–VII.11. Tarımsal İşletmelerde Tabakalar (1980)

Tabaka	Sayı	%
Geçimlik Düzeyin Altı	1.185.495	32,5
Geçimlik Köylü	782.536	21,4
Orta Köylü	852.416	23,4
Üst Orta Köylü	724.554	19,8
Zengin Köylü	105.178	2,9
Büyük Toprak Sahibi	708	0,02
Toplam	3.650.877	100,0

Kaynak: Altan (1987)

Altan, 1991 Genel Tarım Sayımı verilerine dayanarak Türkiye kapsamında köylü aileleri tabakalandırma çabalarını 1998’de de sürdürmüştür. Bu çalışmadan elde edilen tabakalardaki köylü aile sayıları ve bu ailelerin toplam işletme sayısı içindeki payları *Çizelge–VII.12*’de verilmektedir.

Çizelge–VII.12. Köylü Aile Tabakalarının Toplam İşletmeler İçindeki Payları (1991)

Tabaka	Sayı	%
Geçimlik Düzeyin Altındaki Aile	1.465.364	36,0
Geçimlik Düzeydeki Aile	861.204	21,2
Orta Aile	1.111.827	27,3
Üst Orta Aile	538.767	13,2
Zengin Aile	88.775	2,2
Büyük Toprak Sahibi Aile	2.473	0,06
Toplam	4.068.410	100,0

Kaynak: Altan (1998)

Bu iki çalışmadan elde edilen bulgular karşılaştırıldığında aşağıdaki sonuçlara varılmaktadır (Altan 1998):

1980’den 1991’e büyük toprak sahibi ve zengin köylü aileleri içine alan grubun payları azalırken geçimlik ve geçimlik düzeyin altındaki aileleri içine alan grubun payı artmaktadır. Üst orta ailelerin toplam içindeki payları 1980’den 1991’e 6,6 puan düşerken orta ailelerin payı 3,9 puan artmıştır. Bu saptama 1980–1991 döneminde, üst ortadan orta aileye doğru kayışın yanı sıra, orta aileden de geçimlik düzeydeki aileye doğru bir kayışın olduğunu göstermektedir. Geçimlik düzeydeki ailelerin toplam içindeki payı anılan dönemde çok az oranda bir düşüşle neredeyse sabit kalırken, geçimlik düzeyin altındaki ailelerin toplam içindeki payı 3,5 puanlık bir artış göstermektedir. Bu kaymalar, 1980–1991 döneminde Türkiye’de ekonomik düzlemde yaşanan değişimlerin tarım kesimine bir yansıması olarak yorumlanabilir.

K. Boratav ve arkadaşları, 1992 yılında Orta Anadolu ve 1994 yılında Ege

Bölgesinde ücretli işgücü kullanımı, haneden işgücü “ihraç” olgusu, traktör sahipliği ve işlenen alanın kuru ve sulu arazi bakımından genişliği ölçütlerini kullanarak yaptıkları iki anketin bulgularına göre Orta Anadolu ve Ege’de kırsal sınıf yapısını aşağıdaki şekilde belirlemişlerdir:

Çizelge–VII.13. Orta Anadolu ve Ege’de Çiftçi ve Köylü Sınıfların Payları (%)

Sınıf	Orta Anadolu	Ege
Kapitalist Çiftçi	7.6	8,2
Zengin Çiftçi	6.6	9,1
Zengin Köylü	9.1	17,0
Orta Köylü	19.9	19,9
Küçük Köylü	30.2	25,0
Yoksul Köylü	26.6	20,8

Kaynak: Boratav (1995a)

Toprak büyüklüğü ölçütünü kullanarak belirlemiş olduğumuz sosyal kategorilerin sınıfsal niteliklerini ve içinde buldukları değişme dinamiklerini şöyle özetlemek olanaklıdır:

7.1. Tarım İşçileri

Kuralca hiç toprağı olmayan, çoğunlukla tarım kapitalistlerinin ya da devletin çiftliklerinde işgüçlerini satarak geçinen köylülerdir. Bununla birlikte çok küçük toprağı, çok az üretim aracına sahip olmaları tarım işçisi olmalarını engellemez. Önemli olan başkasının toprağında ücret karşılığı çalışmaktır. Bunların sınırlı ölçüde sahip oldukları toprağı bizzat işlemekten yoksun oluşları nedeniyle kiraya vermeleri beklenir.

Emperyalizme bağımlı sanayileşme süreci, kırsal kesimde de 1950’lerden bu yana önemli bir dönüşümü gerçekleştirmiştir. Kırsal kesimde de emperyalizmin, bağımlı ülkeler için öngördüğü gelişim programına uyumlu bir süreç yaşanmıştır. Bağımlı sanayileşmenin kaynağını oluşturduğu teknolojilerin kırsal alana girmesi, kapalı tarımsal yapının parçalanması ve artan oranlarda pazara açılması sonucunu doğurmuştur.

Tarımsal yapıdaki makineleşme, toprakların belli ellerde yoğunlaşmasına, köylülük içinde “*tarım kapitalistleri–yoksullaşan ve mülksüzleşen köylülük*” biçiminde bir kutuplaşma sonucunu da yaratmıştır. Mülksüzleşen köylülüğün bir kesimi, “özgür emek” olarak tarım proletaryasının ana kaynağını oluştururken, bir kesimi de kentlerdeki sanayi burjuvazisinin ucuz emek gücü kaynağı ve yedek sanayi ordusu durumuna gelmiştir.

Öte yandan, tefeci–tüccar sermayesi eliyle kırsal kesimdeki küçük üreticiler üzerinde sürdürülen egemenlik, tarımdan sanayi ve ticaret kesimine, eşit-

siz değişim sonucu, önemli oranda kaynak aktarmış, bunun sonucu olarak bir kısım küçük üretici, üretim araçlarından koparak elindeki toprağını tarım kapitalistine devretmek durumunda kalmış ve özgür emek gücüne dönüşmüştür. Yine, büyük toprak sahiplerinin kiracılık, yarıcılık ilişkileri de kendilerine bağlı yoksul köylülerin topraklarından uzaklaştırılmaları ve kente göç kervanına katılmalarını hızlandırmıştır. Tüm bu mülksüzleşme ve bunun sonucu olan “göç” sürecine, tarımsal nüfustaki artışın ve veraset yoluyla parçalanen toprağın bu nüfusun gereksinimlerini karşılamakta yetersiz kalmasını da eklemeliyiz.

Tarımsal üretimin yılın belli mevsim ve aylarında yoğunlaşmış olması, tarım işçilerinin, işin süresi bakımından farklılaşmasına yol açmaktadır. Gerçekten bazı işçiler tüm bir üretim yılı işletmede çalışan sürekli işçi durumundayken, bazıları da yılın belirli bir döneminde, uğraşların en yoğun olduğu sıralarda işletmede çalışan geçici, gündelikçi ya da mevsimlik işçi niteliğindedir.

Bir üretim yılı boyunca emek güçlerini orta ya da büyük tarım işletmelerinde kiraya veren sürekli tarım işçilerinin ek bir gelir kaynakları yoktur; büyük bir kısmı devlet tarım işletmelerinde çalışmaktadırlar.

Geçici işçilere gelince, bunlar mevsimlik ve gündelikçi işçi olmak üzere iki grupta ele alınabilir:

Az topraklı köylü aileleri ek gelir temini için yılın belli dönemlerinde, çoğunlukla bahar ve güz aylarında mevsimlik işçilik yapmaktadırlar. Bunların en yoğun oldukları bölgeler Ege ve Çukurova bölgeleridir.

Çukurova'ya inen işçilerin çoğu Doğu, Güneydoğu ve İç Anadolu'nun topraksız ya da az topraklı köylüleridir. Bu işçiler Ege'de “dayıbaşı”; Çukurova'da “elçi” denilen araçlar tarafından tarım kapitalistine temin edilirler. Tarım kapitalistlerinden aldıkları avansların bir kısmı ile iş mevsiminde götürecekleri işçilerin un, yağ, gaz, şeker ve çay gibi iş süresince gerekli gıda maddelerini sağlayan dayıbaşı ve elçiler, bu yolla işçileri ipotek altına alırlar (TİB 1978b).

Üstü açık kamyonlarda çoluk–çocuk, kadın–erkek üst üste dolarak yüzlerce kilometre yol kat ettikten sonra işyerine getirilen mevsimlik işçilerin hiçbir sosyal güvenceleri bulunmamaktadır. İşyerlerine gidiş ve gelişlerinde meydana gelen kazalarda yüzlerce işçi yaşamını yitirmiştir. Gün doğumundan gün batımına değin günde 12–13 saat güneş altında çalışırlar. Götürü usulüyle (parça başı, kilo) çalışanlar ya da dekar başına iş yapan işçiler, çok iş çıkartıp daha fazla para kazanabilmek için dinlenme ve yemek sürelerinde dahi çalışırlar.

Tütün, zeytin, fındık, meyve ve sebze üretimiyle uğraşan küçük ya da orta büyüklükteki işletmeler, işlerini yetiştiremedikleri zaman birkaç günlüğüne

işçi tutarlar. Bu tutulan işçilere “gündelikçi işçiler” denir. Aynı şekilde, şekerpancarı üretiminde de hasat zamanı gündelikçi işçi çalıştırılır.

Gündelikçi işçilerin de çalışma süreleri yasalarla belirlenmiş değildir. İşçi, aldığı işi bitirmeden işyerini terk edemez. Aksi durumda, ücretini alamaz. Çalışma süresi 13–14 saattir. Ücret, bölgelere ve yöredeki işsiz sayısına göre değişir.

Resmi verilere göre, tarım kesiminde 15 ve daha yukarı yaşlardaki etkin nüfus içinde ücretli işçilerin sayısı aşağıdaki çizelgede verilmiştir:

Çizelge–VI.14. Tarım İşçilerinin Sayısı (1950–2005)

Yıl	Ücretli Tarım İşçisi
1950	314.000
1960	651.800
1970	537.747
1980	588.646
1990	582.048
2005	522.000
Kaynak: DİE	

7.2. Yoksul Köylüler

Yoksul köylüler önce, az topraklı ve topraksız köylülerdir. Bu grubun sahip olduğu toprak ve üretim araçları, ailenin yeniden üretimi için yetersizdir. Bu nedenle, ya toprak kiralayarak ya da işgücünü diğer işletmelere satarak varlığını sürdürebilir. Bu grubu tek bir üretim ilişkisine bağlamak güçtür. İşgücü piyasasına girdiği ölçüde kapitalist ilişkilerle bütünleşir; toprak ağalığına bağımlı bir ortakçılık durumunda yarı–feodal ilişki içine girmiş olur; küçük ve orta mülk sahiplerinden toprak kiralayarak varlığını sürdürebilen yoksul köylülüğün ise, belli ölçülerde küçük meta üretimini içerdiği söylenebilir.

Kıracı ve ortakçı olarak çalışan köylüler, bazen tüm bir yıllık ürününü, kira bedeli ve borçlarına karşılık toprak sahibine vermek ve yeniden ağır koşullar altında borçlanarak geçimini sağlamak zorunda kalır. Bu nedenle ülkemizde kıracı ve özellikle ortakçı olarak çalışan köylülerin, kır kesimindeki en yoksul tabakayı oluşturdukları bilinen bir olgudur (Aksoy 1971).

Kıracı, üreticinin ürün miktarına bağlı olmadan toprak sahibine nakdi ya da aynı götürü bir kira bedeli ödediği sistemdir. Bu, üreticinin ürünü paylaşmak yerine götürü bir kira ödeyerek sömürüldüğü bir ilişkidir. Bu tür kıracılık, daha çok büyük merkezlere yakın sulak bahçe topraklarıyla hazine arazilerinde geçerlidir (Sencer 1971).

Ortakçılıkta kendisine ait olmayan bir arazi parçası üzerinde çalışan üretici (ortakçı köylü) ürün toplandıktan sonra bunun önceden kararlaştırılan bir oranını (örneğin yarısını) toprak sahibine verir. Özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da tarla tarımında uygulanan ortakçılıkta, üretim aletlerinin, tohumluk ve diğer üretim giderlerinin karşılanması, bazen ortakçının bazen toprak sahibinin yükümlülüğündedir; kimi koşullarda da giderler paylaşılır. Ortakçılık ülkemizde bölgelere göre yarıcılık, icare, cariyek ve marabacılık adlarını da almaktadır.

Ortakçılıkla doğan bölüşüm ilişkisi üretici köylünün ürünün bir kısmını, toprak sahibine doğrudan doğruya teslimini gerektirmekte ve böylece feodal ilişkilerde görüleni andırır bir biçimde açık-seçik, gizlisiz saklısız bir sömürüyü olanaklı kılmaktadır (Boratav 1972a).

Oldukça sınırlı bir toprak parçasına sahip olan yoksul köylüler, bazı durumlarda da kente göçen toprak sahiplerinin, kiraya verilen topraklarını işletirler. Genellikle 1–20 dekar toprak üzerinde üretim yapan bu kesim, daha çok tek tip üretim yaparlar ve geri kalan zamanlarında ise büyük işletmelerde emek güçlerini kiralarlar. Yoksul köylüler, bu özellikleri nedeniyle ister istemez emek güçlerini sattıkları zamanın dışında, üretebilecekleri ürün türünü seçmek zorunda kalmaktalar ve bu nedenle oldukça güç koşullarla geçinme durumunda bırakılmaktadırlar. Emek gücünü zamanın belirli bir kısmında kiralamak zorunda kalması bu kesimin kısa bir sürede ellerindeki toprağı çıkarması sonucunu getirmektedir. Bu durumda olanların bir kısmı da süreç içinde kente göç yolunu seçmektedirler (TİB 1978b).

Yoksul köylülerin çoğunluk içinde bulunduğu ortakçılık ilişkileri, tarım teknolojisindeki değişmeler ve hızlı makineleşme ile birlikte ortadan kalkmaya başlamıştır. Başka bir deyişle, tarımsal makineleşmeyle birlikte toprakların genişleyerek yoğunlaşması süreci, aynı zamanda ortakçı köylülerin, yoksul köylülerin mülksüzleşerek özgürleşmesi ve kişisel bağımlılık ilişkilerinden kurtularak özgür bir emekçi; ücretli bir işgücü olma sürecidir.

1923–46 döneminde kırsal kesimde yoksul köylüler ve küçük üreticiler arasında yoksullaşma ve kısmi mülksüzleşme, kentsel yörelere göç etmiş ve burarlarda sürekli kalarak iş arayan mülksüzleşmiş bir işsiz kitlesi yerine, ortakçılığın yaygınlaşmasına yol açtı. Bu nedenle, tarımda 1927'de başlayan ve 1929 buhranının etkisiyle daha da derinleşen bunalım, aynı dönemde, tarım-dışı kesimlerde büyük sıkıntısı çekilen mülksüzleşmiş ve topraktan kopmuş özgür işgücüne dönüşmedi. 1950'li yıllarda tarımda hızlı makineleşme, bir yandan devlet arazisini ve köy meralarını büyük toprak sahiplerinin arazisine katarken, öte yandan ortakçıları bir süreç içinde topraktan kovdu. Böylece, daha önce yoksullaşan tam ya da yarı-mülksüzleşmiş köylü kitlesi, teknolojik gelişmeyle birlikte, 15–20 yıllık bir "ortakçılık gecikmesiyle" tarım-dışı kesimlerde istihdam edilebilecek işgücüne dönüştü (Koç 1994).

Tarım teknolojisinin ve tarımda sermaye birikiminin geri olduğu, varolan toprağın sınırlı bir bölümünün işlendiği ve topraklarını genişletmek isteyen büyük köy ağalarının hazine arazisine ya da köy meralarına el koyabildiği koşullarda, kırsal kesimde sömürüde ortakçılık ilişkisi toprak sahipleri açısından daha avantajlıydı. Ortakçının, toprak ağası açısından, ücretli işçiliğe üstünlüğü şöyle sıralanabilir (Koç 1994):

- ✓ Sabit bir nakdi ya da aynı ücret, çalışanı, elde edilecek ürün miktarına karşı duyarsız kılar. Ücretli işçi, işvereniyle ilişkisine kısa dönemli bakar ve araziye, aletlere vb. sahip çıkmama eğilimindedir.
- ✓ Tarım ürünleri fiyatları genellikle büyük dalgalanmalar gösterir. Ürün fiyatlarının özellikle tarım bunalımı nedeniyle önemli ölçüde düştüğü durumlarda, ürünün satışından sağlanacak para, önceden üzerinde anlaşma yapılmış nakit ücretin ödenmesine bile yetmeyebilir. Bu durumda, ürün fiyatlarının istikrarsızlığı ve düşme eğilimi gösterdiği dönemlerde, bir yandan küçük üreticiler mülksüzleşirken, ücretli işçilikten çok, riskin bir bölümünün üreticinin sırtına yıkıldığı ortakçılık gelişir.
- ✓ Ücretli işçi çalıştıran toprak sahibinin kendisinin ya da bir adamının işin gözetiminden sorumlu olması gerekir. Ortakçılıkta ise buna gerek yoktur. Elde edilecek üründen belirli bir pay alacak ortakçı, azami ürünü sağlamaya kendiliğinden çalışır.

1927 yılında başlayan tarım buhranı ve 1929'da başlayan genel bunalım, ürün fiyatlarının hızla düşmesine yol açarken, nakdi vergilerde ve borçlarda bir azalma olmayışına bağlı olarak, küçük üreticiler arasında yaygın bir yoksullaşmaya neden oldu. Eğer bu dönemde Türkiye tarımında bir teknolojik atılım ve sanayide sermaye birikiminde ve yatırımlarda bir sıçrama gerçekleşmiş olsaydı, yoksullaşan ve önemli ölçüde mülksüzleşen küçük üreticiler, 1930'lu ve 1940'lı yıllarda sanayide önemli ölçüde gereksinimi duyulan mülksüzleşmiş ücretlilere dönüşürlerdi. Ancak çeşitli etmenlerin yanı sıra özellikle bunalım sonucunda ücretli işgücünün ucuzlaması, tarımda böyle bir teknolojik atılımı engelledi. Özel sermaye ise, sanayi yatırımları yerine, kâr oranlarının daha yüksek olduğu ticaret ve demiryolu inşaatlarında müteahhitliğe yöneldi. Böyle bir teknolojik atılımın ve özel büyük sanayi yatırımlarının gerçekleşmemesi, ortakçılığı yaygınlaştırdı. Birçok küçük üretici, bir yandan elinde kalan toprağı işleyerek, öte yandan da geçici işlerde ücretli olarak çalışarak borçlarını ve vergilerini ödemeye çalıştı (Koç 1994).

Ortakçılık, 1945 yılında kabul edilen Çiftçiyi Topraklandırma Kanununa karşın, önemini 1950'li yıllara değin korudu. 1950'li yıllarda tarımda hızla gelişen makineleşme, bir yandan hazine arazisini ve köy meralarını büyük toprak ağalarının denetimi altına sokarken, bir süreç içinde de ortakçılığı azalttı. Mülksüzleşmiş ve topraktan koparılmış köylüler, iş olanakları için kentlere itildi. Gelişen ulaştırma olanakları ve kentin çekiciliği ise, henüz tümüyle

mülksüzleşmemiş az topraklı köylülerin de, köyleriyle bağlarını koparmadan kentlere yerleşmelerine yol açtı. Öte yandan, 1946 sonrasında ülkede hızlanan kapitalistleşme sürecine koşut olarak, bazı toprak ağaları arazilerinin bir bölümünü ortakçılara satarak, mal varlıklarını nakit sermayeye dönüştürdüler ve başka alanlarda yatırıma ya da lüks tüketime yöneldiler (Koç 1994).

7.3. Küçük Üreticiler

Genellikle sahip olduğu küçük toprakları kendi ilkel araçlarıyla işleyen, bu arada toprak kiralayabildiği gibi, kendi toprağını kiraya da verebilen ve ancak kendi geçimini sağlayabilen (geçimlik) köylülerdir. Kural olarak üretim süreci içerisinde kimseyi sömürmezler (aile emeği ile üretimde bulunurlar) ve kendileri de sömürülmezler. Bunlar küçük burjuvazinin kırsal kanadı olarak ele alınabilir ve ancak pazar ilişkilerine girdikleri ve borçlandıkları oranda sömürülürler. Yaratabildiği çok az artı-ürünü de tefeci ve aracılara kaptıran küçük üreticiler, ortakçılık ve kiracılıkla toprak işleyen yoksul köylülerden sonra tarım işçisine dönüşmeye en yakın tabakadır.

Küçük üreticiler kendi tüketimleri için üretim yaparlar. Ancak küçük üreticilik piyasa için üretimle de bağdaşabilir. Tütün, fındık ve pamuk tarımında küçük üretici ürününün tümünü piyasaya sürer; ancak üretim giderleri çıktıktan sonra elinde kalan geliri yıllık tüketim gereksinimlerine ayırır; kural olarak elinde sermaye birikimine ayrılacak bir kaynak kalmaz. Böylece, üretimin piyasaya yönelmiş olması tüketim amacıyla yapılmasına engel değildir (Boratav 1972).

Küçük üretici piyasa ile temas kurduğu anda bölüşüm ilişkileri içine girer ve sömürülmeye başlar. Küçük üreticiler, gerek tüketim harcamaları ve gerekse üretim giderleri için gerekli olan nakit para sıkıntısı içindedirler. Sürekli olarak tarımda izlenen bu olgu, onları tefeci ve tüccar sermayesinin sömürüsü altına sokar. Çoğu kez küçük üretici, ürününü ya hasat etmeden borçlandığı tüccara devreder ya da ipotek karşılığı yüksek bir faizle borç olarak sonunda elindeki toprağından da olur. Tefeci faizleri her yerde aşırı derecede yüksektir. Genel olarak çevredeki zengin çiftçilerden ve tüccardan oluşan tefeciler birçok durumda ipotek karşılığı borç vererek küçük işletmelerin tasfiyesine, toprak yoğunlaşmasına doğrudan doğruya aracı olurlar. Piyasa için üretim yapan fındık, tütün, zeytin ve pamuk gibi ürünlerde küçük üretici yıllık aile içi tüketimini de geniş ölçüde borçlanarak karşılamak zorundadır. Gerçekten tefeciliğin de en çok piyasaya dönük küçük üreticiliğin yaygın olduğu yerlerde önem kazandığını görüyoruz. Tefeci sermayesi, taşra zenginlerinin varlıklarına dayanmasına karşın, kendi kendini besleyerek büyümüş ve üstelik devletin kredi kaynaklarınca da desteklenmiştir. Birçok

hallerde tefeci, Ziraat Bankası'ndan aldığı krediyi birkaç kat yüksek bir faizle küçük üreticiye devreder (Boratav 1972a).

Söke'de resmi kaynaklara dayanarak yapılan bir incelemeye göre, pamuk üreticisi ürününün satışından elde ettiği tutarın üretim giderleri çıktıktan sonra %75'ini faiz yükü olarak ödemektedir. Bu yörede tarımsal krediler yetersiz olduğu ve sözü geçer ağa ve tüccarın elinde biriktiği için, krediye gereksinme duyan çiftçinin tefeciye başvurmaktan başka çaresi kalmamakta; bu durumdan yararlanan tefeciler, %40–200 arasında değişen ve genel olarak %87'yi bulan faizlerle borç vermektedir (Avcıoğlu 1969).

Ege'de faiz oranları %150'ye değin yükselmiş bulunmaktadır. Tahıl, pamuk, incir, tütün ve üzüm üreticisi %100–150 faize boyun eğmek durumundadır. Tefeci tapuları kefalet olarak kabul etmez olmuş, tüccar olan iki kefil istemektedir. Üretici, tefeci faizi dışında, bu kefillere de %20–25 pay vermektedir (Hassan 1970).

Adana Ovası'nda yapılan bir araştırmaya göre, küçük pamuk işletmeleri kullandıkları toplam kredinin %42'sini tefeci ve tüccarlardan sağlamaktadır. Faiz oranı tüccar ve komisyoncularda %33, tefecilerde ise %66'dır. Pamukta asıl tefecilik aracılıkla birleşmiş olup, alivre satışlar şeklinde ortaya çıkmakta ve faiz oranı da %100'ü geçmektedir (Mülayim 1973).

Doğu Karadeniz'de %90'ı borçlu olan fındık üreticilerinin ancak 1/3'ü resmi kaynaklardan kredi alabilmektedir. Üreticilerin yarısına yakın bölümü esnafa, beşte biri de tüccara borçludur (Köksal 1973). Ordu'da fındık üreticileri üzerine yapılmış bir araştırmadan özellikle orta ve yüksek koldaki üreticilerin çoğunlukla %30–60 faizli kredilerle tüccar ve köy içi kişilere borçlu olduğu ve üstelik ürünlerini daha düşük bir fiyatla bu alacaklılara satmak zorunda oldukları anlaşılmaktadır (Sencer 1971). Bu bölgede yapılan çeşitli gözlemler tefeci faizinin aylık %50–60'lara değin yükseldiğini, yıllık faiz oranlarının ise %300–1.000 arasında değiştiğini ve kaba bir hesapla fındıktan sağlanan gelirin yaklaşık %50'sinin tefecilere yansıdığını göstermektedir (Hassan 1970).

Piyasa ilişkileri içerisinde küçük üretici, bir de ürününü sattığı tüccar, ihracatçı ve yabancı şirket tarafından; tüketici ya da son kullanıcı ile kendisi arasında giren ve üretken olmayan çeşitli aracı öğeler tarafından sömürülür. Üreticinin eline geçen satış fiyatı ile ürünün son fiyatı arasındaki fark, ürüne işlenme, depolama, ambalaj, taşıma gibi etkinliklerle ilave edilen değer düşüldükten sonra, üreticinin tüccar ve diğer aracı öğeler tarafından sömürülme derecesini gösterir (Boratav 1972a). Böyle bir araştırma tütün üretimi üzerine yapılmış ve ihracatçı tüccarın üreticiyi sömürme oranı %450 bulunmuştur. İkinci araştırma fındık üretimine ilişkin olup, sömürme oranı %170 olarak hesaplanmıştır (Akalin 1975).

Yapılan başka bir araştırmaya göre, ülkemizde tüketicinin ödediği değer ancak %30–50’si çiftçiye ulaşmakta, kalanı aracıya gitmektedir. Hem üretici hem de tüketici açısından sakıncalı olan bu pazarlama düzeninde aracı öğeler, her iki sınıfın da haklarına el koymaktadır (Güneş 1968).

Birçok durumda, ürününü pazara taşıyacak maddi araç olanaklardan bile yoksun olan küçük üretici, ürün henüz toplanmadan tarla ya da bahçede iken belli bir avans karşılığı ve düşük fiyatla tüccara satış yapar. “Alivre satış” denilen bu satış türüyle küçük üreticinin eline geçen fiyat, daha sonra oluşacak piyasa fiyatının genellikle altındadır ve bu fark küçük üreticinin ilave bir sömürülme payıdır. Aynı biçimde, çeşitli üretim girdileri satın alırken de, büyük çiftçi küçük üreticiden daha uygun koşullarda alışı veriş yapar (Boratav 1972a).

Böylece küçük üretici üretim girdilerini satın aldığı tüccar, tefeci ve kendisi ile son tüketici arasına giren tüm aracı ögeler tarafından ağır bir biçimde sömürülür ve yarattığı değer pek azını elinde tutabilir. Yukarıda verdiğimiz pamuk, tütün ve fındıkla ilgili örneklerde açıkça görüldüğü gibi küçük üretici yıllık emeğinin büyük bir bölümünü bu aracı öğeleri beslemek için harcamaktadır. Örneğin tütün üreticisi, çalıştığı her ayın 5–6 günü kendisi için, kalan 24–25 günü ise ihracatçı için çalışmaktadır (Boratav 1972a).

7.4. Orta Köylüler

Ailesine yetebilecek ölçüde toprağa, yeterince tarım araçlarına sahip olan, zaman zaman ücretli işçi kullanan, bazen sermayeye dönüşebilecek ölçüde bir artık–ürün yaratabilen köylülerdir. İşgücü satın aldıkları zaman emeği sömürürler, ancak kendileri de tekeller tarafından sömürülürler. Üretime katılırlar.

Tarım teknolojisindeki değişimle gelişmek üzere tarımsal girdilerden yararlanmak zorunda kalan orta köylü, bir yandan bu girdileri sağlamak üzere duyduğu sermaye gereksinimi nedeniyle tefecilerin, belli bir artık üretim yaratarak pazarladığı için de araçların yoğun sömürü konusu olan tabakadır (Sencer 1971).

Orta işletmelerden yoğun tarımın gereksinim duyduğu girdileri sağlayacak toprak birikimini yapamayanlar, büyük işletmeler tarafından özümlemekte ve böylece orta köylü ya toprağını kiralayarak ya da toprağını elden çıkarıp mülksüzleşerek özgür işgücü niteliği kazanmaktadır. Toprak yoğunlaşmasını gerçekleştirebilir ise büyüyerek zengin köylü tipine dönüşmektedir.

Bununla birlikte, orta işletmelerin çoğunluğunun genel eğilimi, ya büyük işletmeler tarafından özümlemek ya da çeşitli nedenlerle küçülerek parçalanmaktır.

7.5. Zengin Köylüler

Büyük bir işletmeye, yeterli tarım araçlarına sahip olan, çok sayıda ücretli işçi çalıştıran ve oldukça ileri bir teknoloji uygulayan köylülerdir. Zengin köylü grubunu büyük toprak sahiplerinden ayıran ana ölçüt emektir; başka bir ifadeyle, bu toplumsal grubun, üretken emek harcayan, eli toprağa bulaşan özelliği, kısacası köylülüğüdür. Öte yandan, kendi altındaki kategorilerden, esas olarak artık elde eden bir grup olması ile ayrılır. Bunlar orta köylülüğün üst kesimi olan, tekelci sermaye ile bütünleşmemiş tarım kapitalistleri olarak ele alınabilir ki bir yandan ücretli emeği sömürürken, öte yandan da tekelci kesim ile fiyat ve kredilerden dolayı çelişkileri vardır.

Zengin köylü işletmeleri, tarımın ticarileşmesinden önce, çoğunluk kasaba ve kentlerde oturarak toprakla ve köylüyle doğrudan ilişki kurmayan ve topraklarını kiracılıkla işleten ya da hiç değerlendirmeyen toprak sahiplerinin sonradan doğrudan doğruya işletmesinin başına geçerek kapitalist bir işletmeciliğe başlamasıyla gelişmiştir (Sencer 1971).

Ayrıca, tarımsal girdilerden yararlanma olanağı bulmuş ve toprağını genişletmiş orta işletme sahiplerinin kapitalist işletmeler kurmasıyla da yaygınlaşmıştır.

Bu açıdan Türkiye’de tarımsal makineleşmeyle birlikte artan toprak yoğunlaşması özellikle zengin köylü işletmeleri için söz konusudur. Başka bir deyişle, 1950’lerde başlayan ve ortakçılık ve kiracılığın tasfiyesi, toprak satın alma, toprak kiralama, boş alanların sürülmesi ve devlet topraklarına el koyma yollarıyla hızla gelişen toprak yoğunlaşmasına sahne olan bu zengin köylü işletmeleridir.

7.6. Büyük Toprak Sahipleri

Bunlar esas olarak toprağa sahip bir grup olarak kabul edilmektedir. Bu kategoriye diğer gruplardan ayıran temel ölçüt, üretken emek harcamayan, tamamen artıkla yaşayan bir grup olmasıdır. Büyük toprak sahiplerinin iki alt kategorisi feodal (ya da yarı– feodal) ilişki ile kapitalist ilişkiyi temsil eden, **toprak ağası** ve **kapitalist çiftçi** ayrımından oluşur. Birinci grup, artık ürünü toprak kiraya vererek; ikinci grup ise ücretli işçi kullanarak elde eder.

7.6.1. Toprak Ağaları

Toprak ağalığı Türkiye’de tarihsel olarak Doğu ve Güneydoğu Bölgelerine özgü bir kurumdur ve kökleri Osmanlı Devletine dayanır. Osmanlı Devletinde yurtluk, ocaklık, malikâne–divani sistemi gibi uygulamalar büyük ölçekli toprakların tımar sistemi dışında özel kişilerin denetimine geçmesini

sağladı. Bu toprakların eski sahipleri olan aşiret ağaları, giderek toprakları kendi mülkleri haline getirdiler, yörelerinde güçlerini pekiştirdiler. Buralarda adalet de toprak sahipleri tarafından uygulanırdı. 1858 Arazi Kanunu toprakta özel mülkiyeti büyük ölçüde yerleştirdi. I. Paylaşım Savaşından sonra ülkeden ayrılan azınlıkların topraklarına el koyma ve hazine arazilerini kendi arazilerine katma yoluyla bazı kişiler geniş topraklara sahip oldular. 1926'da Medeni Kanunun kabulüyle toprakta özel mülkiyet yasalaştı. Böylece fiilen var olan durum hukuksal olarak temellendirilmiş oldu.

1950'lerde başlayan dönüşüm süreci ağalık kurumunun göreceli olarak çözülmesine yol açtı. Piyasa ekonomisinin genişlemesi ve tarımda makineleşmenin yaygınlaşması geleneksel ilişkileri önemli ölçüde etkiledi.

27 Mayıs 1960 darbesinden sonra 105 sayılı yasa ile ağalardan 55 tanesi batıda iskâna zorlandı. Ancak ağalık kurumunu oluşturan ekonomik ve toplumsal koşullar ortadan kalkmadığı için düzen sürdü. Ağaları iskâna zorlayan kanun iki yıl sonra kaldırılınca, bunlar geri döndüler (1962).

Bir kısmı tefeci-tüccarlar ile içice geçmiş bulunan bu sınıf, sahip oldukları büyük topraklarda tarım işçisi çalıştırmayıp ortakçıya, yarıcıya ya da kiracıya verirler. Çoğunlukla tüm üretim araçlarının ve köy evlerinin de sahibidirler. Topraklarında çalıştırdıkları yoksul köylülerin yarattıkları artık-ürüne sahip çıkarak geçimlerini sağlarlar. Kural olarak temel gelirleri rant olmakla birlikte tefecilik-tüccarlık ya da başka yollardan gelir sağlayabilirler (TİB 1975).

Türkiye'de yalnızca toprak sahibi olmaktan öteye köylü üzerinde siyasal ve hukuksal etkinliği olan, saf feodal üretim ilişkilerinin olmamasına karşın köylüyle belli bir ölçüde kişisel bağlılık ilişkileri sürdüren ögelere genel olarak "ağa" denmektedir (Boratav 1972a).

Ağalık, ortakçılık adı verilen bir işletme tarzı ve bölüşüm ilişkisi ile birlikte varsa gerçekten bir feodal kalıntı, daha doğrusu bir yarı-feodal ilişki görünümü alabilir. Ağa ile toprağını ortakçılıkla işleyen köylüler arasında kişisel bağlılık ilişkileri vardır; köyün toplumsal yaşamı üzerinde ağanın egemenliğinden, siyasal ve hukuksal etkinliğinden söz edilebilir. Ağanın tüm köye sahip olduğu durumda bu ilişki daha güçlüdür (Boratav 1972a).

O halde, tipik feodal sömürme ilişkileri dışında, tarımda yarı-feodal ilişkilerden söz edebileceğimiz durumlar, ortakçılığın ağalıkla birleştiği durumlardır (Boratav, 1972).

Günümüz Türkiye'sinde bu anlamda ağalık kurumuna özellikle Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da rastlanmaktadır.

Türkiye tarımı üzerine çok önemli araştırmalar yapan K. Boratav, 1970 verilerini kullanarak tarımda ağa-ortakçı bölüşüm ilişkisinin %2,6-3,3 arasında bir yer kapladığını hesaplamıştır. Bu aileler toprak ağasına hem ürün-

den pay vermek (ürün rantı), hem de ücretsiz olarak onun belli işlerinde çalışmak (emek rantı–angarya) zorunda olduklarından toprak sahibinin denetimindedirler. Bu denetim toplumsal, kişisel ve siyasal ilişkilerinde de ortakçının ağaya bağımlılığı ile sonuçlanmaktadır.

Öte yandan, Türkiye’de 750 köyün tamamı bir kişinin, ailenin ya da sülalenin mülkiyetinde bulunmaktadır. Bu köyler, Köy Envanter Etütlerinin kapsamına girmiş olan köylerin %2,1’ini oluşturmaktadır. Toprakların belli ellerde toplanmış olduğunu yansıtan bu gerçek, yarı–feodal bir ilişkinin belirtisi sayılmalıdır.

Toprak ağaları, yarıcılık ya da ortakçılık olarak bilinen yollarla köylülerin artık–ürünlerine el koyarak sömürdükleri gibi, rant yoluyla da toplumun tüm kesimlerine zarar verirler. Ancak egemen sınıflar bunları tasfiye edecek gücü kendinde bulamamaktadır. Onlar bu tasfiye işlemini artık evrimci bir yolla (Prusya tipi geçiş), yani genel kapitalist işleyiş karşısında bunların kendiliğinden çözülmesini bekleyerek halletmek niyetindedirler (TZD 1979f).

7.6.2. Kapitalist Çiftçiler

Türkiye’de kapitalist tarım işletmelerinin doğuşu çoğu yerde 19. yüzyıla değin ulaşır. 19. yüzyılın sonlarında Batı Anadolu’da yabancılar ve özellikle İngilizlerden oluşan tüccar–çiftçilerin ihracatını yaptıkları ürünleri (pamuk, tütün, üzüm, incir, vb.) yetiştirdikleri büyük çiftlikleri vardı. 1866 yılında yabancıların taşınmaz mal sahibi olmalarına olanak veren yasanın çıkmasından sonra, yabancılar hızla toprak satın almaya yöneldiler. 1878 yılında İzmir yakınlarında tarıma uygun toprakların tümü 41 İngiliz tüccarının eline geçmişti. Batı Anadolu’da İngilizlerle birlikte Rum, Ermeni ve Yahudilerin eline geçen toprakların 5–6 milyon dekar arasında olduğu sanılmaktadır. Bu yörede, 2 bin dekara kadar olan topraklarda kapitalist çiftçilik egemen olmuş, daha büyük çiftçilerde ise ortakçılık ve yarıcılık sürmüştür. Emperyalizmin etkisine Batı Anadolu’dan sonra açılan, Türk ve Ermeni toprak sahiplerine ait çok geniş pamuk çiftliklerinin bulunduğu Çukurova’da ise kapitalist ilişkiler çok daha hızlı bir biçimde gelişmiş, tarımda makine kullanımı yaygınlaşmış ve üreticilerin proleterleşme süreci ciddi bir biçimde başlamıştır.

1957’lerden itibaren, emperyalizmin kırsal kesim programı doğrultusunda uygulanan politikalar sonucunda, tarım kesimi hızla pazara açılmaya başlamış, eski yarı–feodal toprak ağaları, büyük devlet desteği ile kapitalist çiftçiler durumuna dönüşmeye başlamışlardır.

Bir kısmı tekelleci sermaye ile içice geçmiş bulunan kapitalist çiftçiler (örneğin Sabancıların on biner dekarın üstünde iki çiftlikleri vardır) büyük topraklarda, ücretli işgücü kullanan ve makineli tarım yapan bir sınıftır. Çoğun-

lukla sanayi bitkileri üretirler ve taban fiyatlarının saptanmasında etkin olurlar (TİB 1975).

Türkiye’de kapitalist çiftçilerin büyük çoğunluğu –eskiden toprak ağası olmalarının bir sonucu olarak– genellikle kendi toprağının sahibi olan işletmelerden oluşur. Toprak kiralama eğilimi belirleyici değildir.

Kapitalist çiftçilerin belirleyici niteliği sürekli işçi kullanmalarıdır. Bu işçilerin sömürülmesinden sağlanan artık–değer (kâr) bunların birinci kazancıdır. Öte yandan işledikleri toprakların sahibi olmaları, bunlara “rant” dediğimiz ikinci bir kâr elde etme olanağını verir. Kapitalist çiftçiler elbette yalnızca sürekli işçileri sömürmekle kalmayıp, mevsimlik ve gündelik olarak çalıştırdıkları işçileri de sömürürler.

Bu sömürü ve soygun (rant) sayesinde elde ettikleri sermaye birikimini iki türlü yatırıma dönüştürürler. İlk olarak bu sermayeyi işlerini genişletmek için kullanırlar. Bunu ya yeni topraklar satın almak ya da daha yeni tarım makineleri almakla ya da ellerindeki toprakları iyileştirmekle gerçekleştirirler. İkinci olarak bu birikmiş sermayeyi tarım dışı kesimlere (tüccarlık, tefecilik, fabrika ortaklığı vb.) yatırabilirler. Tarımsal ürünleri işleyen fabrikalar (un, yağ, salça vb.) kurmak, tarım ürünleri ihracatçılığı yapmak da rağbet gören yatırımlardır (TZD 1979f).

Kapitalist çiftçilerin kendisi ve aile üyeleri hiçbir zaman toprakta bilfiil çalışmazlar. Hatta çiftlik işlerini denetleme görevini bile başka birine (kâhya) bırakırlar ve kendileri çoğunlukla çiftlikten uzakta kentte otururlar.

Kapitalist çiftçilerin, gerek en gelişmiş teknolojiyi kullanmaları, gerek topraklarının ekonomik işletme büyüklüğünde olması ve gerekse büyük devlet desteği sayesinde ürünlerini diğer çiftçilere oranla çok daha ucuza mal ettikleri gibi, daha uygun ve yüksek fiyatla pazarlama olanağına da sahiptirler. Dolayısıyla onların küçük ve orta çiftçiler gibi fiyat mekanizması yoluyla sömürülmeleri söz konusu değildir.

Büyük toprak sahibi olmalarının yanı sıra, sağladıkları sermaye birikimi sayesinde, çevrelerindeki küçük ve orta köylülerin topraklarını satın alarak mülksüzleşmeyi hızlandırır. Tarımsal işletmelerin büyümesi kaçınılmaz olarak bu sonucu yaratır. Çünkü bu işletmelerin büyümesi yalnızca “merkezleşme” yoluyla, yani küçük işletmelerin satın alınması yoluyla gerçekleşir. Bu sırada kapitalist çiftçi elbette işletmesine en yakın, çevresindeki toprakları satın almak isteyecektir. Bu nedenle, tarımda kapitalizmin hızlı geliştiği yörelerde mülksüzleşme de aynı oranda hızlı olacaktır (TZD 1979f).

7.7. XIX. Yüzyıldan Günümüze Türkiye Tarımında Üretim Yapı ve İlişkilerindeki Bölgesel Farklılıklar

Avrupa’da feodal üretim biçiminin egemen olduğu 15. yüzyılda, Osmanlı Devleti, topraklarının önemli bir bölümünde üretim gücünü merkezi denetim altında tutan bir örgütlenme biçimi geliştirdi. Miri toprak rejimi ve timar sistemi, tarımsal üretimi denetlenme aracı olmuş, toprağın mülkiyeti devlette kalırken, bireylere yalnızca kullanma ve yararlanma hakkı verilmişti. Topraklar yıllık gelirlerine göre dirliklere ayrılmış ve askeri görevler karşılığında sipahlilere bırakılmıştı. Toprağın sürekli kiracısı durumundaki reaya (köylü) devletin saptadığı timarda oturarak, topraktan ayrılmamak zorundaydı. Merkezi yönetim sipahi–köylü ilişkilerini belirleyerek, köylünün mülksüzleşmesine ve topraktan kopmasına yol açacak değişimleri de önlemişti. Bu denetim, kentlerde lonca sistemini ayakta tutan hukuk düzeni ile sürdürülmüştü. Devlet, işlenen ya da satılan malın türünü, niteliğini, fiyatını saptamakta, kente getirilen malların dağıtımını devlet görevlilerince düzenlenmekteydi. Bu özellikleriyle Osmanlı toplumu, kapitalizme geçişe yol açacak çözülmeye dirençli bir yapısal nitelik göstermişti (Sönmez 1990).

Osmanlı toplumsal dokusu, Batılı kapitalist ülkelerin çözücü etkileriyle 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren bir dizi yapısal değişime uğradı. Karşılaşılan parasal sorunların çözümü için, vergi sisteminde köklü değişikliklere gidildi. Aynı olarak alınan timar gelirlerini toplama hakkı peşin para karşılığında mültezimlere verilmeye başlandı. Dirliklerin alınıp satılan bir meta haline gelmesiyle, toprak üzerindeki geleneksel ilişkiler geçerliliğini yitirmeye başlarken, miri toprak rejimi çözülme ve özel mülkiyete dönüşme sürecine girdi (Sönmez 1990).

Merkezi otoritenin Anadolu’nun tümü ve Trakya’nın birçok bölgeleri üzerindeki siyasal denetimini ve bunun sonucu olarak toprak mülkiyetini yitirmesi kapitalist üretime geçiş sürecini başlatmış, ardından gelişmiş Avrupa kapitalizminin müdahaleleri ile bu süreç hızlanmıştır. 19. yüzyılın ortalarından itibaren kapitalist üretim biçiminin oluşumu yolunda alınan önlemler ve yapılan girişimler dış dinamiklerin, sömürgeci ulusların etkisini taşımaktadır. Osmanlı ekonomisinin kapitalist dünya ekonomisiyle bütünleşmesi ve bu ilişkiler içinde ihracata yönelik tarım ürünleri üretiminde uzmanlaşma süreci bundan sonra da artarak sürmüştür.

Gerçekten, 1840’lardan başlayarak Osmanlı Devleti’nin emperyalist–kapitalist sisteminin “serbest ticaret” alanı haline gelmesi, tarımın üretim yapısında köklü değişikliklere yol açmıştır. Tarımsal fazlanın Avrupa’da hızla gelişen sanayiın talebi sonucu dış ticarete kaymasıyla, mal akışının yönü de değişmiştir. Batı kapitalizmiyle kurulan ilişkiler sonucu, geleneksel Osmanlı sanayii gerilerken, tarımda kapitalist ilişkiler filizlenmeye ve bütün,

kuru üzüm, incir, fındık, pamuk, yün, afyon gibi ihracata dönük üretim artmaya ve yaygınlaşmaya başlamıştır. I. Paylaşım Savaşı öncesinde Anadolu'daki tarımsal üretimin %20'ye yakın bölümünün ihraç edildiği tahmin edilmektedir.

Osmanlı Döneminde Dünya Kapitalizmiyle Bütünleşme

Dünya kapitalizmiyle bütünleşme bölgesel düzeyde ciddi farklılıklara sahipti (Pamuk 1984). Elverişli toprak ve iklim koşulları ve ana limanlara yakınlık nedeniyle Batı Anadolu kıyılarında tarım 19. yüzyılın ikinci çeyreğinden önce bile görel olarak ticarileşmiş durumdaydı. Kuru üzüm, tütün, incir, pamuk ve zeytinyağı bölgenin önemli ihraç ürünleriydi.

Çalışmanın 2. Bölümünde de belirtildiği gibi, İzmir–Aydın demiryolunun İngilizler tarafından yapımı ve yabancıların toprak mülkiyetine izin verilmesiyle, İngilizler, İzmir'in iç bölgelerinde önemli miktarda toprak satın almaya ve ihracata yönelik büyük çiftlikler kurmaya başladılar.

19. yüzyılın ikinci çeyreğinden önce ayanların yerel yönetici, mültezim, tüccar ve büyük toprakların fiili sahipleri olmalarından kaynaklanan önemli siyasal ve ekonomik güçlerine karşın, bu bölgelerde feodal yükümlülükler ve feodal üretim ilişkileri güçlü değildi. Devletin merkezileşme atılımı sırasında ayanların gücü azaltıldı, büyük işletmelerden bazılarına el konarak küçük köylülere dağıtıldı. Böylece, ihracata yönelik meta üretimi ortakçılara kiralanın büyük işletmeler, küçük toprak sahibi köylüler ve küçük işletmelerdeki kiracı köylülerin bir arada bulunduğu bir yapı çerçevesinde genişledi.

Ortakçı aileler, marjinal toprakları kendi adlarına işleyecek araçlara sahip olmayan yoksul köylüler arasından çıkıyordu. Ağa–ortakçı bağlarının daha zayıf olduğu ve meta üretiminin önemli boyutlara vardığı Batı Anadolu'da ortakçılık, yarı–feodal bir ilişki değil, kira ödemeleri için bir ekonomik anlaşma niteliğindedir. Öte yandan, özellikle Batı Anadolu ve Trakya'da küçük mülkiyet 19. yüzyıl boyunca önemini korumuştur.

Emperyalist metropollere yönelik meta üretiminin yaygınlaştığı bir diğer bölge Çukurova'ydı. Adana bölgesinin ekonomik durumu 1830'larda önemli ölçüde gelişti, sulama projeleri başlatıldı ve tarımda büyük gelişme görüldü. Derebeyleri 1866'ya değin bölgede egemenliklerini sürdürdüler. Ovanın kurulmasından sonra 1870 başlarında, büyük miktarlarda toprak yeniden ekime açıldı. Tarımın ticarileşmesi 1896–1913 genişleme döneminde hızlandı. Hızlı bir biçimde Alman nüfuz alanına giren bölgede, Alman Demiryolu Şirketi, toprak sahiplerine modern girdiler sağlayabilmeleri için kredi dağıttı. 1913'e gelindiğinde Adana Ovası, ihracat için pamuk üreten büyük işletmelerin egemenliğinde İmparatorluğun tarımı en çok ticarileşmiş bölgesi olmuştu. Bu işletmeler, her hasat mevsiminde uzak yörelerden gelen 50–100 bin arasında göçmen işçiyi istihdam etmekteydiler.

1912 yılında yapılan tarım sayımına göre Adana'da işlenebilir toprakların %32'sinde sınaî bitkiler üretiliyordu ve işletmelerin %46'sının toprakları 50 dekarın üstündeydi. Bölgede tefecilik oldukça yaygındı. Bankaların toprak ya da ürün karşılığı kredi vermeleri nedeniyle küçük üreticiler, zorunlu olarak tefecilere başvurmaktaydılar. 1890 yıllarında yörede yapılan araştırmalar, tefecilerin dört aylığına verdikleri borç için en az %20 faiz aldıklarını, ayrıca ürünün %15'ine el koyduklarını ortaya koymuştur (Varlık 1977). Pamuk üretiminin artması için toprak satın alan yabancı şirketlerin yanı sıra tefecilik, toprakların belli ellerde toplanmasına yol açan önemli bulgulardan biridir.

İhracata dönük meta üretiminin geliştiği bir diğer bölge de Samsın, Giresun, Ordu ve Trabzon'u kapsayan Doğu Karadeniz'di. 1840–73 genişleme döneminde Trabzon'dan ve kısmen de Samsun'dan tarımsal meta ihracatı belirli ölçülerde arttı. Ordu, Giresun ve Rize ise 1886–1913 arasındaki ikinci uzun genişleme sırasında ikincil limanlar olarak ortaya çıktılar. Samsun yöresindeki ovalarda tütün, daha doğuya doğru da fındık temel ihraç ürünleriydi.

1830'larda büyük işletmelere el konulması, yüzyılın geri kalan bölümünde toprak mülkiyeti ve kiracılık biçimlerinin dağılımını etkiledi. 1863'te Trabzon yöresindeki işletmelerin tümü 40 dekarın altındaydı. Bu bölgede büyük işletmelerin ortaya çıkışını engelleyen nedenlerin en önemlileri tarımdaki ticarileşmenin kısıtlı kalması ve ihraç ürünlerinin yoğun emek gerektirmesidir. Doğu Karadeniz'de de tefecilik oldukça yaygındı. Samsun ve Trabzon bölgelerinde genellikle birlikte çalışan tütün tüccarlarıyla yerel toprak sahibi eşraf, üreticilere sık sık borç vermekte ve bu alacaklarını ya doğrudan doğruya hasadın belli bir bölümüne el koyarak, ya da ürünün piyasa fiyatının altında satın alma hakkını elde ederek tahsil etmekteydiler (Ercan 1993).

Orta Anadolu'da meta üretiminin genişlemesi Anadolu demiryolunun Alman sermayesi tarafından yapımıyla başladı. Anadolu demiryolu, bölgenin geniş kuru tarım alanlarını tahıl ve un açısından dışa bağımlı olan İstanbul pazarı için buğday ve arpa üretimine açtı. Taşınan tahılın bir bölümü İstanbul'a gönderildi, çoğunluğu ise Avrupa pazarlarına ihraç edildi.

18. yüzyılda Orta Anadolu'da oldukça etkili olan ayanların gücü, 1830'larda sınırlandırıldı. Küçük işletmeler ve küçük mülkiyet bölgede büyük ağırlığa sahipti. Demiryolu boyunca devlet topraklarının Balkan göçmenlerine dağıtılması, var olan küçük–orta mülkiyet biçimini güçlendirdi. Bu bölgede devletin vergilendirmesi ve tefecilik, doğrudan üreticinin artığına el koymanın temel mekanizmalarını oluşturuyordu.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu, 19. yüzyılda tarımın ticarileşmesi ve kapitalizmin girişi süreçlerinden en az etkilenen bölgeler olmuştur. Demiryollarının yokluğu nedeniyle, bölgenin tarımsal üretimi 1910'ların başlarına değin

uzak pazarlara düzenli olarak yöneltilmedi. Bu dönemde bölgenin ana ihrac ürününü kısıtlı miktarda tiftik oluşturmuştur.

16. yüzyılda Osmanlı Devleti, Güneydoğu Anadolu'da askeri yükümlülük ve düzenli haraç ödemeleri karşılığında Kürt aşiretlerine görece bir özerklik tanıdı. Tarımsal artışı, atanmış bir devlet görevlisi eliyle çekip alan timar rejimi, bu bölgede hiçbir zaman kurulmadı. Aşiret reislerinin özerklikleri ve ağa-köylü bağları güçlülüğünü korudu. Devletin 1830'lardaki merkezleşme girişimi, bazı büyük topraklara el konulmasına yol açtı. Bununla birlikte, bu önlemler, bölgedeki aşiret reislerinin güçlerini fazla etkilemedi.

1858 Arazi Kanunu, fiilen varolan toprak mülkiyetini tanıdı. Böylece aşiret reisleri büyük toprakların yasal sahipleri oldular. Bu toprak ağaları, 1858'den sonra, geniş miri toprakları devletten satın almaya başladılar. Öte yandan, küçük toprak sahibi köylüleri ortakçı haline getirmek için ekonomik ve ekonomi-dışı güçlerini kullandılar. Ancak, bu dönemde, küçük köylü mülkiyetinin varlığını sürdürdüğü kesindir. Öte yandan, Güneydoğu Anadolu, Adana sancağından sonra en eşitsiz toprak dağılımına sahip bölgeydi. Ş. Pamuk'a (1988) göre toprak ağaları yalnızca artıktan pay almakla kalmıyor, gerekirse tefecilik yoluyla kendilerine bağladıkları köylüleri topraklarında kiracı olarak kullanıyorlardı.

1920'lerde Batı ve Güney Anadolu'da yarı-feodal ilişkiler bir hayli çözülmüştür. Çeşitli yollarla toprağa el koyarak türemiş zengin köylüler, çoğu İngiliz toprak sahipleri ve onların birkaç bin hektar genişliğinde büyük çiftlikleri vardır. Toprak sahibi-ortakçılar bağıntısı içinde sürdürülen yaygın ilişki türünde ağır basan nitelik, ağalık ya da mezhep bağları değildir. Zengin köylü ya da yabancı mal sahibinin, bağımsız çiftçi sayılabilecek ortakçı/kiracı üzerindeki denetimi kira bedelini toplamak şeklindedir. Bu bölgelerde ihrac malları olan pamuk, tütün, keten, haşhaş, üzüm, zeytin vb. ürünler yetiştirerek pazar için üretime geçildiği ve ortakçılığın piyasa süreçleriyle belirlendiği kabul edilmelidir. Bunun yanı sıra, kendi toprağı üzerinde geçimlik üretim yapan aileler varlığını sürdürmektedir. Bunlardan ürününü pazara sunabilenlerin içinde buldukları üretim ilişkisi ise küçük meta üretimidir. Yine bu bölgelerde, pamuk gibi sınaî ürünlerinin ekim alanlarındaki bazı işletmelerde ücretli işçi çalıştırılmaktadır. Böylece, 20. yüzyılın başından itibaren, ücretli işçinin yarattığı artı ürüne kapitalist çiftçinin el koyduğu kapitalist ilişkiler, Ege'nin ve Adana çevresinin pamuk tarlalarında varlığını göstermektedir.

Batı Anadolu'da dışsattım yapan birçok İngiliz toprak sahibi, ortakçıların ürün olarak ödeme yaptığı anlaşmalar yerine kiranın para olarak ödenmesi koşulunu taşıyan anlaşmalar yapmışlardı. Doğal olarak ürün-kiraların parasal kiraya dönüşmesi para ekonomisine geçişi hızlandırdı.

Orta ve Kuzey Anadolu'da 1920'lerde toprak ağaları ve zengin köylüler ortakçı ilintisiyle topraklarını işletmektedirler. Bu bölgelerde önemli bir oranda, tüketim gereksinimlerinin hemen hemen tümünü, toprağını ekip biçerek karşılamaya çalışan ve pazarla ilişkisi bazı besin ya da giyim maddelerinin takas edilmesi çerçevesinde kalan küçük ve orta topraklı aileler de vardır. Ürettiğini kendi tüketen bu tip aileler, herhangi bir üretim ya da bölüşüm ilişkisiyle özdeşleştirilemez. Geçimlik üretim ekonomisi içindedirler.

Yoğun bir biçimde ihraç ürünlerinin –özellikle tütün ve fındık– yetiştirildiği Karadeniz kıyılarında tarım aile bahçelerinde yapılmaktadır. Buradaki yoğun emek gereksinimi aile üyelerince karşılanmakta ve topraksız köylü bulunmamaktadır.

Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da egemen üretim ilişkisi yarı-feodal niteliktedir. Büyük toprak sahibi–ortakçılar bağıntısı içinde sürdürülen bu ilişkide, artığa, ekonomi–dışı zora ya da dinsel denetime dayanan mekanizmalarla el konmaktadır. Toprak sahibi ağa, şeyh ya da aşiret reisidir. Ortakçı köylü toprak kirasını ürün olarak öder. Köylü feodal toplumdakine benzer ekonomi–dışı bağımlılık ilişkileri içinde yaşar.

Kısaca belirtmek gerekirse, 1920'lere gelindiğinde Anadolu kırında, kapitalist ilişkiler henüz yaygın olmasa da, üretim yapı ve ilişkilerindeki gelişme artık pazar ekonomisinin yörüngesine oturtulmuştu (Gülöksüz 1983).

Cumhuriyetin İlk Dönemi

Kurtuluş Savaşı sonrası devletin, toplumsal sistemin yeniden üretiminin sağlanması için tarımdaki uygulamaları şöyle sıralanabilir: Aşarın kaldırılması, güvenliğin sağlanması, Ziraat Bankası kanalıyla sağlanan kredi ve makine desteği, toprakta mülkiyeti yasal olarak gerçekleştirmek ve giderek toprağın değişim konusu olabilmesine olanak sağlamak için Medeni Kanunun çıkarılması ve meta üretiminin ağırlık kazanabilmesi için ulaştırma ağının genişletilmesi.

Cumhuriyetin bu ilk döneminin tarım politikalarının belirleyici özelliği, tümüyle büyük topraklı işletmeleri desteklemek, teşvik etmek ve onların kapitalist gelişmelerini temin etmek, makineli tarıma geçmelerini sağlayarak tarımsal üretimi artırmaktır. Böylece bu dönemde mülkiyet ilişkilerine dokunulmamış, ancak tarımda kapitalizmin geliştirilmesinde yer yer adımlar atılmıştır.

Cumhuriyetin benimsediği tarım yararına politikaların gerisindeki ana güdü, tarımsal artı değeri çoğaltarak, sermaye birikimi için ticarete ve henüz pek ağır bir tempoyla seyreden sanayileşme sürecine aktarabilmektir. Tarımdan ticaret ve sanayiye kaynak aktarımı çabalarının tarımsal üretim açısından anlamı ise, bir yandan tahıl üretimini düşürmemeye çalışırken, öte yandan özellikle sanayi hammaddesi olan ve dış ticarete yönelik tütün, pamuk, pan-

car gibi ürünlerde artış sağlamasıydı. Bu çabalar bir ölçüde hedefine ulaştı. Ancak ürün hacim ve desenindeki gelişmeler, ileri teknoloji ile yeterince beslenemediğinden, 1950 öncesinde, büyük boyutlara erişemedi (Gülöksüz 1983).

1923 öncesi bölgeler itibariyle saptamaya çalıştığımız üretim ilişkileri, 1923–50 döneminde de süre gitmektedir. Çiftçi ailelerin büyük yüzdesini oluşturan küçük ve orta topraklılar önemli oranda kapalı ekonomisi içindeyken, bir bölümü de pazara ve pazar ekonomisine açılarak, küçük meta üretimi ilişkisine girmiştir. Kapitalist çiftçi–ücretli işçi çalıştıran işletmeler sayıca azdır. Yarı–feodal ilişkiler Doğu ve Güneydoğu Anadolu ile sınırlıdır. Büyük toprak sahipleri ile ortakçı/kiracı köylülerin sürdürdüğü, pre–kapitalist ile kapitalist ilişkiler arasında bir ara form olarak nitelenen üretim ilişkileri yine yaygındır.

1950'lerin Başı

Şimdi de, 1950'lerin başlarında tarımdaki üretim ilişkilerinde görülen bölgesel farklılıklara bir göz atalım (Tezel 1994):

1950'lerin başında Batı Anadolu'daki tarımsal üretim oldukça farklılaşmıştı. Kapitalist üretim ilişkilerinin yürürlükte olduğu büyük arazi mülkleri vardı. Köylü kesimi de kendi içinde oldukça farklılaşmış bir mülkiyet yapısı ile büyük ölçüde pazar için üretim yapıyordu. Köylü ailelerin beşte biri topraksızdı. Tütün, pamuk, üzüm, incir ve zeytin gibi ihraç ürünleri üretiminde uzmanlaşmış olan Batı Anadolu, Türkiye'nin en gelişmiş tarım bölgelerinden biriydi.

Marmara Bölgesindeki tarımsal üretim de oldukça farklılaşmış ve Türkiye koşullarına göre gelişmiş bir yapıyı yansıtıyordu. Büyük arazi mülklerinin toplam alan içindeki payı ve topraksız köylü ailelerin oranı %14'tü. Büyük mülklerdeki kapitalist üretim ilişkileri kimi bölgelere göre oldukça yaygındı. Büyük toprak sahipleri ile köylüler arasındaki kiracılık/ortakçılık ilişkileri oldukça genişlemişti. Şeker pancarı, tütün, üzüm ve ayçiçeği başta gelen pazar ürünleriydi.

Akdeniz Bölgesi, 1950'lerin başında, büyük arazi mülkiyetinin ve bu mülklerde pazar için üretimin yaygınlığı ve mülksüzleştirilmiş geniş köylü yığınları ile Türkiye tarımında belirgin özellikleri olan bir bölgedeydi. Büyük arazi mülklerinin beşte biri bu bölgedeydi ve bu mülklerde makine kullanılarak sürdürülen kapitalist üretim oldukça yaygındı. Köylü ailelerin yaklaşık üçte biri topraksızdı. Büyük mülklere ilişkin toprakların önemli bir bölümü, toprak ağaları ile köylüler arasındaki çeşitli ürün bölüşüm ilişkilerine göre topraksız ve az topraklı köylülerce işlenmekteydi. Bölgedeki ekili alanların yarısı, başta pamuk olmak üzere susam, üzüm, zeytin, turunçgiller, antepfıstığı gibi ürünlere ayrılmıştı.

1950'lerin başında, Karadeniz Bölgesi diğer bölgelerden farklı bir tarımsal yapıya sahipti. Küçük köylü ekonomisi burada diğer bölgelerden daha güçlüydü. Hem büyük arazi mülkleri hem de topraksız aileler bölgenin tarımsal yapısında önemsizdi. Karadeniz kıyılarında Bizans'tan bu yana büyük mülkiyet çok az görülmüştü; Osmanlı yönetimi Karadeniz'deki bu özelliği daha da pekiştirdi. Fındık ve tütün bölgenin en önemli pazar ürünleriydi. Bu ürünlerde küçük üreticiliğin çok derin kökleri vardı ve uzun yıllar böyle kalması da beklenebilirdi.

Bin dekardan büyük arazi mülklerinin yedide biri ülkenin ana tahıl üretim bölgesi olan Orta Anadolu'daydı ve bu mülklerde kapitalist işletmecilik oldukça yaygındı. Ancak küçük köylü işletmeciliği –Karadeniz'deki fındık ve tütün üretiminde olduğu gibi– bölgedeki tarımsal üretimin sosyal yapısının egemen ögesi idi. Köylü ailelerin yaklaşık beşte biri topraksızdı. Kırsal kesim mülkiyet açısından –Marmara ve Ege Bölgelerine göre– daha az farklılaşmıştı. Üzüm ve şekerpancarı, bölgenin tahıl ve baklagiller dışındaki en önemli pazar ürünleriydi.

1950'lerin başında, ülkedeki büyük arazi mülklerinin toplam alanının üçte birinin bulunduğu Güneydoğu Anadolu, yarı–feodal üretim ilişkilerinin en yaygın olduğu bölgeydi. Köylü ailelerin yaklaşık %40'ı topraksızdı. Bölgede yarıcılık, marabacılık gibi toprak ağaları ile topraksız köylüler arasında belli sosyokültürel bağımlılık ilişkileri çerçevesinde ürün bölüşümüne dayalı üretim etkinliği oldukça yaygındı. Yarıcılık ve marabacılık sistemleri köylülerin angarya yükümlülükleri gibi feodal özellikleri içeriyordu. Toprak ağalarının köylüler üzerinde güçlü toplumsal, düşünsel ve siyasal baskıları vardı. Üzüm, antepfıstığı ve zeytin, bölgenin tahıl ve baklagiller dışındaki en önemli pazar ürünleriydi.

Doğu Anadolu'daki tarımsal üretimin sosyal yapısı, büyük ölçüde küçük köylü üreticiliğine dayanıyordu. Büyük arazi mülklerinde makine kullanımı önemsizdi. Köylü ailelerin beşte birini aşkın bölümü topraksızdı. Büyük arazi sahipleri ile tarım işçileri ve yarıcılık, ortakçılık yapan topraksız aileler arasında yarı–feodal ilişkileri içeren toplumsal bağıntılar bu bölgede de oldukça yaygındı. 1950'lerin başında, bitkisel üretim açısından oldukça içine kapalı bir yapıya sahip olan bölgenin, ekili alanlarının çok büyük bir bölümü tahıl üretimine ayrılmıştı. Tahıl ve baklagiller dışındaki pazar ürünlerinin ekili alan içindeki payı yalnızca %2 idi.

Kısaca özetlemek gerekirse, 1950'ler öncesinde bölgeler arasındaki farklılara karşın, bölgeler içindeki kırsal yapılar oldukça türdeş bir yapı sergilemekteydi.

Kapitalist İlişkilerin Yukarıdan Aşağıya İnşası Süreci

Türkiye’de emperyalist–kapitalist üretim ilişkilerinin yukarıdan aşağıya inşası süreci 1940’ların sonlarında başlamış; kırsal kesim de doğal olarak bu gelişimin içinde yer almıştır.

Tarımda pazar için üretimin gelişimine bağlı olarak köylüler arasında, başta toprak mülkiyetinin farklılaşması olmak üzere birçok yönden toplumsal ve ekonomik farklılaşmalar artmıştır. Toprak, sermaye ve tarımsal gelir belirli sayıda işletmede yoğunlaşmaya başlamış, büyük–ölçekli üretimin küçük–ölçekli üretime göre üstünlüğü belirginleşmiş ve tüm bu oluşumların başka bir görünümü olarak topraktan kopma, mülksüzleşme hız kazanmıştır (Çınar ve Silier 1979).

Başka bir deyişle, Türkiye tarımında kapitalist üretim ilişkilerinin gelişmesiyle birlikte, köylü kitlesinin birbirinden çok az farklılaştığı yapı, yerini nitel ve nicel olarak farklılaşmanın önem kazandığı bir yapıya bırakmıştır.

II. Paylaşım Savaşı sonrası dönem Türkiye tarımında makineleşmenin, mülksüzleşmenin, pazar ilişkilerinin yaygınlaşmasının, toprak yoğunlaşmasının, iç göçlerin vb, yani kısacası yapısal değişimin belirgin bir şekilde ortaya çıktığı bir dönemdir. 1960’lardan sonra gelişimi belirginleşen çarpık ve dışa bağımlı bir sanayileşme ve emperyalist–kapitalist üretim ilişkilerinin yaygınlaşması 1940’ların sonunda ve 1950’lerin başında görülmeye başlanır. Bu dönemde Türkiye’deki traktör sayısı 20 katından fazla artmıştır. Bir traktörün ortalama 10 kişiyi topraktan kopardığı ve iç göçlere neden olan etkenlerden birisi olduğu bilinmektedir. Bu arada üzerinde durulması gereken bir nokta da mülksüzleşme ve toprak yoğunlaşması ile ilgili olarak toprak dağılımındaki eşitsizliğin bu dönemde büyük bir hızla artmaya başlamasıdır. Küçük üreticilerin ise zaten tefeci–tüccar ile olan ilişkileri nedeniyle ve ticaret ile borçlanma yoluyla sömürülmeleri onların yeni makineler kullanmalarına izin vermiyordu. Sonuç olarak, gelişen pazar ilişkilerinden kârlı çıkanlar en çok kapitalist tarım işletmecileri ve emperyalizm ve onunla bütünleşmiş yerli tekelci sermaye ile işbirliği halinde olan tefeci–tüccarlar olmuştur. Tefeci–tüccarlar ise bir ölçüde feodal kalıntı olan büyük toprak ağaları ile iç içedir (TİB 1975).

Tütün, pamuk, incir, üzüm, zeytin ve ayçiçeği gibi sanayi bitkileri üretiminin yaygın olduğu Batı Anadolu ve Marmara bölgelerinde, 1950–73 döneminde, küçük topraklı işletmelerin sayısı ve payı artmış, işledikleri alan genişlemiştir. Yani tarım topraklarında hızlı bir parçalanma süreci yaşanmıştır. Buna karşılık büyük topraklı işletmelerin mutlak sayılarında ve toprak paylarında bir düşme olmuştur. Bu bölgelerde giderek ticari ürünler yetiştirilen küçük ve orta büyüklükte işletmelerin egemen olduğu görülmektedir. Öte yandan 1973 yılı verilerine dayanılarak yapılan bir araştırmaya göre, Türki-

ye’de toprağını kiracı ya da ortakçıya veren ailelerin yaklaşık üçte biri Ege ve Marmara bölgelerindedir (Varlıer 1978).

Kapitalist tarımın ilk geliştiği ve makineleşmenin ileri bir düzeye eriştiği Akdeniz bölgesinde (özellikle Çukurova ve Amik’teki pamuk çiftliklerinde), bir yandan daha büyük toprakların giderek daha az sayıda işletmenin elinde toplanması (toprak yoğunlaşması), öte yandan hızlı bir toprak parçalanması (ve topraksızlaşma) eğilimleri göze çarpmaktadır. Bu bölgede 1950–73 döneminde büyük işletmelerin sayısında bir düşme olmasına karşın bunların işledikleri alan genişlemiştir. Tarıma dayalı sanayilerin ağırlık taşıdığı Çukurova’da, hızla gelişen ve tekelleşen sanayicilerin, sanayilerine hammadde sağlamak üzere, giderek daha büyük toprakları işlettikleri gözlenmektedir (Varlıer 1978). Bölgede sınırlı bitkileri (başlıca pamuk) ve yağlı bitki grubunun (başlıca çığıt) önemli bir ağırlığı vardır. Kıyı illerin ortak özelliği ise, pamuk üretiminin, sebzeçiliğin ve meyveciliğin (başlıca turuncgiller) hayli gelişkin olmasıdır.

1970’lerin başlarında, Karadeniz Bölgesi, görece olarak küçük topraklarda ticari ürünlerin yetiştirildiği, tüm işletme gruplarının yoğun olarak pazar ilişkileri içinde bulunduğu ve genel olarak kapitalist üretim ilişkilerinin hayli gelişkin olduğu bir bölgeydi. Bu bölge Türkiye’nin görece olarak en adaletli toprak dağılımına sahip bölgeydi. Türkiye fındık üretiminin yaklaşık %80’i Giresin, Trabzon ve Ordu’dan, çay üretiminin %80’i ise Rize’den gelmekteydi. 1950–73 döneminde Karadeniz’de küçük işletmelerin işlediği alan azalmış, buna karşılık orta işletmelerin işledikleri alan çok yüksek bir oranda artmıştır. Bölgede küçük işletmeler, toplam işletmelerin %80’inden fazlasını oluşturmaktadır.

Asıl bir tahıl üretim bölgesi olan İç Anadolu’da 1970’lerin başında ortalama işletme büyüklüğü 100 dekarın üstündeydi. 1950–73 döneminde, küçük işletmelerin sayısal olarak artmasına karşın, bu işletmelerin toprak payları hemen hemen aynı kalmıştır. Büyük işletmelerin mutlak sayıları ve toprak payları ise tarımın makineleşmesi ve kapitalistleşmesine koşut olarak artmıştır. Yukarıda değindiğimiz araştırmanın sonuçlarına göre, 1973 yılında Türkiye’de topraklarını kiracı ya da ortakçıya veren aileler içinde en büyük paya İç Anadolu Bölgesi sahipti. Kuru tarımın ve tahıl üretiminin yaygın, ortalama toprak veriminin düşük olduğu bu bölgede daha çok 50–100 dekar arasındaki araziler kiralanmaktadır (Varlıer 1978).

Türkiye’nin en geri bölgelerini oluşturan Doğu ve Güneydoğu Anadolu Bölgeleri, 1970’lerin başlarında, toprak dağılımındaki adaletsizliğini en ileri olduğu yörelerdi. 1950–73 arasında bu bölgelerde küçük topraklı işletmelerin sayısı ve payı artmış, ancak işledikleri alan iyice küçülmüştür. Şeker pancarı tarımının yaygınlaşması, küçük işletmelerin varlıklarını bir ölçüde sürdürmelerini sağlamıştır. Buna karşılık, büyük topraklı işletmeler de sayıca

artmış ve özellikle toprak payları büyük oranda yükselmiştir. Bölgede 500 dekarın üstündeki arazilerin küçümsenemeyecek bir bölümü ortakçı ya da kiracıya veriliyordu. Şeyhlik ve tarikat reisliği gibi dinsel öğeleri birleştiren kişiler, köylüyü, ürün vergisi, angarya gibi yollarla sömürüyordu.

Kısaca belirtmek gerekirse, 1970'lerin başında tarımda mülkiyet yapısı bölgeden bölgeye önemli farklılıklar göstermekteydi. Büyük mülkiyetin Güneydoğu ve Doğu Anadolu'da egemen olmasına karşılık, küçük işletmelerin en çok Karadeniz ve Akdeniz'de yoğunlaştığı, Ege, Marmara ve İç Anadolu'da ise küçük ve orta büyüklükte işletmelerin egemen olduğu görülmekteydi. Bu yıllarda Türkiye tarımında kapitalist ilişkiler yarı-feodal ilişkilere göre çok daha yaygındı. Kapitalist tarımda üretim, ücretli işgücü kullanarak yapılır. Kapitalist tarım az ya da çok tüm bölgelerde görülmüştü, ama en çok, Çukurova, Ege ve Marmara'da yaygındı. Tarımda kapitalizmin gelişmesinde traktörleşme belirleyici bir etmen olmuştu.

24 Ocak'ta Kurgulanan Süreç: Emek İçin Zor Yıllar

ABD patentli 12 Eylül 1980 darbesi ile başlayan dönemi Korkut Boratav "*sermayenin saldırı yılları*", Mustafa Sönmez ise "*emek için zor yıllar*" olarak adlandırır. Gerçekten 1980'e gelindiğinde tıkanan ithal ikameci birikim tarzının yerine geçirmeye çalışılan "dışa açılımcı" birikim modeli faizi, dövizini, mal fiyatlarını serbest bırakırken, dış pazarda rekabet edecek maliyette üretim için ücretleri ve tarım ürünlerinin taban fiyatlarını düşük tutmuş, tarımsal kredi ve sübvansiyonları büyük ölçüde daraltmıştır.

1970'li yılların sonlarında yaş meyve ve sebze dışında kalan tarım ürünlerinin büyük bir bölümü tarım satış kooperatifleri ile TMO ve TEKEL gibi kamu kuruluşlarınca desteklenmekteydi. Destekleme alımlarının toplam değeri, o yıllarda tarımsal katma değerinin %15'ine yaklaşıyordu. Emek karşılığı politikaların ödünsüz uygulandığı 1980-88 yıllarında destekleme alımlarının payı, önceki dönemin hemen hemen yarısına düşmüştür. Taban fiyatlarındaki girdi maliyetleri karşısındaki düzeyini saptamak üzere 1980-86 yılları arasında bu iki öğenin gösterdiği artışı karşılaştırmak yeterlidir. Bu dönemde 14 tarımsal ürüne ait destekleme fiyatları 12 kat artarken, bu ürünlerin üretiminde en çok kullanılan gübre, tarım ilacı, tohumluk, sulama ve akaryakıt karşılığında çiftçinin ödediği fiyatlar 24 katın üzerinde bir artış göstermiştir. Öte yandan 1980-88 döneminde tarım kredilerinin toplam içindeki payı %23,4'ten %10,4'e düşmüştür. 1980'li yıllarda uluslararası sermayenin üst kuruluşlarının (özellikle Dünya Bankası'nın) talepleri doğrultusunda uygulanan bu politikalar, küçük üreticiliği ve küçük ölçekli tarımsal üretimi tasfiye etme hedefinin başlıca araçları olmuştur.

12 Eylül 1980 darbesiyle uygulamaya konulan emek karşıtı politikaların üretici köylülüğün ekonomik durumu üzerindeki etkileri kısaca şöyle özetlenebilir:

- ✓ 1976–79 ortalamasını 100 kabul edersek, iç ticaret hadlerinin 1988’de 53’e düştüğünü görüyoruz. Yani bu dönemde iç ticaret hadleri %47 oranında tarım aleyhine dönmüştür. Tarım ticaret hadlerindeki düşme, sanayi sermayesi tarafından el konulan tarımsal artığın görece olarak arttığını göstermektedir.
- ✓ Tarıma dayalı ürünlerde nihai kullanıcıların ödedikleri fiyatlarla çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki ticari marjlar %65 (ekmek/buğday) ile %70 (margarin/ayçiçeği) arasında değişen boyutlarda açılmıştır. Bu, 1976–1988 döneminde tüccar sermayesine aktarılan artığın arttığını göstermektedir.
- ✓ Tarımsal ürünlerin birim ihrac fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makas (pamukta %175, tütünde %180 dolayında) açılmıştır. Bu, 1976–1988 döneminde ihracatçılara intikal eden görece artığın büyüdüğünü ortaya koymaktadır.
- ✓ 1980–1988 döneminde tarımsal kredilerin toplam içindeki payının %23,4’ten %10,4’e düşürülmesi, üretici köylülerin faiz ödemeleri aracılığıyla banka ve tefecilere kaptırdığı artığın görece büyüklüğünü artırmıştır. 1984’te yapılan bir araştırmaya göre, Çukurova bölgesindeki orta/küçük işletmeler, tarımsal katma değer’in %7’sini faiz yükü olarak tefecilere kaptırmışlardır.
- ✓ Bu dönemde gelirin fonksiyonel dağılımı incelendiğinde tarım gelirlerinin payında önemli düşmeler olduğu görülmektedir. 1980’de payı %23,9 olan tarımın 1988’deki payı %16,6’ya gerilemiştir. Buna karşılık “kâr-faiz-rant”tan oluşan gelirlerde 1980 sonrası büyük artışlar olmuştur. 1980’de payı %50’yi bile bulmayan bu gelirler, 1988’de %70’e yaklaşmışlardır.
- ✓ 1980–91 döneminde küçük işletmeler sayısal olarak hızlı bir artış gösterirken, bunların toprak paylarındaki artış daha düşük olmuştur. Buna karşılık büyük işletmelerin oranının aynı kalmasına karşın işledikleri alan 5 puan yükselmiştir. Yani bir yandan toprakların giderek az sayıda işletmenin elinde toplanması, öte yandan hızlı bir toprak parçalanması (topraksızlaşma) süreci yaşanmıştır.
- ✓ İç ticaret hadlerinin tarım aleyhine dönmesi ve tarımın milli gelirden aldığı payın düşmesi gelir dağılımındaki eşitsizliği körüklemiştir. Tarımda en düşük gelirli %20’nin aldığı payın %2,5 olmasına karşılık en yüksek gelirli %20, %61,1 oranında pay almaktadır.

Daha önce belirtildiği gibi, 24 Ocak Kararlarıyla başlayan süreçte kır emekçilerinden tekellere, tüccarlara, tefecilere büyük değerler aktarıldığı ve bu yolla zenginler daha zenginleşirken, yoksulların daha da yoksullaştığı açık bir biçimde görülebilmektedir.

Şimdi de 12 Eylül darbesiyle birlikte uygulamaya konulan emek karşıtı politikalar 1990'larda Türkiye tarımındaki üretim ilişkileri ve sınıfsal yapıya bölgesel düzeyde nasıl yansımıştır, ona göz atalım:

1990'larda Türkiye tarımı kapitalist üretim ilişkilerinin egemen olduğu bir toplumsal yapıya sahiptir ve kapitalist ilişkiler giderek yaygınlaşmakta ve yoğunlaşmaktadır. Ancak "kapitalist" nitelemesi egemen üretim biçiminin, gelişmiş Batı'dakilerle aynı olduğu anlamını taşımamaktadır. Türkiye'de söz konusu olan, küçük mülkiyete dayalı üreticiliğin en yaygın işletme türü olduğu ve dış dinamikler tarafında yönlendirilen bir kapitalizmdir.

1980 ve 1991 Genel Tarım Sayımları birlikte değerlendirildiğinde Türkiye tarımında küçük meta üreticilerinin yaygınlaştığı ve yerleştiği ortaya çıkmaktadır. Emek karşıtı politikaların uygulandığı bu dönemde büyük işletmelerin hem sayılarında, hem de işlediği toprak alanında bir artış görülmektedir. Bunun, Türkiye tarımında toprak toplulaşması ve bazı bölgelerde kapitalleşme anlamını taşıdığı sonucuna varılabilir.

Kapitalist çiftçi ile ücretli tarım işçisi arasında oluşan ve tarım işçisinin yarattığı artı değere el konmasına olanak veren bu bölüşüm ilişkilerine Çukurova, Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinde, kısmen de buğday, üretiminde İç Anadolu'da rastlanılmaktadır.

1991 Genel Tarım Sayımına göre, Doğu ve Güneydoğu Anadolu'da toplam işletmelerin yalnızca %2,7'sini oluşturan 1.000 dekardan büyük işletmeler, tarım arazisinin %37'sini ellerinde bulundurmaktadır. Türkiye'de sayıları yaklaşık 13 bini bulan 1.000 dekardan fazla topraklı özel mülklerin yaklaşık %72'si (9 bin işletme) bu bölgede yer almaktadır. Bu işletmelerde ağa-ortakçı bağıntısı şeklinde beliren yarı-feodal ilişkiler bir oranda etkinliğini sürdürmektedir. Doğu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerine sıkışmış ve özellikle sulu tarıma geçişle birlikte erime süreci hızlanan bu kesim, tarımdaki üretici nüfusun %5'inden azını kapsar görünmektedir.

GAP ile birlikte bölgede kapitalist ilişkiler yaygınlaşmaya başlamış, büyük arazilerin el değiştirmesi ve küçük üreticiliğin tasfiyesi süreci hız kazanmış; kırsal kesimdeki var olan dengesizlik daha da artmıştır. GAP kapsamındaki bölgede toprakların yaklaşık %65'i nüfusun %5'inin elinde toplanmış gözükmektedir.

Ailesine yetebilecek ölçüde toprağa ve yeterince iş araçlarına sahip orta köylü işletmeleri ağırlıklı Marmara, İç Anadolu ve Güneydoğu Anadolu bölgelerinde toplanmışlardır. 1980-91 yılları arasında, Türkiye'de ekonomik

düzlemde yaşanan değişimlerin tarım kesimine yansımalarının bir sonucu olarak, özellikle orta köylülüğün üst kesiminde önemli bir azalma olmuş, toplam köylü aileler içindeki oranı %19,8'den %13,2'ye düşmüştür. Bu durum Türkiye'de kırsal kesimde değişme süreci içinde en kısa sürede tasfiye edilen tabakanın orta köylü olduğunu göstermektedir.

Türkiye tarımında en büyük kitleyi oluşturan, yarattığı artı ürünü tüccar, tefeci ve kendisi ile nihai tüketici arasına giren tüm aracı ögelere sistemli ve sürekli olarak kaptıran küçük köylüler ile geçimlerini çoğu zaman kiracı ya da ortakçı olarak çalışarak sağlayan yoksul köylüler ise ağırlıkla Karadeniz, Ege, Akdeniz, Orta Kuzey ve Kuzeydoğu bölgelerinde toplanmışlardır. 1980–91 yıllarını kapsayan dönemde yoksul köylü ailelerin oransal ağırlığı artmış, toplam köylü aileler içindeki oranı %32,5'ten %36'ya yükselmiştir. Bu artış küçük işletme yoğun Karadeniz bölgesinde çok daha hızlı (6,8 puan) olmuştur.

Daha önce belirtildiği gibi, Türkiye'de büyük çoğunluğu devlet tarım işletmelerinde çalışan 500 bini aşkın sürekli tarım işçisi bulunmaktadır. Ayrıca, yapılan bazı araştırmalar Çukurova, Ege, Marmara ve Karadeniz bölgelerinde –pamuk, tütün, fındık, zeytin, üzüm vb. tarımında çalışan– mevsimlik işçilerin sayısının da 500 bini bulduğunu göstermektedir. Çok genel bir anlamıyla, Türkiye'de ücretli tarım işçilerinin sayısının 1 milyon dolayında olduğu, bunların yarısının yarı–mülsüzleşmiş, mevsimlik işçilerden oluştuğu söylenebilir.

IMF/Dünya Bankası Patentli Programların Kırsal Yapıda Yarattığı Dönüşümler

1980'li yıllar boyunca sürdürülen mali serbestleşme politikalarını tamamlar nitelikte, 1989'da sermaye hareketlerinin önündeki engellerin tümüyle kaldırılması sonucunda kısa vadeli sermaye hareketleri hızlanmış ve 1990 yılında doruk noktaya ulaşmıştır. Kısa vadeli sermaye girişi, ithalatın finansmanı ve kamu açıklarının iç borçlanma yoluyla kapatılması için kullanılmıştır.

1990'ların başında ihracata yönelik büyüme politikaları ekonomik ve toplumsal sınırlarına dayanmış, ekonomideki popülist eğilimler artmaya başlamıştır. Öte yandan emek örgütleri ve sendikaların (özellikle maden işçilerinin) direniş ve eylemlilikleri de yükselmektedir. 1990–94 döneminde emeğin bölüşüm ilişkilerindeki payının görel olarak artmıştır. Bu kapsamda 1990 yılında 10'a düşürülen destekleme kapsamındaki ürün sayısı, 1991'de 24'e, 1992'de ise 26'ya yükseltilmiştir. Ayrıca, 1989–93 döneminde iç ticaret hadleri %31 oranında tarım lehine düzelmiştir.

Gerek dünya ekonomisinde yaşanan durgunluk ve Körfez Krizi gibi dış etkenler, gerekse kuralsız ve hızlı yapılan serbestleştirilmenin neden olduğu yüksek enflasyon, kamu açıkları, artan iç ve dış borç stoku 1994 yılında ekonominin krize girmesine yol açmıştır.

Kriz karşısında burjuvazinin çözümü “Ekonomik Önlemler Uygulama Planı” ile uluslararası tekelci sermayenin öngördüğü politikalara geri dönmek olmuştur. Temmuz 1994 başında IMF tarafından bir stand-by anlaşmasıyla onaylanan bu program; “desteklenecek ürünlerin fiyatlarının belirlenmesinde aynı ürünlerin dünya fiyatlarının dikkate alınması; hububat, şeker pancarı ve tütün dışındaki ürünlerin destekleme kapsamından çıkarılması; tarımsal girdi sübvansiyonlarına sınırlama getirilmesi; dağıtım devletçe yapılan girdilerin fiyatlarının piyasa koşullarına göre belirlenmesi; tarımla KİT’ler ve TSKB’nin Merkez Bankası tarafından finansmanına izin verilmemesi; kimi tarım ürünlerine (öncelikle tütün) ekim alanı ve üretim kısıtlaması getirilmesi ve tarımsal KİT’lerin özelleştirme işlemlerinin hızlandırılması” gibi tarımı da derinden etkileyecek kararlar içeriyordu.

Kriz sonrası desteklemeye konu olan tarımsal ürün sayısı 26’dan 9’a düşürülmüş, izlenen emek aleyhtarı kriz yönetimi sonunda tarım sektörünün görelî fiyatları %10 dolayında aşınmıştır.

Öte yandan, 1990’lı yılların ortalarında IMF ve Dünya Bankası gibi oluşumların yanı sıra Dünya Ticaret Örgütü kapsamında imzalanan Tarım Anlaşması ve AB ile imzalanan Gümrük Birliği, tarımın çöküşüne temel oluşturmuş diğer mekanizmalar olmuşlardır.

Türkiye tarım politikalarında en önemli dönüm noktası ise 1999 yılı olmuştur. Bu tarihte, IMF ile yapılan yeni stand-by düzenlemesi sonucunda tarımı da kapsayan bir yeniden yapılanma programına geçilmiştir.

2000’li yılların başında uygulamaya konulan, tüm tarım desteklerini kaldırarak üretimle hiçbir ilişkisi bulunmayan DGD’yi tek destek biçimi olarak dayatan; tarımsal KİT’leri özelleştiren; TSK ve birliklerini işlevsizleştiren; tütün, şeker pancarı ve fındık üretimini azaltmayı amaçlayan IMF/Dünya Bankası patentli tarım programları sonucunda, tarım sektörü çöküş aşamasına gelmiştir. Siyasi iktidarların kesintisiz olarak bu politikaları sürdürmeleri; iç ticaret hadlerinin tarım aleyhine gelişmesi, üretim artışlarının nüfus artış hızının gerisinde kalması, temel ürünlerde kendine yeterliliği yitirme, çiftçinin yoksullaşması ve üretimden uzaklaşması, kamu yönetiminin küçültülmesi, kuralsız piyasa koşullarında çokuluslu şirketlerin egemenliğinin pekişmesi ve artan dışa bağımlılık sonucunu doğurmuştur (Suiçmez 2006).

1999 sonrasında uygulamaya konulan neo-liberal yıkım politikalarının tarım sektörüne ve çiftçiye etkileri değerlendirildiğinde, ortaya şu tablo çıkmaktadır: Kamunun tarıma desteği 2000 yılında 6,2 milyar dolar iken 2005’te 2,8 milyar dolara inmiştir. Tarıma yönelik destekler milli gelirin

%3'ünden %0,7'sine geriletilmiştir. 1999–2004 döneminde kimyasal gübre kullanımı 400 bin ton azalmış; tarımsal üretim artışı nüfus artış hızının gerisinde kalmıştır. 1999 yılında 18,5 milyon hektar olan ekili tarla alanları 2003 yılında 17,6 milyon hektara gerilemiş, yani bu süreçte çiftçi, yaklaşık 900 bin hektar alanı işlemekten vazgeçmiştir. Var olan tüm girdi, kredi ve pazar fiyat desteklerinin kaldırılarak, uygulamaya konulan DGD sisteminden küçük çiftçiler değil, ağırlıklı olarak büyük toprak sahipleri yararlanmıştır. IMF/Dünya Bankası dayatmalarıyla çıkarılan Tütün ve Şeker Yasaları ile uygulanan yanlış politikalar sonrası, tütün üretimi 100 bin, şekerpancarı üretimi ise 3,5 milyon ton azaltılmıştır. TEKEL'in kimi sigara fabrikaları kapatılmakta, yerli tütün üretimi kısılarak sigara piyasası çokuluslu şirketlere terk edilmektedir. Tarım Satış Kooperatifleri birliklerinin işlevleri aşındırılmış; Tarımsal KİT'lerde özelleştirme/tasfiye mekanizmaları büyük ölçüde tamamlanmış; tarım sektörü özellikle son üç yılda net ithalatçı konumuna getirilmiştir.

Bu uygulamalar Türkiye'de tarım yapılarının hızlı bir tasfiye sürecine sokulduğunu ortaya koymaktadır. Böylece, milli gelirdeki payını son derece hızlı bir biçimde yitiren tarım sektörü daha da hızlı bir biçimde istihdam kayıpları yaşamakta, aynı zamanda da kırsal göç ve kentsel/kırsal işsizlik oranları yükselmektedir (BSB 2006).

Türkiye İstatistik Kurumu (TÜİK)'nin yürüttüğü Hanehalkı İşgücü Araştırması'na göre; 2004 yılının I. döneminde tarımda 6,4 milyon kişi istihdam ediliyordu ve tarımın toplam sivil istihdamdaki payı %32,2 dolayındaydı. Tarımsal istihdam 2005 yılının aynı döneminde 6,2 milyon kişiye (payı %29,9), 2006'da ise 5,2 milyon kişiye (payı %25,1) düştü. Böylelikle 2004–06 arasında tarımsal istihdam 1 milyon 245 bin kişi azaldı, başka bir deyişle 2 yıl içerisinde tarımın istihdam kaybı %19'u buldu (TÜİK 2006b).

Yine TÜİK'in yaptığı Yoksulluk Çalışması'na göre; Türkiye'de en yüksek yoksulluk kırsal kesimde yaşayanlar arasında gözlenmektedir. 2002 yılında %35,5 olarak belirlenen kırsal yoksulluk oranı 2003 yılında %37,1'e, 2004 yılında ise %40'a ulaşmıştır (*Çizelge–VII.15*). Öte yandan iktisadi faaliyet koluna göre en yüksek yoksulluk tarım sektöründe yaşanmaktadır. Bu sektörde 2002 yılında %36,4 düzeyinde bulunan yoksulluk oranı 2003 yılında %39,9'a, 2004 yılında ise %40,9'a çıkmıştır. Aynı şekilde kırsal alanda tarımla uğraşan fertler arasındaki yoksulluk düzeyi 2002 yılında %36,8 iken, 2003 yılında %40,9'a, 2004 yılında ise %42,3'e yükselmiştir (TÜİK 2006a).

**Çizelge–VII.15. Yoksulluk Sınırı Yöntemlerine Göre
Kırsal Kesimde Yoksulluk Oranları**

Yöntem	2002	2003	2004
Açlık	2,0	2,2	2,4
Yoksulluk	34,5	37,1	40,0
Görelî Yoksulluk*	19,9	22,1	23,5

* Eşdeğer fert başına harcamanın medyan değerinin %50'si esas alınmıştır.
Kaynak: TÜİK

2000 yılı Genel Nüfus Sayımına göre, 1990–2000 döneminde kırsal nüfusta yaklaşık 650 bin kişilik mutlak artış bulunmaktadır. Buna karşılık, 2001 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre ise, 1991–2001 yılları arasında tarımsal işletme sayısında %23,8, arazi miktarında ise %21,4 oranında azalma söz konusudur. Yani, nüfusta az miktarda da olsa bir artış gözlenirken, işletme sayısı ve arazi miktarında önemli azalışlar olmuştur.

1991 ve 2001 Tarım Sayımı sonuçları Türkiye’de küçük ölçekli işletmelerin ağırlığını sürdürdüğünü ortaya koymaktadır. 50 dekaradan küçük toprağa sahip işletmelerin oranı 1991’de %67, 2001’de %65 düzeyindedir. Bu işletmeler toplam alan içindeki paylarını hemen hemen korumuşlardır. 100–500 dekar arasında topraklı işletmelerin sahip oldukları toprak payının artış oranı 6 puan dolayındadır. Buna karşılık 500 dekarın üstünde toprağa sahip işletmeler diliminin toprak payı bu iki sayım döneminde yaklaşık 6 puan düşmüştür (Çizelge– VI.2 ve VII.16). Bu durum 2001 Tarım Sayımı sonuçlarının DGD uygulamasına uygun olarak biçimlendiğini; yani 500 dekaradan büyük topraklı işletmelerin DGD ödemelerinden yararlanabilmek için danışıklı olarak bölünmüş olabileceğini akla getirmektedir.

Türkiye, sahip olduğu farklı ekolojik koşullar (toprak ve iklim gibi) nedeniyle zengin bir ürün çeşitliliğine sahiptir. Ülkenin güney ve batı bölgeleri, buğday üretiminin yarıdan fazlasını sağlamaktadır. Şekerpancarı üretiminin %70’i Orta Batı Anadolu ve Batı Karadeniz’den karşılanmaktadır. Tütünün yarısı Ege’de; pamuğun yarısı Güneydoğu Anadolu’da, dörtte biri Ege’de üretilmektedir. Sebze üretiminin %40’ı Batı Karadeniz, Batı Marmara ve Akdeniz’den sağlanmaktadır. Zeytinin %80’i Batı Akdeniz’in kıyı bölgelerinden; fındık ve çay Karadeniz’den, fıstık Güneydoğu Anadolu’dan karşılanmaktadır. Narenciye üretiminin %90’ı Akdeniz; üzüm ve incir üretiminin büyük bölümü ise Ege’den sağlanmaktadır. Süt üretimi daha çok Kuzey Anadolu’nun dağlık yöreleri ile Güney Akdeniz’de gerçekleştirilmektedir. Hayvansal üretimin %20’sini oluşturan koyunculüğün yarısı Doğu Anadolu’nun dağlık kesimlerinde yapılmaktadır. Şehirlere ve yoğun tüketim alanlarına yakın yerlerde gerçekleştirilen tavuk yetiştiriciliğinin %70’i, İstanbul dolayındadır.

Öte yandan tarım bölgeleri itibariyle makineleşme düzeyinde de büyük farklılıklar görülmektedir. Ege, Ortakuzey, Marmara, Akdeniz ve Ortagüney bölgeleri yüzer bini aşan traktör varlıklarıyla önde gelen bölgelerdir. Ortadoğu, Karadeniz, Güneydoğu ve Kuzeydoğu bölgeleri ise düşük traktör sayılarıyla dikkati çekmektedirler.

Çizelge-VII.16. Tarım Bölgelerinde Toprakların İşletmelere Göre Dağılımı (2001)

A: İşletme %si, B: Toprak %si

Tarım Bölgesi		İşletme Büyüklüğü					
		-19	20-49	50-99	100-199	200-499	500+
Orta Kuzey	A	21,0	17,5	23,1	18,0	9,3	1,2
	B	2,6	10,0	18,3	28,2	29,1	11,8
Ege	A	39,1	35,9	17,4	6,0	1,4	0,1
	B	10,0	28,7	30,1	20,1	9,7	2,2
Marmara	A	23,9	36,0	24,0	11,4	4,1	0,8
	B	4,0	18,4	26,2	24,5	18,1	8,8
Akdeniz	A	41,5	31,4	15,2	7,7	3,6	0,6
	B	7,6	19,1	21,0	20,9	21,0	10,9
Kuzeydoğu	A	20,3	26,5	25,8	18,8	7,9	0,7
	B	2,8	11,1	22,3	31,9	24,6	7,2
Güneydoğu	A	30,9	24,3	18,7	13,9	9,6	2,5
	B	2,9	7,7	13,2	18,9	28,0	29,4
Karadeniz	A	51,1	32,9	11,6	3,8	0,5	-
	B	16,5	34,2	26,6	16,9	4,5	1,3
Orta Doğu	A	24,5	38,3	20,6	10,7	4,6	0,3
	B	4,6	20,4	22,9	23,8	22,6	5,7
Orta Güney	A	21,6	28,1	24,0	23,3	14,6	1,6
	B	1,7	8,0	14,6	28,0	34,8	12,9
Türkiye	A	33,4	31,5	18,5	10,8	5,1	0,8
	B	5,4	16,0	20,7	23,8	22,8	11,4

Kaynak: DIE

Tarım topraklarının işletme büyüklüklerine göre dağılımına bölgesel düzeyde bakıldığında, en adaletsiz dağılımın Güneydoğu Anadolu'da, görece olarak en adil dağılımın ise küçük ölçekli işletme ve mülkiyetin yoğunlaştığı Karadeniz'de olduğu görülmektedir. Gerçekten Güneydoğu Anadolu Bölgesinde 50 dekardan küçük işletmelerin oranı %55 iken, mülkiyetlerindeki toprakların oranı ancak %10 dolayındadır. Oysa işletmelerin %2,5'ini oluşturan 500 dekardan büyük topraklı işletmelerin sahip oldukları toprakların oranı %30'u bulmaktadır. Karadeniz'de 500+ dekarlık işletme dilimindeki toprakların oranı ise %2'nin altındadır.

Küçük ölçekli işletmecilik kıyı bölgelerde (Karadeniz, Ege, Akdeniz ve Marmara) yaygınlaşmıştır. 50 dekarın altında toprağa sahip bu işletmelerin

oranı Karadeniz'de %84, Ege'de %75, Akdeniz'de %73, Marmara'da %69 dolayındadır.

Büyük çiftçiliğinin yaygın olduğu bölgeler ise Güneydoğu, Orta Güney, Orta Kuzey ve Akdeniz'dir. 500 dekarın büyük topraklı bu işletmelerin toprak payı Güneydoğu'da %29, Orta Güney'de %13, Orta Kuzey'de %12, Akdeniz'de ise %11 dolayındadır.

Orta köylü işletmelerinin (50–200 dekar topraklı) payı ise Orta Güney'de %47'yi, Kuzeydoğu'da %45'i, Orta Kuzey'de %41'i bulmaktadır.

Kırsal kesimde 60 yıldır siyasal nedenlerle geciktirilmiş mülksüzleşme günümüzde hızla yaşanmaktadır. Daha önce de değinildiği gibi, 2004 yılında bu yana tarımın istihdam kaybı 1,2 milyonu aşmıştır; dolayısıyla yakın bir gelecekte kırsal alanlardan göçün ve toprak dağılımındaki kutuplaşmanın daha da artacağı, dolayısıyla kırsal sınıf yapısındaki dönüşümün hız kazanaacağı beklenen bir olgudur.

Özet ve Sonuç

Cumhuriyetin başlangıç yıllarında temel üretim aracı topraktı ve üretim ilişkilerinin özünü de tarımdaki ilişkiler oluşturmaktaydı. Doğal ekonominin yaygın olduğu tarım kesiminde, kapitalist üretim ilişkileri fazla yaygın değildi. Pazar için üretim yapan işletmeler genellikle Ege, Çukurova ve Doğu Karadeniz’de toplanmıştı. Bu tip tarım işletmeleri ya yöredeki büyük kentler ya da metropol ülkelere yönelik meta üretiminde bulunuyorlardı. Anadolu’da tarıma genel olarak aile emeği ile üretim yapılan geçimlik küçük köylü işletmeleri egemendi. Bu işletmeler sanayi bitkilerine değil daha çok yerinde tüketilecek hububat üzerine kurulu, son derece geri teknoloji kullanan ilkel bir yapıya sahiptiler. Nüfusun çoğunluğunu göçebe Kürt aşiretlerinin oluşturduğu Doğu ve Güneydoğu bölgesinde ise, yarı-feodal üretim ilişkileri ağırlık kazanmıştı.

Cumhuriyetin ilk yıllarında tarım politikaları

Bu dönemde küçük burjuva sivil-asker bürokratlar politik etkinlikleriyle sınıf tavrı gösterebilmekte; cılız bir sanayi sermayesi, ticaret sermayesi ve toprak ağalarıyla birlikte iktidar bloğu içinde yer almaktaydılar. Bu hakim ittifakın tarım politikalarının özelliği; tümüyle zengin köylü ve toprak ağası

işletmelerini desteklemek, teşvik etmek ve onların kapitalist gelişmesini temin etmek; makineli tarıma geçmelerini sağlayarak verimi artırmak idi.

II. Savaş dengeleri değiştiriyor

II. Paylaşım Savaşının ardından dünya dengeleri yeniden oluştu; bloklar ortaya çıktı, uluslararası işbölümünün yeniden tanımlaması yapıldı. Yeni işbölümü çerçevesinde emperyalizm, Türkiye'nin önce savaş sonrası Avrupa'yı besleyecek, daha genelde ise mamul mal ihracatı için bir pazar oluşturacak, tarım ürünü (özellikle de hububat) satan bir ülke konumuna gelmesini istiyordu. Karşılaştırmalı üstünlükler kuramına dayalı bu görüş, Türkiye'nin tarihsel olarak sahip olduğu pazar konumuna da uygun düşüyordu. Böylelikle tarımda kapalı üretim yapısı kırılacak, bu da geliştirilmek istenen yukarıdan aşağıya kapitalistleşme sürecini hızlandıracaktı.

1940'lar sonrası emperyalizmle ilişkiler

Bu amaçla 1948–52 arasında Marshall Planından alınan pay tarımın makineleşmesi, madencilik, enerji, ulaşım gibi altyapı yatırımlarına harcandı. Tarımda pazar için üretim koşullarını ve verimliliği artırmaya yönelik olarak 1950'lerin ilk yarısında ülkeye 40 binin üzerinde traktör girdi; buna koşut olarak 1949–56 arasında ekim alanları %60 oranında genişledi. Bu hızlı makineleşme süreci sonunda, günümüzde toplam traktör parkı 1 milyona ulaştı. İşlenen alanların 27 milyon 500 bin hektar olduğu düşünülürse, 1.000 hektar başına düşen traktör adedi 35'tir. Bu rakam makineleşmenin lokomotifini olan biçerdöverde 0,6 adettir. Avrupa Birliği'nde ise ortalamalar traktörde 102, biçerdöverde ise 14'tür. Dünyanın gelişmiş ülkelerinde bilgisayar donanımlı tarım teknolojisinin kullanımının giderek artmasına karşılık, Türkiye tarımında halen 400 bin karasaban, 500 bin hayvan pulluğu kullanılmaktadır. Yani Türkiye çiftçisi hala karasabanın gölgesindedir.

Devletin tarıma müdahalesi artarak sürmüştür. 1930'lardan başlayarak devlet, sistemin yeniden üretim koşullarını sağlamada dolaylı müdahalelerini artırdığı gibi, yoğun biçimde doğrudan müdahalelerde de bulunmuştur. Devlet yürürlüğe koyduğu birtakım yasalarla sistem içi çelişkilerin törpülenmesini ve sistemin aksamadan kendini yeniden üretebilmesini amaçlamıştır.

1927'den 2006'ya tarımsal istihdam %80'lerden ancak %25'lere düşmüştür. Ancak 70 milyon nüfuslu Türkiye ile 380 milyon nüfuslu Avrupa Birliği'nin tarım nüfusu hemen hemen birbirine eşittir.

Topraksızlık ve toprak dağılımında değişmeyen eşitsizlik sürüyor

Tarım topraklarının işletmelere ve mülkiyete göre dağılımındaki varolan eşitsizlik sürmektedir. 1991 Genel Tarım Sayımı sonuçlarına göre, 1–50 dekar toprağa sahip aileler tüm çiftçi ailelerin %67'sini oluşturmakta ve ekilebilir toprakların %22'sine sahip bulunmaktadır. Buna karşılık 200 dekar-dan fazla toprağı olanlar tüm çiftçi ailelerin yalnızca %5'ini oluşturmalarına

karşın işlenebilir toprakların %37'sini ellerinde bulundurmaktadırlar. Öte yandan 5 bin dekarın üstünde toprağa sahip 441 aile bulunmakta, bu toprak bey ve ağaları 4,8 milyon dekar toprağı kontrol etmektedirler.

Tarımsal toprakların işletmelere ve mülkiyete göre dağılımındaki eşitsizliğin yanı sıra, kırsal alanda geniş bir kesim oluşturan topraksız ailelerin sayısı ve oranı artmaktadır. 1913–81 yıllarını kapsayan yaklaşık 70 yıllık dönemde topraksızların oranı 3,5 kat artmıştır.

Tarımsal yapıya geçimlik işletmeler egemen

Tarımsal yapı küçük ve geçimlik işletmelerin egemen olduğu yapıdır. Öte yandan, tarım işletmeleri çok sayıda ve dağınık parçalardan oluşmaktadır. İşletmelerin ancak %43'ü 1–3 parçadan oluşmaktadır. Dolayısıyla cüce ve çok sayıda dağınık parçalı işletmelerin egemen olduğu tarımsal yapıda, neredeyse optimal teknoloji ve girdi kullanımını olanaksız hale gelmektedir.

Tarımsal üretimde gerçekleşmeyen dönüşüm

Tarımsal yapıdaki değişimin ölçütlerinden birisi de kaynakların uygun biçimde kullanımı, başka bir anlatımla, yaygın tarıma dayalı ve düşük gelirli tarım ürünlerinden, yoğun tarıma dayalı ve yüksek gelirli sanayi bitkilerine, bağ bahçe ürünlerine; bitkisel üretimden de hayvansal üretime geçiş düzeyidir. Ancak Cumhuriyet döneminde, ne tarım kesimini oluşturan bitkisel, hayvansal, orman ve su ürünleri üretimindeki gelişmeler, ne de ürün desenindeki gelişmeler, üretim yapısında bu tür bir değişmeyi ifade edecek biçimde olmadığını göstermektedir. Üretimin bileşimi dönem boyunca yeterince değişmemiştir. Kısaca günümüzde tarımsal üretime bitkisel üretim egemendir. Burada değinilmesi gereken bir önemli olgu ise bitkisel üretimin kendi içerisinde nitelik değiştirmiş olmasıdır.

Ekim alanları genişliyor

1950'li yıllarda traktör sayısındaki büyük artışa paralel olarak ekim alanları hızla genişlemiş, son 70 yılda ekim alanları 6,6 milyon hektardan 27,5 milyon hektara yükselmiş, yani 4 kat artmıştır. Buna karşılık mera alanları azalmıştır. 1928'de 46,3 milyon hektar olan mera alanları günümüzde 20 milyon hektarın altına düşmüştür. Özellikle 1950'li yıllardan sonra makineleşme olayının da yardımıyla altına hücum eder gibi meralara hücum edilmiş; orta ve büyük mülk sahipleri tarafından yağmalanan meralar çoğunlukla sürülerek tarlaya çevrilmiştir.

Tarımda verimlilik artmıyor

Ekim alanlarının genişlemesi, tarımsal kredi ve çağdaş girdi kullanımının artması sonucu tarımsal üretimde büyük bir artış görülmüştür. 1950–2005 yıllarını kapsayan dönemde buğday üretimi 4, arpa 4,6, mısır 5,5, nohut 7, mercimek 12, şekerpancarı 16, pamuk 8, şekerpancarı 17, ayçiçeğı 14 kat yükselmiştir. Ekim alanlarının %40'ını kaplayan buğday tarımında 1925'te 1 mil-

yon ton olan üretim 80 yılda 19 milyon 21 milyon tonu geçmiş; hektar başına verim ise 350 kg'den 2 tona çıkmıştır. Ancak dünyada ortalama buğday verimi 2,5 tonun üzerindedir. Bu rakam Yunanistan'da 3 tonun üstüne çıkarken, Almanya'da 6,7 bin ton, Danimarka'da ise 7,7 bin tonu bulmaktadır.

Yarı feodal ilişkiler varlığını sürdürüyor

Günümüz Türkiye'sinde Ege, Marmara ve Çukurova'da kapitalist ilişkilerin yaygınlaşmasına ve tarıma egemen olmasına karşın, Doğu ve Güneydoğu bölgelerinde yarı-feodal ilişkiler bir ölçüde etkinliğini korumaktadır. Bu nedenle toprak ağaları ekonomik ve siyasal güçlerini korumakta ve yerli tekelci sermaye ve tefeci-tüccarların en büyükleri ile egemen sömürücü ittifak içerisinde yer almaktadırlar. Güçlenen tekelci sanayi burjuvazisi değişik dönemlerde emperyalist-kapitalist üretim ilişkilerinin yukarıdan aşağıya inşası sürecinde feodal kalıntıları kapitalistleştirerek, üretimi ve iç pazarı genişletmeyi denemiştir. Bunun için de kırsal kesimle ilgili programını gerçekleştirmek için kullandığı araçlardan birisi olan toprak reformunu değişik dönemlerde gündeme getirmiştir. Ancak egemen sınıflar arasındaki güçler dengesi nedeniyle tekelci burjuvazi en büyükleriyle işbirliği halinde olduğu toprak ağaları ve tefeci-tüccarlara istediği ölçüde bir toprak reformu uygulamasını kabul ettirememiştir. Bu nedenle kapitalist ilişkilerin yaygınlaştırılmasında ve pazarın genişletilmesinde tedrici bir süreç (Prusya tipi geçiş) yaşanmaktadır.

Emperyalizmin genel ve sürekli bunalımının I. ve II. evrelerinde emperyalist sömürü mekanizmasında (ticaret, yatırım, borç) ticaret yoluyla sömürü doğrudan yatırımlar yoluyla sömürüye oranla daha ağırlıktaydı. Bu dönemlerdeki yatırımlar genellikle hammadde kaynaklarına ve alt yapıya (demiryolu gibi) yönelik pazarı yatay olarak genişletmeye yönelik yatırımlardır.

Emperyalizmin genel bunalımının III. döneminde, II. Paylaşım Savaşı sonrası oluşan ekonomik ve politik değişimler sonucu, daha önce emperyalizmin işbirlikçisi durumunda olan komprador burjuvazinin, emperyalistlerle ortak yatırımlar yoluyla bütünleşip gelişmesi emperyalizmle bütünleşmiş yerli tekelci bir burjuvazinin oluşmasını sağladı. Artık ülke içerisinde üretimde ve aynı zamanda artık-değer sömürsünde bulunan emperyalizm, aynı zamanda içsel bir olgu haline gelmiştir.

1950'lerde iktidar bloğunda güçler dengesi değişiyor

II. Paylaşım Savaşı sonrası emperyalizmin sömürü yöntemlerindeki ağırlığın yatırımlar yönünde belirlenmesiyle 1950 seçimleri, politik etkinlikleriyle belli bir konjonktürde sınıf tavrı göstermiş olan küçük burjuva sivil-asker bürokratları iktidar bloğu içinden çıkarmıştır. II. Paylaşım Savaşı sonrası dönem, Türkiye'de Cumhuriyetin ilk yıllarından beri izlenen devlet eliyle ve yardımıyla özel sermaye birikimini hızlandırma politikasının somut sonuçlarını gösterdiği ve iktidar bloğunda emperyalizm ve onunla bütünleşmiş yerli

tekelci sermaye ile onlarla işbirliği halindeki tefeci–tüccar ve toprak ağası üçlüsünün egemenliklerini kurup sürdürdükleri yılları içerir.

Kiracılık–ortakçılık ilişkisi devam ediyor

Cumhuriyetin kuruluşundan bu yana 80 yıl geçmesine karşın egemen sömürücü azınlığın kırsal kesimdeki tarım işçilerini ve küçük üreticileri sömürme mekanizmasında değişiklik olmadı. Doğu ve Güneydoğu bölgesindeki az topraklı ya da topraksız köylüler genellikle doğrudan doğruya toprağını işlemeyen toprak ağalarının işletmelerinde kiracılık ya da ortakçılık yoluyla geçimlerini sağlarlar. Ortakçı olarak çalışan köylüler toprak ağasına hem üründen pay vererek (ürün–rantı), hem de ücretsiz olarak onun belli işlerinde çalışarak (emek–rantı) sömürülürler. Kiracılık ise üreticinin ürünü paylaşmak yerine götürü bir kira ödeyerek sömürüldüğü bir ilişkidir. Türkiye tarımında kiracılık–ortakçılık ilişkisi küçük bir yere sahip olmasına karşın varlığını sürdürmektedir.

Kırsal kesim piyasaya açılıyor

1950’lerden önce Türkiye’de, küçük üreticiler genellikle kendi tüketimleri için üretim yapar ve bunların çok küçük bir kısmını pazara çıkarırlardı. 1950’den itibaren kapitalist ilişkilerin tarımda hızla gelişmesi küçük üreticileri pazara bağımlı hale getirmiştir. Küçük üreticiler ürünü piyasaya çıkardığında bölüşüm ilişkileri içine girer ve sömürülmeye başlar. Yarattığı değerın bir kısmına ona yüksek faizle borç veren tefeci, bir kısmına da ürünü düşük fiyata alıp ona yüksek fiyatla tarımsal girdi ya da sanayi mallarını satan tüccar, ihracatçı ve yabancı şirket el koyar.

Tarımda kapitalist gelişme hızlanıyor

Yoksul ve küçük köylüler hızlı makineleşme, toprak yoğunlaşması ve son yıllarda tarımsal KİT’lerin özelleştirilmesiyle birlikte mülksüzleşerek özgür işgücü durumuna dönüşmekte, çoğunlukla tarım kapitalistlerinin ya da devletin çiftçilerinde işgüçlerini satarak geçimlerini sağlamaktadırlar. Kapitalist çiftçiler Çukurova, Marmara, Ege ve Akdeniz bölgelerinde, kısmen de buğday üretiminde İç Anadolu’da yer almaktadır. Türkiye’nin diğer yöreleri ise hızlı bir biçimde kapitalist üretim ilişkilerinin belirlediği bir düzene girmektedir. Bu durumda Türkiye tarımının bugün gittikçe artan ve yaygınlaşan sömürü biçimi emek–ücret diye tanımlayabileceğimiz sömürüdür. Ancak, tarım işçileri örgütlü olmadıkları gibi, hemen hemen hiçbir sosyal güvenlik hakkına da sahip değildirler. Çoğu kez ücret tayininde bile söz sahibi olmadıklarından yoğun bir sömürünün boyunduruğu altındadırlar.

Uluslararası sermayenin resmi örgütlenmeleri olan IMF ve Dünya Bankası, –Türkiye gibi– az gelişmiş ülkelerde 1980’lere kadar kırsal alanlarda egemen sınıfların denetimini artırmak ve bu yolla ortaya çıkabilecek bir toplumsal muhalefetin devrimci hareketle bütünleşmesini önlemek ya da düzenin sınırları içindeki kanallara yönlendirmek amacıyla köylülüğü (küçük

üreticiliği) destekleme yönünde ekonomi–politikalar oluşturmuştur. Bu politikalar aynı zamanda kırsal alanlarda pazarın derinlemesine geliştirilmesini amaçlamaktaydı.

1980'lere kadar küçük üreticilik desteklendi

Gerçekten Türkiye’de 1980'lere değin kırsal kesimde bir yandan pazar ilişkilerinin kökleştirilmesi, öte yandan da bu ilişkilerden zararlı çıkan küçük üreticiliğin bir ölçüde desteklenerek proleterleşme ve iç göç sürecinin görece olarak denetim altında geliştirilmesi hedeflenmiştir. Tarımsal girdi, kredi sübvansiyonları ve temel ürünlerdeki fiyat destekleriyle yürütülen bu politikayla kırsal nüfusun gelir düzeyinin belirli bir seviyede tutulması esas alınmıştır. Bu politika, feodalizmin devrimci tarzda tasfiye edilemediği koşullarda, aynı zamanda feodal egemen sınıflarla sürdürülen –zorunlu– bir işbirliğini ifade etmektedir. Bu işbirliği, yeni–sömürgecilik uygulamalarının ilk döneminin en tipik özelliğini oluşturmaktadır.

Tarımsal ürünlere sağlanan desteklerin etkisiyle köylülüğün (küçük üreticilerin) milli gelirden aldığı pay görece olarak artma olanağı bulmuştur. 1960–61=100 kabul edildiğinde iç ticaret hadleri tarım lehine bir gelişme göstererek 1976’da 117’ye ulaşmıştır.

1980'den sonra kırsal alanda mülksüzleşme hızlandırıldı

1980 ekonomik krizinin açık biçimde emperyalizmin yeni sömürgecilik yöntemlerinin tıkanması sonucu ortaya çıkması, emperyalizmin az gelişmiş ülkelere yönelik politikalarında değişikliği zorunlu kıldı. Bu değişikliğin en temel halkası, küçük üreticiliğin desteklenmesi politikasında vazgeçilmesi oldu. Bu politika değişikliği köylülüğün mülksüzleştirilmesi ve bu yolla kırsal nüfusun azaltılmasını gündeme getirdi.

Türkiye’de 1950–80 döneminin iç pazara dönük sermaye birikimi modeli, 1970’lerin ortasında başlayan ve sonlarına doğru derinleşen yoğun bir krize girdi. İthal ikameci model ve buna bağlı Türkiye kapitalizminin dünya ekonomisine eklenme biçimi, uzun süre sermaye birikiminin temelini oluştururken, 1970’lerin ikinci yarısından başlayarak birikimin sürmesi önünde bir engel durumuna geldi. 1970’lerin sonlarına doğru burjuvazi açısından yeni bir birikim modeline geçiş artık dayatmış durumdaydı. Bu zorunluluk yalnız yerli sermaye için değil, yeniden üretim ölçeğini dünya çapında gerçekleştiren, ancak Türkiye kolunda tıkanmalar yaşayan uluslararası sermaye açısından da geçerliydi. Tıkanan birikim modelinin yerine yenisini geçirme istekleri onlardan da geliyordu. Uluslararası sermayenin denetimindeki IMF ve Dünya Bankası gibi kuruluşlar da istikrar ve uyum politikalarını içeren reçeteler dayatıyordu.

24 Ocak–12 Eylül süreci: Tarımda “uyumlandırma” başlıyor

Uluslararası sermayenin dayatmaları ve IMF’nin buyrukları doğrultusunda, krize çözüm savıyla 24 Ocak 1980 Kararları olarak bilinen istikrar programı yürürlüğe konuldu. ABD patentli 12 Eylül askeri darbesi ile birlikte bu kararların siyasal tablosunu tamamlayacak bir baskı ve terör ortamı yaratıldı. Böylece 24 Ocak’ın uygulanabilmesi için gerekli “istikrar” sağlanmaya çalışıldı. Tıkanan ithal ikameci birikim modelinin yerine geçirilmeye çalışılan “dışa açılmacı” birikim modeli perspektifi bu kararların özünde yatıyordu. Bu perspektif, fiyatlara serbestlik kazandırılması ve sermayenin emeğe karşı güçlendirilmesini içeriyordu.

Yapısal uyum programlarının yöntem, etki ve sonuçları en açık biçimde tarım kesimindeki değişimde kendini göstermiştir. Gerçekten 24 Ocak Kararlarıyla başlatılan istikrar ve uyum programlarının yürürlüğe konulmasıyla devletin tarım kesimine karşı yaklaşımı değişmiş, fark 1984 başından itibaren iyice belirginleşmeye başlamış, dönemin sonuna doğru iyice keskinleşmiştir.

Amaç tarımsal üretimin denetim altına alınması

24 Ocak programının Türkiye tarımına yönelik temel politikası, tarımın üretiminden pazarlamaya değin her aşamasında emperyalizm tarafından denetlenebilir hale getirilmesidir. Bu denetimin sağlanabilmesi için öncelikle, küçük üretici ve küçük ölçekli üretimin tasfiye edilerek, yerine büyük ölçekli işletmelerin oluşturulması gerekiyordu. 1980 sonrası Türkiye tarımında uygulanan politikalara bakıldığında, tüm uygulamaların bu amaca yönelik olduğu görülecektir.

1980 sonrasının tarım programları –tıpkı genel ekonomik ve siyasi politikalar gibi– IMF ve Dünya Bankası’nın buyruklarıyla belirlenmiştir. Bu programın arka planında, ülke ölçeğinde pre–kapitalist ilişkilerin aşama aşama eritilmesi ve genel ekonomik ve siyasal yapılanmanın tam denetime açılarak, kapitalist ilişkilerin daha sistematik ve örgütlü duruma getirilmesi yatmaktadır.

1980 yapısal uyum programlarıyla birlikte tarım yönetimi aşağıdan yukarıya doğru erimeye ve bunun sonunda da işlev değiştirmeye başlamıştır. Temel tarım girdilerinin sağlanması ve dağıtımda kamunun tekel konumuna son verilmiş, kamunun tarımda fiyat ve destekleme alımı işlevi büyük ölçüde terk edilmiş, tarıma dayalı sanayi tümüyle özel sektöre bırakılmış, bu üç değişikliklerle birlikte tarımsal kredi sistemi destekleme niteliğinden sıyrılmıştır.

Devlet–köylü ilişkisi kırılıyor yerini sermaye–köylü ilişkisi alıyor

1980’li yılların başından itibaren sanayi–devlet–tarım zincirinde halkaların diziliş sırası değiştirilerek devlet–sanayi–tarım haline getirilmiştir. Başka bir deyişle devlet–köylü doğrudan ilişkisi kırılmış, sermaye–köylü ilişkisi kurulmaya çalışılmıştır, yani devlet sermayenin arkasına yerleşmiştir. Bu

ilişki sektörün yönetim yapısını da doğrudan etkilemiş, mevcut kurumsal yapının tasfiyesi gündeme gelmiştir. Tarım politikalarındaki değişikliklerle birlikte, mevcut kurumlar bir anda işlevsiz ve işsiz kalmışlardır. Varlık nedenlerinin ortadan kaldırılmasıyla bir anda kaynakları da daralan bu kurumlar, cari giderlerini karşılamak için yüksek faizli banka kredilerine başvurmak zorunda kalmışlardır. Bu anlamsız ancak hesaplı döngü, özelleştirme politikaları için bürokratik desteği sağlamanın çok yüksek maliyetli, ancak bir o kadar da etkili yöntemlerinden birisi olmuştur.

1970'lerin sonlarına doğru, büyük burjuvazi IMF ve Dünya Bankası tarımsal destekleme alımlarının bütçe üzerinde bir yük oluşturduğunu, bunun da enflasyonist etkilere yol açtığını belirtiyor, ayrıca dışa açılma politikasının bir gereği olarak iç talebi kıstak için de taban fiyatlarının düşük belirlenmesini istiyorlardı.

Ürün fiyatları baskı altında tutuluyor

Özellikle 1980'li yılların ilk yarısında 12 Eylül terörü sayesinde tarımsal ürün fiyatları baskı altında tutuldu, taban fiyat artışları enflasyonun altında belirlendi. Destekleme alımı kapsamındaki ürün sayısı 24'ten 10'a indirildi. Destekleme alımlarının toplam üretim miktarı içindeki payı azaltıldı. Kamu kurumlarınca yapılan ürün bedeli ödemeleri büyük gecikmelerle gerçekleştirildi. Destekleme alımlarının tarımsal katma değere oranı 1976'da %14,7 iken, bu oran 1988'de %5,5'e düşürüldü. Tarımsal kredi ve girdilere verilen sübvansiyonlar azaltıldı. 1983–90 yılları arasında tarım ürünleri fiyatları 17 kat artarken, tarımsal girdi fiyatlarındaki artış 24 katına ulaştı.

Tarımda özelleştirme süreci başlıyor

1980 sonrası yapısal uyum programlarının ayrılmaz bir parçası olarak dış ticaret serbestleştirildi. 1985 yılında Dünya Bankası'yla imzalanan 300 milyon dolarlık tarım sektörü uyum kredisi çerçevesinde tohumluk ve gübre fiyatları ile birlikte dış ticareti de serbest bırakıldı. Tarımsal girdilerde hızlı serbestleşme, tekel konumunda etkinlik gösteren TİGEM ve TZDK gibi kamu kuruluşlarının varlık nedenini ortadan kaldırdı. Bu süreçte TİGEM'in işlevleri aşındırıldı ve çokuluslu tekeller temelinde özel sektöre devredildi. Kısa sürede özel tohumculuk şirketlerinin sayısı 3'ten 60'a çıktı. TZDK'nin gübre piyasasındaki payı 1980 yılında %95 iken on yıl içerisinde %10 gibi önemsiz bir konuma geriletildi ve kurum bu süreçte varlık temelini %90 oranında yitirdi.

Tütünde yerli TEKEL yerine uluslararası tekellerin hakimiyeti

Tütün ekim ve sanayiinin özel sektöre açılması için çokuluslu tütün tekelleri ve yerli ortaklarının yaptığı baskılar sonucu 1984'te, TEKEL'in yabancı sigara ithaline izin verildi. 1991'de yurt içinde sigara üretimine ilişkin son kısıtlamalar da kaldırılarak, yerli ve yabancı şirketlerin tütün mamulleri üretmesinin yolu açıldı. Böylelikle sigara piyasasında yerli TEKEL yerine,

uluslararası tekellerin egemenliğini sağlayarak bir süreç başlatıldı. 1985'te Türkiye'de toplam sigara tüketimi içinde %6 olan yabancı sigaraların payı 1990'da %25'e ulaştı.

Çaykur yerine Lipton ve Sir Winston Tea

Çay tüketiminde dünyanın 5. büyük pazarı olan Türkiye'de 1984'te özel sektöre yaş çay satın alma, işleme ve paketleme tesisleri kurma hakkı tanındı. Sektördeki kamu kuruluşu ÇAYKUR'a yeni yatırım olanağı tanınmazken, özel sektöre yatırım yapması için büyük teşvikler sağlandı. Çaya özel sektörün girmesiyle, bu kesimin teknolojik yeniliklere öncülük edeceği görüşünün gerçek dışı olduğu kısa sürede ortaya çıktı. Teknik ve hijyenik olmayan koşullarda üretilen kuru çay, ancak ÇAYKUR'un ambalajları taklit edilerek pazarlanabildi. Özel sektör ihracat yapmadı, aksine ithalat yaptı. Üreticiden satın aldığı çay bedellerini büyük gecikmelerle ödedi, kimi zaman da hiç ödemeyerek üreticileri güç durumda bıraktı.

Tarımda bölüşüm ilişkileri sermaye lehine değişiyor

Türkiye gibi küçük mülkiyete dayanan üreticiliğin en yaygın işletme türü olduğu bir tarımsal yapıda; tarımın ticaret hadlerinde, tarımsal ürünlerde nihai kullanıcıların ödedikleri fiyatlarla çiftçinin eline geçen ticari marjlarda ya da köylülüğün ödediği faiz yükünün tarımsal katma değer içindeki payında zaman içindeki değişimler, köylülüğün yüz yüze geldiği sömürü oranlarındaki değişimleri yansıtır.

1977'yi izleyen 10 yıl boyunca çiftçinin eline geçen fiyatlarla, ödediği fiyatları karşılaştıran fiyat makası (tarımın ticaret hadleri) %45 oranında gerilemiştir. Bu, Cumhuriyet tarihi boyunca Türkiye tarımının karşılaştığı en ağır fiyat şokudur. 1976–79 ile 1988 yıllarının fiyatları karşılaştırıldığında, ekmek fiyatı ile çiftçinin eline geçen buğday fiyatı arasındaki makasın %52, margarin ile ayçiçeği arasında ise %79 oranında ekmek ve margarin lehine genişlediği görülmektedir. Aynı şekilde pamuk ve tütün için 1976–89 arasındaki birim ihraç fiyatları ile çiftçinin eline geçen fiyatlar arasındaki makas %175–180 arasında açılmıştır. Bir başka deyişle, bu dönemde sanayi ve ticaret sermayesinin görece durumu çiftçi aleyhine düzelmıştır. Öte yandan, bu dönemde piyasaya dönük küçük/orta köylülüğün yarattığı tarımsal safi hâsılının %7,7'sine tefeci faizi biçiminde el konduğu belirlenmiştir.

Tarımın milli gelirden aldığı pay azalıyor

1960 ve 1970'li yıllarda Türkiye'de yapılan sabit sermaye yatırımlarının genellikle %10'u tarım kesimine yapılırken, özellikle 1980'li yılların ikinci yarısında hızlı bir düşme eğilimine girerek 1990'da %6,6'ya gerilemiştir. 1980–90 döneminde tarımdaki istihdam %11 oranında azalmasına karşın, tarımın GSMH'deki payı %33 oranında azalarak %24,2'den %16,3'e düşmüştür. Tarımdaki yoksullaşma süreci, sektörler arası gelir dağılımı incelen-

diğinde, daha iyi anlaşılmaktadır. 1980’de kişi başına gelir tarıma göre sanayiye 4,6 kat yüksek iken, 1988’de daha da kötüleşmiş ve 5,7 katına çıkmıştır.

Tarımda ithalat patlaması yaşanıyor

1980–90 döneminde tarımda yıllık katma değer artış hızının %1,3 olmasına karşılık, ortalama (yıllık) nüfus artış hızı %2,3 olmuştur. Dış ticaretin serbestleşmesiyle birlikte tarım ürünleri ihracatının yaklaşık 1,5 kat artmasına karşılık, ithalat 26 kat artmıştır. İthalat özellikle hayvansal ürünler ve meyve ile bunların işlenmişlerinde yoğunlaşmıştır.

IMF/Dünya Bankası politikaları orta köylü grubunu eritiyor

1980–90 yıllarını kapsayan dönemde IMF ve Dünya Bankası’nın dayatmalarıyla 12 Eylül diktatörlüğünün izlediği emek karşıtı politikalar sonucu, orta köylü grubu önemli boyutlarda erimiş, topraklarını genişleten bir bölüm zengin köylü işletmesi büyük toprak sahibi haline gelmiştir. Bu dönemde 1.000 dekarın üstünde toprağa sahip işletmelerin kontrol ettiği toprak oranı %4,2’den %10,7’ye yükselmiş, toprak dağılımında süregelen eşitsizlik daha da artmıştır. Fonksiyonel dağılım olarak 1976’da tarımın milli gelirden aldığı pay %31,3 iken 1988’de %16,6’ya gerilemiştir. Tarım gelirlerindeki bu hızlı aşınmaya karşılık “kâr–faiz–rant”tan oluşan gelirlerde ise büyük artışlar olmuş; 1980’de payı %50’yi bile bulmayan bu gelirler, 1988’de %70’e yaklaşmışlardır.

1989’da “reform” süreci bitiyor, ekonomi tıkanıyor

1988’e gelindiğinde reform süreci ivmesini yitirmiş ve ekonomi de bir tıkanma içine girmiştir. 1988’in tüm makro ekonomik verileri “ihracata yönelik büyüme” politikalarının ekonomik ve toplumsal sınırlarına ulaşıldığını göstermektedir. Buna ek olarak emek örgütleri ve sendikalar 1988’den başlayarak seslerini duyurmaya başlamışlar ve ekonomideki “popülist” eğilimlerin de etkisiyle, reel ücretler kamu kesiminden başlayarak tırmanmaya başlamıştır. Tarım kesimine yönelik fiyat destekleri de bu dönemde yoğunlaşmış, 1989–93 yılları arasında bir iç ticaret hadleri %31 oranında tarım lehine düzelmiştir. 1990’lar, mali serbestleşmenin tamamlandığı dönemdir. Bu gelişimin son aşamasını 1989’da TL’nin konvertibiliteye geçmesi (yani dövize çevrilmesinin serbestleşmesi) oluşturmuştur. Böylece yarı-sanayileşmiş, rekabet gücü sınırlı, emperyalizme bağımlı Türkiye ekonomisi, korumasız biçimde dünya ekonomisiyle rekabetin içine itilmiştir. Ancak ekonominin dış dünya ile ilişkisinde parasal akımların gelişimi reel ekonominin önünde bir ayak bağı haline gelmiş, sürekli borçlanma ve tüketim harcamalarına dayalı bu model, bir süre sonra tıkanmış, Türkiye kapitalizmi 1994 yılı başında derin bir ekonomik krize düşmüştür.

5 Nisan'da yeniden tarımı uyumlandırma (çökertme) politikalarına dönüşüyor

Kriz karşısında burjuvazinin çözümü resmi adı "Ekonomik Önlemler Uygulama Planı" olan 5 Nisan kararlarını almak oldu. Standart istikrar programlarının temel öğelerinin çoğunu içeren ve Temmuz 1994 başında IMF tarafından bir stand-by anlaşması ile onaylanan bu programın özü üç noktada özetlenebilir; ücret, maaş ve tarımsal desteklerin düşürülmesi, kamu açıklarının azaltılması ve devletin özellikle mal ve hizmet üretimi alanındaki ekonomik rolünün köklü biçimde daraltılması.

Bu program tüm üretken sektörler gibi tarımı da derinden etkileyen kararları içeriyordu. Programa göre destekleme fiyatlarının belirlenmesinde dünya fiyatları dikkate alınacak; hububat, şekerpancarı ve tütün dışındaki ürünler destekleme kapsamından çıkarılacak; tarımsal KİT'ler ve TSKB'nin Merkez Bankası'nca finansmanına izin verilmeyecek; tarımsal girdi sübvansiyonlarına sınırlama getirilecek; EBK ve YEMSAN'ın özelleştirilme işlemleri sonuçlandırılacak; EBK, TZDK ve TEKEL'e ilişkin kimi işletmeler kapatılacaktır.

1994-95 yılları bu kararların etkisiyle düşük alım yılları olmuş, kararların ardından emek karşıtı kriz yönetimi sonunda tarım kesiminin görece fiyatları %10 dolayında aşınmıştır. Öte yandan bu kararlarla birlikte tarımsal KİT'leri hedef alan özelleştirme saldırısı ivme kazanmış YEMSAN, SEK ve EBK işletmelerinin büyük bölümü 1994-95 yıllarında satılmıştır.

Küreselleşmenin yeni araçları: Gümrük Birliği ve GATT Uruguay Anlaşması

1990'lı yılların ortalarına gelindiğinde iki küreselleşme ögesi daha güçlü biçimde bu tabloya eklendi: GATT Uruguay Anlaşması'nın tarımda da serbestleştirmeyi getirmesi; AB ile Gümrük Birliği'nde son aşamaya geçişin getirdiği AB'nin Ortak Tarım Politikalarını Türkiye'nin kendi kaynaklarından finanse ederek uygulaması ve tarımda serbest dolaşıma geçiş.

GATT Uruguay Anlaşması pazara giriş (ithalat kısıtlamaları), ihracat sübvansiyonları (rekabeti) ve iç destekler konularında bazı kurallar (yasaklar) koymakta ve bu alanların her birinde uygulanacak indirimleri düzenlemektedir. Bu anlaşma ihracata sağlanan destekleri ve ithalat kısıtlamalarını azaltarak, dünya tarım ürünleri ticaretinde serbest rekabeti egemen kılmaya çalışmakta, böylece eşit olmayan güçleri karşı karşıya gelmeye zorlayarak haksız bir rekabet yaratmaktadır. Anlaşma, başta ABD ve AB olmak üzere emperyalist metropollerin ihracat olanaklarını artırma amacına hizmet etmekte, bunların yükselen ürün stoklarını eritmelerini sağlamaktadır. Bu süreç, özellikle et ve süt gibi ürünlerde ithalatçı konumda olan Türkiye için de, olumsuz sonuçlar üretmektedir.

Türkiye ile AB arasında yapılan Gümrük Birliği Anlaşması 31 Aralık 1995'te yürürlüğe girmiştir. Tarım alanında Türkiye-AB ilişkileri; tarım ürünlerinin serbest dolaşımı, Türkiye tarımının OTP'ye uyumu, karşılıklı tarım tavizleri ve işlenmiş tarım ürünleri konuları olmak üzere üç yönlü bir gelişme göstermektedir. GB Anlaşmasında Türkiye'nin ekolojik koşullarının kendisine belli bir üstünlük sağladığı başta domates-salça konservesi olmak üzere meyve-sebze-su konserveleri kapsam dışında bırakılırken, AB'nin ortak tarım fonlarının %40'ından fazlasının ayrıldığı bünyesinde şeker, hububat ve süt bulunduran işlenmiş tarım ürünleri (çikolata, şekerleme, bisküvi, pasta, makarna, dondurma gibi) anlaşma kapsamına alınmıştır. Türkiye'nin çıkarlarına açık biçimde aykırı olan bu kapsam, Gümrük Birliği Anlaşmasının uygulanmaya başlamasıyla, Türkiye-AB dış ticaret dengelerinin hızla Türkiye aleyhine bozulmasına yol açmıştır. Türkiye ile AB arasındaki ticarete AB lehine olan açık büyüyerek sürmüştü; 1995 yılında 5,8 milyar dolar olan ticaret açığı 2005 yılında 9,5 milyar dolar olarak gerçekleşmiştir.

Büyümeden büyük krize doğru (1995-1999)

Türkiye 1990'lı yılları giderek sıklaşan aralıklarla yaşanan kriz sürecinde geçirmiştir. Bu on yıl boyunca uygulamaya konan -1994 5 Nisan Kararları, 1998 IMF yakın izleme anlaşması gibi- kısmi istikrar programlarının kalıcı bir başarısı olmamıştır. 1998 Asya ve Rusya krizlerinden de olumsuz yönde etkilenen ekonomi, ağır bir daralma içine girmiş, ekonomik kriz 1998'in ikinci yarısından başlayarak derinleşmiştir. Burjuvazinin bu krizi de aşmak için çözümü yine değişmemiş, IMF ile Aralık 1999'da 17. stand-by anlaşması yapılmıştır.

IMF ile 17. stand-by anlaşması: Tarıma son darbe vuruluyor

IMF ve Dünya Bankası'nın çokuluslu sermayenin çıkarları doğrultusunda dayattığı istikrar programı, sözde "tarım reformu" adı altında, tarım desteklerini ortadan kaldırarak, tarım kesimini dünyanın acımasız piyasa ekonomisi karşısında korumasız bırakmayı ve Türkiye'yi uluslararası tarım sermayesinin çiftliğine dönüştürmeyi hedefleyen taahhütler içermektedir. Kamuoyuna "tarımsal reform ve tarımda yeniden yapılanma programı" diye sunulan bu program, kesinlikle reform değil, tarımın çökertilmesi programıdır. Reform taslağı 1997'nin son aylarında Türkiye'yi ziyaret eden Dünya Bankası uzmanlarınca hazırlanmış, 1997 ve 1998'de "*Tarımsal Destekleme Politikası Önerileri*" başlığıyla yayımlanmıştır. Bankanın Türkiye'ye önerdiği (ya da dayattığı) tarım reformu paketi, 9 Aralık 1999'da IMF'ye verilen ilk (özgün) niyet mektubu ve ek niyet mektupları ile 10 Mart 2000'de Dünya Bankası'na verilen kalkınma politikası mektubu ve 27 Mayıs 2000'de söz konusu Banka ile yapılan ikraz anlaşmasında değiştirilmeksizin yer almıştır.

IMF ve Dünya Bankası'nın tarım reformu programına göre, mevcut destekleme politikaları ortadan kaldırılarak doğrudan gelir desteği sistemine

geçilecek; bu sisteme tam olarak geçilinceye dek destekleme fiyatları dünya piyasa fiyatlarına bağlı olarak belirlenecek; tarımsal ürün ithalatındaki gümrük tarife oranları azaltılacak; çiftçilere verilen kredi ve girdi sübvansiyonları aşama aşama kaldırılacak; tarımsal KİT'ler ticarileştirilecek ve özelleştirilecek; tarım satış kooperatif ve birliklerinin tüm öncelik hakları ortadan kaldırılacaktır.

Tarımsal destekleme araç ve kurumları yok ediliyor

Program siyasal iktidarlar tarafından adım adım uygulamaya konulmuştur. Hiçbir ülkede tek başına destekleme politikası olarak uygulanmayan doğrudan gelir ödemeleri sistemi önce pilot uygulama olarak başlatılmış, sonra tüm ülke ölçeğinde yaygınlaştırılmıştır. Destekleme fiyatları dünya fiyatları ve hedeflenen enflasyon oranına göre belirlenmiştir. Çiftçilere devlet bankalarının sağlanan kredi sübvansiyonları kaldırılmıştır. Girdi sübvansiyonları önce nominal olarak sabit tutularak reel olarak enflasyon oranında aşınmaya terk edilmiş, daha sonra tümüyle kaldırılmıştır.

Tarım satış kooperatif ve birlikleri yasasında yapılan değişiklikle bu kuruluşların sınıflarına anonim şirket statüsü verilerek özelleştirmeye uygun hale getirilmesi hükme bağlanmıştır. Birlikler bundan böyle çiftçiden aldığı ürünleri işlemeden yerli ya da yabancı tüccar ve sanayiye satarak, üretici ile tüccar arasında köprü işlevi üstlenecekler.

Öte yandan bu kuruluşlara kamunun herhangi bir mali destekte bulunmayacağı bir yasa hükmü olarak düzenlenmiştir. Dünyada hiçbir egemen devlette bulunmayan bu düzenleme ile üretici birliklerinin çökertilmesi ve tasfiyesi hedeflenmektedir.

Tarımsal KİT'lere özelleştirme saldırısı ivme kazanıyor

IMF ve Dünya Bankası'na verilen niyet mektuplarında, tarımsal reform programının, devletin tarımsal üretim ve tarımsal sanayide doğrudan bir rol almaktan çekilmesine yönelik orta vadeli hedef doğrultusunda, sektördeki devlet varlıklarının ticarileştirilmesini ve özelleştirilmesini kapsadığı belirtilmiştir. 1990'ların ilk yarısında ekonomik krizin derinleşmesine koşut olarak yoğunlaşan özelleştirme saldırısı, bu taahhüt uyarınca ivme kazanmış, yerli ve yabancı tekellerce yağmalanan YEMSAN, SEK, EBK, ORÜS ve TZDK gibi tarımsal KİT'lerin ardından TÜGSAŞ, İGSAŞ, TİGEM, Ziraat Bankası, TŞFAŞ, ÇAYKUR ve TEKEL bu saldırının yeni hedeflerini oluşturmuştur. Özelleştirme İdaresi, sermayenin satış acentesi gibi çalışmaya devam ediyor, özelleştirme hedeflerini genişletiyor. Özelleştirme saldırısının sermaye birikimini hızlandırması ile tekelleri sermaye, kendi egemenliğini iktidar bloğunun diğer bileşenleri ve toplumun bütünü üzerinde –daha kısa sürede ve daha kolay bir biçimde– kurmak istiyor.

Sigara, çay, şeker piyasası çokuluslu tekellere bağışlanıyor

2005 yılı itibariyle Türkiye’de sigara pazarının %61’i 5 çokuluslu tütün tekeli (Philip Morris, Japan Tobacco, British–American Tobacco, European Tobacco ve Imperial) kontrol edilmektedir. İçilen her 10 sigaradan 8’i yabancı tütünlerden üretiliyor. Ancak bunlar pazarın tümünü ele geçirmek ve yerli tütüncülüğü çökertmek için TEKEL’in özelleştirilmesini dayatıyorlar. Cargill’e pazar yaratmak için şeker fabrikaları, Karadeniz çayı yerine piyasaya Lipton ve Sir Winston Tea’nin egemen olması için çay fabrikaları özelleştiriliyor. Tohum piyasası Cargill ve Monsanto’ya; et ve süt Koç’a, Yaşar’a, Sabancı’ya, Danone’ye teslim edildi. Gübre piyasası Tekfen’e, kamuya ait tarım işletmeleri (TİGEM) ise ortaklık adı altında tarım–gıda tekellerine bağışlanıyor.

GAP’ta yaratılan değerler feodallere ve yerli–yabancı sermayeye akıtılıyor

Bu arada Güneydoğu Anadolu’da 1990’larda kısmen de olsa yaşama geçirilen ve “Türkiye’nin en kapsamlı bölgesel gelişme projesi” olarak sunulan GAP’ta, devletin olanakları feodal ağalara, bölgede toprak kapatan yerli ve yabancı sermaye çevrelerine akıtılıyor, yoksul köylüler ise devre dışı bırakılıyor. GAP, bölgede yeni sömürü mekanizmalarının (örneğin sözleşmeli üreticilik gibi) geliştirilmesinden ve işsizliği, göçü başka bir boyuta taşımaktan öte bir işe –bölge insanı açısından– yaramıyor.

“Ağa” marabalığından “şirket” marabalığına

IMF ve Dünya Bankası reçeteleri, Türkiye’yi tarımda kendine yeter bir ülke olmaktan tümüyle çıkarıyor, küçük ve orta ölçekli işletmelerden oluşan Türkiye tarımını çökertiyor, tarım üretimden pazarlamaya değin çokuluslu tekeller ve onların yerli acentelerinin denetimine giriyor. Uluslararası sermayenin tarımdaki kontrolü artarken, tarımsal üretim Türkiye insanının gereksinimlerine göre değil, tekellerin ihtiyaç ve yönlendirmelerine göre ve onların belirlediği koşullarda yapılıyor. Yerli üreticiler –şimdilik– “sözleşmeli çiftçi” adı altında bu tekellerin “taşeronu” olmaya hazırlanıyorlar, tümüyle tasfiye edilecekleri günler ise çok uzak gözüküyor.

Tarım IMF/Dünya Bankası patentli programla ve devlet eliyle çökertildi

Türkiye, birçok iklim ve toprak tipinin görüldüğü bir ülke olması nedeniyle çok zengin bir bitki çeşitliliğine sahip olmasına karşın, IMF ve Dünya Bankası tarafından yönlendirilen programla tarımı bitirilmek üzeredir.

Türkiye tarımının 2000’de başlayan IMF ile serüveni beş yılını doldurdu ve Mayıs 2005’te yeni bir stand–by anlaşması imzalandı. ABD, AB gibi emperyalist metropollerin, Türkiye tarımını denetim altında tutmak ve kendi çıkarları doğrultusunda biçimlendirmek amacıyla IMF ve Dünya Bankası gibi örgütleri aracılığıyla dayattıkları Tarım Reformu Projesi (ARIP), 2000 yılından beri uygulanıyor. Geride kalan beş yılın bilânçosunu çıkarmak gerekirse; ortaya çıkan tablo tam anlamıyla “***tarımın devlet eliyle çökertilmesi***”

olmuştur. Bu noktaya ulaşabilmek için hayata geçirilen uygulamaları şöyle özetlenebiliriz:

» IMF/Dünya Bankası dayatmalı programların uygulandığı 1980 sonrası dönemde tarımdaki üretim artışı, nüfus artış hızının çok gerisinde kalmıştır. 1980–2003 arasında nüfus yılda ortalama %2 dolayında artarken, tarımdaki üretim artışı %1’de kalmıştır. Tarım sektöründeki yıllık katma değer artış hızı 1980–89 yıllarını kapsayan dönemde %0,7 iken, 1990–99 döneminde %1,6 olarak gerçekleşmiştir. IMF programlarının uygulandığı 2000–04 döneminde ise %0,8’de kalmıştır. Büyümedeki bu olumsuz gelişme sonucunda tarımın gayrisafi yurtiçi hasılaya (GSYİH) katkısında büyük bir gerileme görülmüş; 1980–99 arasında ortalama %18 dolayında olan bu katkı, 2000–04 döneminde %13 düzeyine inmiştir.

» “*Ülke çiftçiye yapılan destekler nedeniyle batıyor*” denilerek üreticiye kredi verilmemeye, azaltılmaya başlanmıştır. Ziraat Bankası tarımdan kopartılmış, Tarıbank’a el konulup başka bir bankaya devredilmiştir. Tarımsal kredi faiz oranlarında uygulanan sübvansiyon Mart 2000, kimyasal gübre desteği Ekim 2001, tohum ve tarımsal ilaç destekleri ise Aralık 2001 sonundan itibaren kaldırılmıştır. TZOB’nin hesaplamalarına göre 1998–2004 döneminde buğday fiyatları 7 kat artarken girdi fiyatları 8,4 kat artmış, dolayısıyla buğday üreticisinin alım gücü azalmıştır. Son 10 yıllık (1994–2003) ortalamalara göre kamuya ait gübre fabrikalarının gübre üretimindeki payı %42 idi. 2004–05 döneminde bu tesislerin tümü özelleştirilerek kamu gübre üretim ve dağıtımından çekilmiştir. Sonuç Başbakanın da vurguladığı gibi gübre fiyatlarının yalnızca 2004 yılında %40 artması olmuştur. 1999 yılında 5,6 milyon ton olan kimyasal gübre tüketimi, 2004 yılında %7 dolayında bir gerileme ile 5,2 milyon tona düşmüştür. 1990–99 döneminde tüketimin ortalama %24,8’i ithalat yoluyla karşılanırken, IMF politikalarının uygulandığı 2000–04 döneminde %43,9’u ithalatla karşılanır hale gelmiştir.

» 1990 yılların başında nüfus 56, 2004 yılında ise 71 milyon, yani 13 yılda %25 dolayında artmıştır. Oysa tarım ve hayvancılık üretimi ya yerinde saymakta ya da gerilemektedir. IMF patentli reform projesi bu gerilemeye ivme kazandırmıştır. 1990 yılında yaklaşık 27,3 milyon hektar olan tarım alanı, günümüzde 26 milyon hektara düşmüştür. 1994’te 9,8 milyon hektar olan buğday ekim alanı 2003 yılında 9,3 milyon hektara gerilemiştir. Üretim ise son 10 yıllık dönemde 19–20 milyon tonda sabitlenmiş gözükmektedir. 2000–04 döneminde şekerpancarı üretimi 18,8 milyondan 13,5 milyon tona, ayçiçeği üretimi 950 binden 900 bin tona, tütün üretimi 208 bin tondan 135 bin tona inmiştir.

» Hayvan varlığındaki erime de devam etmiş; 1999–2003 yılları arasında koyun sayısı 30,3 milyon baştan 25,4 milyon başa, sığır sayısı 11 milyon baştan 9,8 milyon başa gerilemiştir. Süt üretimi değişmemiş, denetim altın-

daki mezbaha ve kombinalarda kesilen hayvan sayısı 10,4 milyondan 5,8 milyon başa, kırmızı et üretimi ise %28'lik bir gerilemeyle 511 bin tondan 367 bin tona düşmüştür.

» Tarımdaki büyümenin yavaşlaması ve GSYİH'deki payının düşmesi tarımda çalışanların yoksullaşmasını getirmekte; buna bağlı olarak kırsal alanlardan kentlere göç hızlanmakta ve tarımdaki istihdam düzeyi gerilemektedir. Nitekim 1980–99 döneminde ülkedeki istihdamın %48'i tarımda iken, 2000–04 döneminde bu oran %35'e düşmüştür.

» 2000 yılında 18,8 milyon ton olan şekerpancarı üretimi, IMF'ye verilen ekim alanlarının daraltılması taahhüdü ve 4 Nisan 2001'de çıkarılan 4364 sayılı Şeker Kanunu hükümleri doğrultusunda 2004 yılında 13,5 milyon tona gerilemiştir. Şeker kanunu ile şeker fabrikalarının özelleştirilmesi öngörülmüş, pancar şeker üretimi kısıtlanarak nişasta bazlı şekerlere geniş kota tanınması gündeme gelmiştir. Şekerpancarı ekim alanlarının daraltılması, 450 bin üretici aile ve şekerpancarı tarımında çalışan 100 bini aşkın işçinin gelir olanaklarını kısıtlamakta ve yaşamını zorlaştırmaktadır.

» 9 Ocak 2002 tarihinde yürürlüğe giren 4733 sayılı Tütün Kanunu ile tütünde destekleme alımları kaldırılarak sözleşmeli üretim sistemine geçilmiştir. Tütün üreticisinin örgütsüz olması nedeniyle bu sistemde fiyatlar alıcı şirketler tarafından belirlenmekte; üretici bu durumda sektörden kopmak zorunda kalmaktadır. Bu koşullarda yakın bir gelecekte tütün üreticisi bulmak zorlaşacaktır. 1999 yılında 251 bin ton olan tütün üretimi 2004 yılında 135 bin tona; 568 bin olan ekici sayısı ise 283 bin kişiye düşmüştür. Aynı şekilde TEKEL'in destekleme alımlarının toplam üretimdeki payı 1999'da %71,7 iken, 2004'te sözleşmeli alımdaki payı %28'e inmiştir.

» 1999 yılında sigara piyasasının %70'ini elinde tutan TEKEL, 5 Şubat 2001 tarihli ÖYK kararıyla ÖİB'ye devredilmiştir. ÖİB'ye geçtikten sonra yatırımları tümüyle durdurulan TEKEL, hızlı bir erime sürecine girmiş, sigara piyasasındaki payı 2005'te %38,6'ya düşmüştür.

» Türkiye'nin üretimi azaldıkça bundan ithalat ve ihracatı da etkilenmektedir. Tarımsal dış ticaret dengesi 1980–89 döneminde yıllık ortalama 1,5 milyar dolar fazla verirken, 1990–99 döneminde 866 milyon dolara düşmüştür. IMF politikalarının izlendiği 2000 sonrası dönemde yalnızca 227 milyon dolar olmuştur. 1990–99 döneminde tarım ürünleri ihracatının toplam ihracat içerisindeki payı %12,8 iken, 2000–04 döneminde %6'ya gerilemiştir.

» 2000–04 döneminde tarımsal ürün alım fiyatları sürekli olarak enflasyonun altında tutulmuştur. 2000–04 ortalaması olarak TEFE'deki değişiminin %40 olmasına karşın; aynı dönemde tarımsal ürün ortalama alım fiyatları artışı %28 düzeyinde tutulmuştur.

» Destekleme alımları karşılığı olarak üreticilere yapılan ödemelerin tarımsal katma değer içindeki payı sürekli olarak geriletilmiştir. Destekleme alımlarının tarım sektörünün toplam katma değerine oranı 1990–99 dönemi ortalaması olarak %9,7 iken, 2000–04 döneminde %7,1'e, 2004 yılına gelindiğinde ise %5,4'e düşmüştür. Aynı dönemde tarımsal KİT'ler ve tarım satış kooperatifleri birliklerinin ürün alımları (özellikle buğday ve fındıkta) sembolik seviyelere düşürülmüştür.

» Dünya Bankası'nın önerisi ile 2000 yılında uygulamaya konulan "Tarımda Yeniden Yapılanma Projesi"nin en önemli ayaklarından birisi TSKB'lerin yeniden yapılandırılmasıydı. Bu amaçla, 1 Haziran 2000'de 4572 sayılı "Tarım Satış Kooperatif ve Birlikleri Kanunu" çıkarıldı. Yeniden Yapılandırma Kurulu Başkanının sözleriyle "*Yasanın amacı devletle birliklerin ilişkisini kesmek*" idi. Birlikler özerklik adı altında Sanayi Bakanlığı'ndan alınıp adeta Dünya Bankası'na bağlanmış; birliklere destek yapılması yasa hükmüyle yasaklanmıştır. Birlikler bu dönemde ürün alım etkinliklerini giderek daha çok kendi olanaklarıyla gerçekleştirmişlerdir. 6 Haziran 2001'de Dünya Bankası'yla yapılan ARIP'a ilişkin kredi anlaşmasında; 4572 sayılı Kanunun yürürlüğe girdiği 16 Haziran 2000 tarihinde TSKB'lerin 16.500 olan çalışan sayısının 12.155'inin tasarruf edileceği taahhüt edilmiştir. Dünya Bankası'na verilen bu taahhüt çerçevesinde Mayıs 2004 tarihi itibarıyla yaklaşık 7 bin çalışan emekli edilerek ya da iş akdi iptal edilerek TSKB'leri çalışan sayısı 9.500'e indirilmiştir.

» 10 Mart 2000'de Dünya Bankası'na verilen Kalkınma Politikası Mektubunda "*tarımsal reform programı, devletin tarımsal üretim ve sanayisinden doğrudan rol almaktan çekilmesine yönelik orta vadeli hedef doğrultusunda, sektördeki devlet varlıklarının ticarileştirilmesi ve özelleştirilmesini kapsamaktadır*" denilmekteydi. Bu taahhüt çerçevesinde 2000–05 yılları tarımda özelleştirme saldırısının ivme kazandığı bir dönem olmuştur. Tarımsal KİT'ler ya kapatılmış, ya işlevsiz hale getirilmiş ya da özelleştirilmiştir. EBK, ORÜS, TZDK ve TÜGSAŞ'a ait işletmelerin özelleştirilmesine devam edilmiş; TİGEM işletmelerinin ortaklık yöntemiyle özel sektöre kiralanmasına başlanmıştır. Sigara ve şeker fabrikaları özelleştirme kapsamına alınmıştır. Böylelikle yerli ya da yabancı tekellere yeni vurgun olanakları sağlanmıştır.

» Tarımdaki tüm girdi, kredi fiyat ve desteklerinin kaldırılarak dünyanın hiçbir ülkesinde tek başına uygulanmayan doğrudan gelir desteğine (DGD) geçilmesi; gerek çiftçiler gerekse bölgeler arasındaki gelir eşitsizliklerinin daha da artmasına yol açmıştır. DGD ödemelerinin dağılımına bakıldığında, aslan payının az sayıda büyük çiftçilere aktarıldığı görülmektedir.

Tarım ve Köyişleri Bakanlığı'nın verilerine göre 2003 yılında 2,8 milyon çiftçi kayıt altına alınarak 2,6 katrilyon TL DGD ödemesi planlanmıştır.

Toplam çiftçinin %5'i DGD ödemelerinin %25'ini alırken, çiftçilerin %65'i bu ödemelerin yine %25'ini alabilmektedir. Öte yandan çiftçilere ödenen ortalama DGD açısından iller arasında büyük eşitsizlikler bulunmaktadır. Büyük toprak sahipliğinin yaygın olduğu Güneydoğu Anadolu Bölgesi illerinden Şanlıurfa'da çiftçinin aldığı ortalama DGD 2,1 milyar TL iken, küçük ölçekli işletmelerin yaygın olduğu Doğu Karadeniz Bölgesi illerinden Ordu'da 433, Giresun'da 373, Trabzon'da 241, Rize'de ise 209 milyon TL'dir.

» Çiftçilere yıl içerisinde işledikleri arazi göz önünde bulundurularak 500 dekara kadar DGD ödemesi yapılmaktadır. Ancak 50 dekarın altında araziye sahip olan çiftçilerin çoğu bu ödeme için başvuru yapmamaktadır. Bu olgu 2001 Genel Tarım Sayımı'nda (GTS) da belirleyici olmuştur. Örneğin 1991 GTS'de 50 dekardan küçük işletmelerin oranı %67 iken 2001'de bu oran %65'e düşmüştür. Öte yandan 500 dekardan büyük topraklı işletmeler danışıklı olarak bölünmüş ve bu grubun elinde bulundurduğu toprak oranı %17'den %11'e inmiştir. Buna karşılık 50-500 dekar arasındaki topraklı işletmelerin oranı %32'den %35'e, denetledikleri toprak oranı ise %61'den %67'ye yükselmiştir. Yani 2001 GTS sonuçları DGD uygulamaları çerçevesinde biçimlenmiştir.

» Türkiye'deki tarımsal destekleme politikaları IMF/Dünya Bankası dayatmalarıyla 2000 yılından beri tasfiye edilmektedir. Bu politika değişikliği bölüşüm ilişkilerinin çiftçi/köylü aleyhine, yerli ya da yabancı sanayi sermayesi lehine dönüşmesine yol açmıştır. Bu tür saptamalar, çiftçinin eline geçen fiyatları çiftçinin ödediği fiyatlarla karşılaştırarak ve aradaki makasın açılıp açılmadığı belirlenerek yapılmaktadır. Pratikte kullanılan en yaygın fiyat makası, milli gelirin tarım ve sanayi kesimine ilişkin fiyat hareketleri karşılaştırılarak ölçülmektedir. Prof. Boratav, milli gelir serilerinden türetilmiş tarım ve sanayi sektörlerinin fiyatlarındaki hareketleri 1999 yılını (yani sözde tarım reformunun uygulama öncesini) taban olarak hesaplamış ve tarımsal reform programının uygulamaya konulmasından üç yıl sonra, yani 2002 yılında tarımsal fiyatlarla sanayi fiyatları arasındaki makasın %36 oranında tarım aleyhine açıldığını belirlemiştir.

» İktisatçı Mustafa Sönmez'in belirlemelerine göre; çalışan nüfusun üçte birini oluşturan tarım kesimi (işgücü hariç) 2000 yılında kullanılan gelirden %14,7 pay alırken bu pay, kriz yılı 2001'de %13,1'e geriledi. Yeniden büyümeye geçilen 2002'de tarımın payı ancak %12,1 oldu ve izleyen büyüme yılları 2003 ve 2004'te ise sırasıyla %12,5 ve %11,9 olarak gerçekleşti. Böylece 7,7 milyon kişinin geçimini sağladığı tarım, 2000'den 2004'e gelir pas-tasından yaklaşık 3 puan kayba uğratılmıştır.

» TÜİK'e göre, Türkiye'de en yüksek yoksulluk kırsal kesimde gözlenmektedir. 2002 yılında %35,5 olarak hesaplanan kırsal yoksulluk oranı 2003 yılında %37,1'e, 2004 yılında ise %40'a ulaşmıştır. İktisadi faaliyet koluna

göre en yüksek yoksulluğun yaşandığı tarım sektöründe 2002 yılında %36,4 düzeyinde bulunan yoksulluk oranı 2003 yılında %39,9'a, 2004 yılında ise %40,9'a çıkmıştır.

» Yine TÜİK'e göre; 2004 yılının I. döneminde tarımsal istihdam 6,4 milyon kişi (istihdamdaki payı %32,2) dolayındaydı. Tarımsal istihdam 2005'in aynı döneminde 6,2 milyon kişiye (payı %29,9), 2006'da ise 5,2 milyon kişiye (payı %25,1) düştü. Böylelikle 2004–06 döneminde tarım 1,2 milyonluk istihdam kaybetti; başka bir deyişle 2 yıl içerisinde tarımdan kopanların oranı %19'u buldu.

Emekçiler çözümü kendi iktidarında ve kendi programında aramalıdır

Ekim alanları daralıyor, üretim ve istihdam düşüyor, ihracat geriliyor, ithalat artıyor, çiftçi yoksullaşıyor ve gelir dağılımı bozuluyor. Beş yıldan beri IMF/Dünya Bankası'nın dayatmalarıyla siyasi iktidarlar tarafından kararlı bir şekilde uygulanan sözde tarım reformunun getirdikleri bunlar.

Bu gidişe dur diyebilmenin olmazsa olmaz koşulu, demokratik bir halk hareketinin sürece ağırlığını koymasındır. Tıkanan ve tasfiye edilen eski ilişki ve kurumların yerine halkın demokratik ilişkilerle ördüğü, üreticinin önceliklerini ve iradesini yansıtan kurumlar geçirilmelidir. Söz ve kararın çiftçilerde olduğu yapılar, sendikalar, kooperatifler, demokratik yollarla oluşmalıdır.

Bu çalışmanın son sözü olarak belirtmek gerekirse; Türkiye tarımının girdiği bu sarmaldan kurtulabilmesi, çokuluslu tarım–gıda şirketlerinin çıkarlarını esas alan, onların ihtiyaç ve yönelimlerine göre hazırlanan sözde reform programlarını terk edip, kendi insanımızın ihtiyaçlarına ve ülkemizin özgül –iklim ve toprak– koşullarına göre oluşturulacak üretim odaklı bir tarım programının hayata geçirilmesine bağlıdır.

Kaynaklar ve Ek Okuma Listesi

- [1] Abay, C. 1995. "Planlı Dönemde Tarım Politikaları". **Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s. 47–62.
- [2] Açıl, A. F. ve K. Köylü. 1971. **Zirai Ekonomi ve İşletmecilik Dersleri**. AÜZF Yayınları, Ankara.
- [3] Akad, M. T. 1978. **Toprak Reformu Kongresi'ndeki Konuşması**. 3 Mayıs, Ankara.
- [4] Akad, M. T. 1987. "Kırsal Kesime Devlet Müdahaleleri ve Kooperatifler". **11. Tez**, Kitap Dizisi: 7, İstanbul, s. 141–157.
- [5] Akad, M. T. 1988. "Türkiye'de Kırsal Kesime Müdahaleler ve Emperyalizm". **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi**, Cilt: 6, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 2042–2043.
- [6] Akalın, G. 1975. **Tarımımızın Sosyo-Ekonomik Yapısı, Vergileme ve Gelişme**. SBF Yayınları: 384, Ankara.
- [7] Akat, A. S. 1975. "Geçiş Dönemi Toplumlari İçin Teorik Bir Çerçeve". **Birikim**, Sayı: 13, İstanbul, s. 22–35.
- [8] Akçay, A.A. 1999. "Toprak Ağalığından Kapitalist İşletmeciliğe Türkiye Tarımında Büyük Topraklı İşletmeler". **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s. 115–131.

- [9] Akçay, A.A. ve A. Akşit. 1999. "GAP: Bir Kırsal Dönüşüm Projesi ve Tarımsal Sulama". **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s. 187–197.
- [10] Akder, H. 1998. "DTÖ'nün Tarım Anlaşması ve Türkiye'de Tarımsal Desteklemenin Geleceği". **Cumhuriyet'in 75. Yılında Türkiye Tarımı Sempozyumu**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 183–197.
- [11] Akman, N. 2005. "Türkiye'de Sığır Yetiştiriciliği", **Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 687–706.
- [12] Aksoy, S. 1969. **100 Soruda Türkiye'de Toprak Meselesi**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [13] Aksoy, U. 2000. "Kaynak Koruyucu Girdi Kullanımı". **Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s. 343–364.
- [14] Akşit, B. ve M. Şen. 1999. "Cumhuriyet Türkiye'si Kent ve Köylerinden İnsan ve Hanehalkı Profilleri". **Bilanço 1923–1998**, 2. Cilt, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s.231–245.
- [15] Altan, F. 1987. "Tarım İşletmelerinin Yeniden Tabakalandırılması Üzerine Bir Deneme". **11. Tez**, Kitap Dizisi: 7, İstanbul, s. 35–45.
- [16] Altan, F. 1998. "Türk Tarım Yapısı–Tarım Sayımlarının Mülkiyet ve İşletme Biçimleri Bakımından Karşılaştırmalı Bir Analizi". **Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam**, DİE, Yayın No: 2210, Ankara, s. 401–447.
- [17] Anadolu Yayıncılık. 1984. "Tarımda Toprak Mülkiyeti ve Gelir Dağılımı". **Yurt Ansiklopedisi**, Cilt: 11 içinde, İstanbul, s. 8384–8391.
- [18] Arıkan, S. ve M. T. Akad. 1977. "Özel Kesim İmalat Sanayiinde Gelişme ve Yoğunlaşma Eğilimleri". **Türkiye Sanayiinde Tekelleşme**, Makine Mühendisleri Odası, Yayın No: 106/2, Ankara.
- [19] Arın, T. 1995. "Uluslararası Para Fonu, Dünya Bankası ve Birleşmiş Milletlerin Kalkınma Stratejileri". **93–94 Petrol–İş Yıllığı**, İstanbul, s. 544–558.
- [20] Arun, Ö. 2003. "Panel Konuşması". **Genetik Modifiye Organizmalar ve Gıdalarda Kullanımı**. TMMOB Gıda Mühendisleri Odası, 24 Mayıs, Ankara.
- [21] Atalık, A. 2004. "Kazanan Cargill, Kaybeden Türkiye". **Evrensel**, 29 Mart
- [22] Avcioğlu, D. 1969. **Türkiye'nin Düzeni (Dün–Bugün–Yarın)**. 2 Kitap, Bilgi Yayınevi, Ankara.
- [23] Avcioğlu, D. 1974. **Milli Kurtuluş Tarihi (1838'den 1995'e)**. 3 Kitap, İstanbul Matbaası, İstanbul.
- [24] Aydın, Z. 1986. "Kapitalizm, Tarım Sorunu ve Azgelişmiş Ülkeler". **11. Tez**, Kitap Dizisi: 3, İstanbul, s. 126–156.
- [25] Aydın, Z. 2000. "Genetik Mühendisliği, Azgelişmiş Ülkelerde Yoksulluk ve Gıda Sorunu". **Toplum ve Bilim**, Sayı: 85, İstanbul, s. 108–132.
- [26] Aydın, Z. 2001. "Yapısal Uyum Politikaları ve Kırsal Alanda Beka Stratejilerinin Özelleştirilmesi". **Toplum ve Bilim**, Sayı: 88, İstanbul, s. 11–31.
- [27] Aydoğan, Y. ve A. Kapucu. 1998. "Türk Tarımında Türkiye Kalkınma Vakfı Modeli". **Hayvansal Üretimi Artırmada Yeni Yaklaşımlar**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 48–61.
- [28] Aydoğuş, O. 1999. "Buğdayda Destekleme Politikalarının Refah ve Dağılım Etkileri". **Dünyada ve Türkiye'de Tarımsal Desteklemelere Yeni Yaklaşımlar**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 198–205.
- [29] Aytulun, A. C. 1976. **Türkiye Ekonomisinin 50 Yıllık Gelişimi**. ODTÜ–İFÖD Yayınları, No: 4, Ankara.

- [30] Babacan, A. 2000. **Genel Tarım Politikaları Çerçevesinde Doğrudan Gelir Ödemeleri Sistemi**, www.dpt.gov.tr
- [31] Balaban, A. 1975. "Taban Fiyatları ve Buğday". *Cumhuriyet*, 14 Haziran.
- [32] Baray, A. İ. ve T. Ergun. 1990. **1980 Sonrası Dönemde Türkiye'nin Tarımsal Yapısında Ortaya Çıkan Değişmeler**. Friedrich Ebert Vakfı, İstanbul.
- [33] Barkan, Ö. L. 1980. "Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Türkiye'de Bir Reformun Ana Meseleleri". *Türkiye'de Toprak Meselesi*, Gözlem Yayınları, İstanbul, s. 499–544.
- [34] Barnet, R. J. ve J. Cavanagh. 1995. **Küresel Düşler**. Sabah Kitapları, İstanbul.
- [35] Bello, W. 1998. **Karanlık Zafer**. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- [36] Birdal, A. 1986. "Tütünde Devlet Tekelinin Kaldırılması" Konulu Açık Oturum Konuşma Metni. *Ziraat Dünyası*, Sayı: 374–375, Ankara, s. 9–11.
- [37] Birtek, F. ve Ç. Keyder. 1976. "Türkiye'de Devlet–Tarım İlişkileri (1923–1950)". *Birikim*, Sayı:22, İstanbul, s. 31–40.
- [38] Boratav, K. 1966. "Türkiye'de Kişisel Gelir Dağılımı ve Devlet Planlama Teşkilatının Araştırması". *AÜSBF Dergisi*, Ankara, 21(4):45–102.
- [39] Boratav, K. 1972a. **100 Soruda Gelir Dağılımı**, 2. Baskı, Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [40] Boratav, K. 1972b. "Türkiye Tarımının 1960'lardaki Yapısı İle İlgili Bazı Gözlemler". *AÜSBF Dergisi*, Ankara, 27(3):711–813.
- [41] Boratav, K. 1972c. "Küçük Üreticilikte Bölüşüm Kategorileri". *AÜSBF Dergisi*, Ankara, 27(4): 227–246.
- [42] Boratav, K. 1974. **100 Soruda Türkiye'de Devletçilik**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [43] Boratav, K. 1980. **Tarımsal Yapılar ve Kapitalizm**. SBF Yayınları: 454, Ankara.
- [44] Boratav, K. 1983. "Türkiye'de Popülizm: 1962–1976 Dönemi Üzerine Notlar". *Yapıt*, Sayı: 1, Ankara, s. 7–19.
- [45] Boratav, K. 1985. "Savaş Yıllarının Bölüşüm Göstergeleri ve Rantlar". *Yapıt*, Sayı: 8, Ankara, s. 44–51.
- [46] Boratav, K. 1987. "Birikim Biçimleri ve Tarım". **11. Tez**, Kitap Dizisi: 7, İstanbul, s.84–105.
- [47] Boratav, K. 1988. **Türkiye İktisat Tarihi (1908–1985)**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [48] Boratav, K. 1989. "Tarımda Küçük Üreticilik ve Sorunları". **İktisat ve Siyaset Üzerine Aykırı Yazılar**, BDS Yayınları, İstanbul, s. 45–54.
- [49] Boratav, K. 1990. "Türkiye'de Devlet, Sınıflar ve Bürokrasi". **Marksizm ve Gelecek**, Sayı: 3, Ankara, s. 61–73.
- [50] Boratav, K. 1991a. **1980'li Yıllarda Türkiye'de Sosyal Sınıflar ve Bölüşüm**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [51] Boratav, K. 1991b. "1980'li Yıllarda Gelir Dağılımı". **Türkiye Ekonomisinde Sosyal Demokrat Çözümler**, Cilt: 3 içinde, TÜSES Vakfı Yayınları, İstanbul, s. 36–49.
- [52] Boratav, K. 1993. "Türkiye'de Desteklemenin Sosyo–Ekonomi Politikası (Tartışma)". **Tarımsal Destekleme Politikaları**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s.332–335.
- [53] Boratav, K. 1995a. "Köy Hanehalkı Anketlerinden Kırsal Sınıflara". **Toplum ve Bilim**, Sayı: 66, İstanbul, s. 6–15.
- [54] Boratav, K. 1995b. **İstanbul ve Anadolu'dan Sınıf Profilleri**. Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [55] Boratav, K. 1995c. "İktisat Tarihi (1981–1994)". **Türkiye Tarihi**, 5. Cilt içinde, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 159–213.

- [56] Boratav, K. 1997. "Özelleştirme, Kaynak Transferleri ve Yozlaşma". *Türk KİT Sisteminin İktisadi Değerlendirmesi*, KİGEM, Ankara, s. 31–40.
- [57] Boratav, K. 2000a. "Emperyalizm mi? Küreselleşme mi?". *Küreselleşme Emperyalizm Yerelcilik İşçi Sınıfı*. İmge Kitabevi Yayınları, Ankara.
- [58] Boratav, K. 2000b. "Kuşbakışı Türkiye Tarımı", *Cumhuriyet*, 9 Şubat.
- [59] Boratav, 2001. *Tarımın Ticaret Hadlerine İlişkin Özel Mektup*. 28 Şubat, Ankara.
- [60] Boratav, 2003a. "Tarımda Neler Oluyor?". *Cumhuriyet*, 7 Mayıs.
- [61] Boratav, 2003b. "Tarım Niçin Korunmalı?". *Cumhuriyet*, 14 Mayıs.
- [62] Boratav, 2003c. "Emekçinin Son Yirmi Beş Yılı". *Cumhuriyet*, 6 Ağustos.
- [63] Boratav, 2004. "Tarımın Ticaret Hadleri". *Türkiye Tarihi*, 5. Cilt içinde, Cem Yayınevi, İstanbul, s. 206–211.
- [64] Boratav, K. ve M. Şen. 1998. "Türkiye Tarımında Sosyal Tabakalaşma ve Emek Kullanım Biçimleri". *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam*, DİE. Yayın No: 2210, Ankara, s. 449–486.
- [65] Boratav, K., O. Türel ve E. Yeldan. 1994. "Turkish Economy Towards the Next Millennium: A Balance Sheet, Problems and Prospects" Report prepared for the UNU/WIDER Project on "Medium Development Strategies, Phase II", May.
- [66] Boratav, K., E. Yeldan ve A. Köse. 2000. *Globalization, Distribution and Social Policy: Turkey, 1980–1998*. CEPA and New School for Social Research, Working Paper No. 20, New York, February.
- [67] Börtücene, İ. 1977. "Köylülüğün Farklılaşması Üzerine". *Yeni Ülke*, Sayı:4, Ankara, s.169–220.
- [68] BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler). 2001. *Güçlü Ekonomiye Geçiş Programı Üzerine Değerlendirmeler*. TMMOB Yayını, Ankara.
- [69] BSB (Bağımsız Sosyal Bilimciler). 2006. *IMF Gözetiminde On Uzun Yıl, 1998–2008: Farklı Hükümetler, Tek Siyaset*. Ankara.
- [70] Bulutay, T., S. Timur ve H. Ersel. 1971. *Türkiye'de Gelir Dağılımı (1968)*. SBF Yayınları: 325, Ankara.
- [71] Cangir, C. 2000. "Ülkemizde Yanlış ve Amaç Dışı Arazi Kullanımı". *Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s.365–392.
- [72] Cangir, C. ve D. Boyraz. 2000. "Ülkemizde Yanlış ve Amaç Dışı Arazi Kullanımı". *Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 365–392.
- [73] Cem, İ. 1970. *Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi*. Cem Yayınevi, İstanbul.
- [74] Ceylan, İ. C. 1995. *Türkiye'de Tütün Politikasının Tarihsel Gelişimi*, Doktora Tezi (Yayımlanmamış), Ankara Üniv. Fen Bilimleri Ens. Tarım Ekonomisi ABD, Ankara.
- [75] Ceylan, İ. C. 1998a. *Sözleşmeli Tarımda Yayım Eğitimi ve Çiftçi Katılımı*. TZOB Yayını, Ankara.
- [76] Ceylan, İ. C. 1998b. "Türkiye'de Sözleşmeli Tarımda Yayım Eğitiminin Önemi ve Geleceği". *Türkiye 3. Tarım Ekonomi Kongresi*, Tarım Ekonomisi Derneği, Ankara, s. 231–240.
- [77] Chossudovsky, M. 1999. *Yoksulluğun Küreselleşmesi* (IMF ve Dünya Bankası Reformlarının İyiyüzü). Çivi yazıları, İstanbul.
- [78] CHP. 1999. "Doğu ve Güneydoğu Bölgesi'nden Göç". *75 Yılda Köylerden Şehirlerle*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, 334–341.
- [79] Cindemir, A. 2000. "Dev Hayvancılık Şirketleri". *Cumhuriyet*, 24 ve 26 Haziran.

- [80] Çağlar, Y. 1994. "Ormancılık Kesiminde Özelleştirme". *Tarımsal Sanayi KİT'ler ve Özelleştirme*, Türkiye Ziraatçılar Derneği, Ankara, s. 44–56.
- [81] Çağlar, Y. 2000 a. "Türkiye'de Toprakların ve Ormanların Mühendisleri". *Toplum ve Bilim*, Sayı: 85, İstanbul, s.90–107.
- [82] Çağlar, Y. 2000 b. "Türkiye Ormanlarındaki Değişmeler" *Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s.62–79.
- [83] Çağlar, L. 2002. "TMO'ya Reform Elbisesi". *Dünya*, 14 Şubat.
- [84] Çakır, H. A. 2000. "Şekerin de Tadı Kaçıyor". *Cumhuriyet*, 15 Ağustos.
- [85] Çakmak, E. ve H. Akder. 2005. *DTÖ ve AB'deki Gelişmeler Işığında 21. Yüzyılda Türkiye Tarımı*. TÜSİAD Yayını, İstanbul.
<http://www.tusiad.org/turkish/rapor/tarim2/tarim.pdf>
- [86] Çakmak, E., H. Kasnakoğlu ve H. Akder. 1999. *Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye*. TÜSİAD Yayını, İstanbul.
- [87] Çakmak, E.H. ve O. Zaim, 1994. "Ekonomik ve Sosyal Göstergelerle tarımsal Yapı". *Tarımsal Yapı Dönüşüm ve Strateji Arayışları*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 68–84.
- [88] Çakmak, E. ve O. Zaim. 1998. "Türkiye Tarımında Toprak ve Emek Verimliliği". *Türkiye'de Tarımsal Yapı ve İstihdam*, DİE, Yayın No: 2210, Ankara, s.321–352.
- [89] Çavdar, T. 1971. *Sayılarla Vaziyet ve Manzarai Umumiye*. Milliyet Yayınları, İstanbul.
- [90] Çavdar, T. 1974. *Milli Mücadelenin Ekonomik Kökenleri*. Köz Yayınları, İstanbul.
- [91] Çavdar, T. 1976. "Türk Tarımında Sömürü Biçimleri". *TMMOB Birlik Haberleri*, Sayı: 42, 25 Haziran, s. 4
- [92] Çavuşoğlu, T. ve Y. Hamurdan. 1966. *Gelir Dağılımı Araştırması*. DPT, Yayın No: 500, Ankara.
- [93] Çelebican, G. 1973. "Köy Envanter Etütlerine Göre Türkiye'de Tarımsal Toprakların Dağılımı". *AÜHF Dergisi*, 19(1–2):325–342.
- [94] Çelik, A. 1999. "Özelleştirme Sütü Kesti". *Radikal*. 24 Nisan.
- [95] Çınar, M. ve O. Silier. 1979. *Türkiye Tarımında İşletmeler Arası Farklılaşma*. BÜ Yayınları:165, İstanbul.
- [96] Çolak, Ö.F. 1995. "Savaş, Devlet ve Ekonomi: 1939–1945 Dönemi Türkiye İktisadına Bir Bakış". *Mürekkap*, Sayı:5, Ankara, s. 47–58.
- [97] Demirci, S. 1999. *Destekleme Alımı ve Fark Ödeme Sisteminin Refah ve Dağılım Etkilerinin İncelenmesi*. TEAE Yayınları: 36, Ankara.
- [98] Demirci, S. 2000. *Doğrudan Gelir Sistemi ve Uygulamalar*. TEAE Yayınları: 40, Ankara.
- [99] Devrimci Yol. 1977. "*Küçük Üretici Köylüler ve Kooperatifler*". Sayı: 11, 28 Kasım.
- [100] Demirkan, M. 2000. "3. Dünyada Sigara Tuzağı", *Cumhuriyet*, 13–15 Ağustos.
- [101] DİE. 1956. *1950 Ziraat Sayımı Neticeleri*. Yayın No: 371, Ankara.
- [102] DİE. 1965. *1963 Genel Tarım Sayımı Örneklemeye Sonuçları*. Yayın No: 477, Ankara.
- [103] DİE. 1973. *Türkiye'de Toplumsal ve Ekonomik Gelişmenin 50 Yılı*. Yayın No: 683, Ankara.
- [104] DİE. 1979a. *Kırsal Kesim Gelir Dağılımı ve Tüketim Harcamaları 1973–1974*. Yayın No: 881. Ankara.

- [105] DİE. 1979b. **1973 Genel Tarım Sayımı**. Yayın No: 904, Ankara.
- [106] DİE. 1983. **1980 Genel Tarım Sayımı Hanehalkı Anketi Sonuçları**. Yayın No: 1028. Ankara.
- [107] DİE. 1990. **1987 Hanehalkı Gelir ve Tüketim Harcamaları Anketi Sonuçları – Gelir Dağılımı**. Yayın No: 1441, Ankara.
- [108] DİE. 1994. **1991 Genel Tarım Sayımı Tarımsal İşletmeler (Hanehalkı) Araştırma Sonuçları**. Yayın No: 1691, Ankara.
- [109] DİE. 1996. **İstatistik Göstergeler (1923–1995)**, Yayın No: 1883, Ankara.
- [110] DİE. 1997. **1994 Hanehalkı Gelir Dağılımı Anketi Sonuçları**. Yayın No: 2051, Ankara.
- [111] DİE. 1998. **75. Yılında Sayılarla Türkiye Cumhuriyeti**. Ankara.
- [112] DİE. 2000. **İstatistiklerle Türkiye 1999**. Yayın No: 2295, Ankara.
- [113] DİSK–AR. 2000. **DİSK Tarım Raporu**. Ekim, Ankara.
- [114] DPT. 1976a. **Destekleme Politikası Uygulamasının Çay, Şeker Pancarı, Pamuk, Fındık Üreticileri Üzerindeki Etkileri**. Yayın No: 1476, Ankara.
- [115] DPT. 1976b. **Gelir Dağılımı 1973**. Yayın No: 1495, Ankara.
- [116] DPT. 1977a. **Kırsal Refah Politikaları** (IV. BYKP Özel İhtisas Komisyonu Raporu). Yayın No: 1587, Ankara.
- [117] DPT. 1977b. **Kırsal Kooperatifçilik** (IV. BYKP Özel İhtisas Komisyonu Raporu). Yayın No: 1592, Ankara.
- [118] DPT. 1995. **Yedinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (1996–2000)**. Ankara.
- [119] DPT. 1999. **Türkiye Tarımında Sürdürülebilir Kısa Orta ve Uzun Dönem Stratejileri**, www.dpt.gov.tr
- [120] DPT. 1999. “Bölgesel Planlama Uygulamaları”. **Ekonomik Forum**. 15 Temmuz, İstanbul, s. 8–16.
- [121] DPT. 2000a. **Gübre Sanayii** (VIII. BYKP Özel İhtisas Komisyonu Raporu). Yayın No: 2514, Ankara.
- [122] DPT. 2000b. **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayi** (VIII. BYKP Özel İhtisas Komisyonu Raporu). Yayın No: 2523, Ankara.
- [123] DPT. 2000c. **Uzun Vadeli Strateji ve Sekizinci Beş Yıllık Kalkınma Planı (2001–2005)**. Ankara.
- [124] DPT. 2004a. **Tütün ve Tütün Mamulleri Sanayi** (VIII. BYKP Özel İhtisas Komisyonu II. Raporu), Ankara.
- [125] DPT. 2004b. **Türkiye'nin Avrupa Birliğine Katılım Sürecine İlişkin 2004 Yılı İlerleme Raporu ve Tavsiye Metni**.
<http://ekutup.dpt.gov.tr/ab/uyelik/ilerle04.pdf>
- [126] DPT. 2006. **Gıda Sanayi** (VIII. BYKP Özel İhtisas Komisyonu Raporu). Ankara
- [127] Dünya Bankası. 1997. **Tarımsal Destek Politikasına Yönelik Öneriler: Reform Taslağı**.
- [128] Dünya Bankası. 1999. **Sanliurfa and Harran Plains On-Farm and Village Development Project**. Ankara.
- [129] Dünya Bankası. 2000. **Turkey: Economic Reforms, Living Standards and Social Welfare Study**, Report No: 20029– TU:
- [130] Eraktan, G., Abay, C., Miran, B., Olhan, E. 2004. **Türkiye'de Tarımın Teşvikinde Doğrudan Gelir Desteği Sistemi ve Sonuçları**. İstanbul Ticaret Odası: 2004–53, İstanbul.
- [131] Ercan, F. 1993. **Kırsal Yapıda Toplumsal Değişme**. Yar Yayınları, İstanbul.

- [132] Ekşi, A. ve diğerleri. 2005. "Gıda Sanayiinde Yapısal Değişimler". **Türkiye Ziraat Mühendisliği VI. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s. 1001–1018, Ankara.
- [133] Engels, F. 1990. **Köylüler Savaşı**. 2. Baskı, Bilim ve Sosyalizm Yayınları, Ankara.
- [134] Erdost, M. 1987. "Kırsal Alan Yapısı ve Özellikleri". **Kapitalizm ve Tarım**, 2. Baskı içinde, Ankara, s. 172–185.
- [135] Erdost, M. 1989. **Osmanlı İmparatorluğunda Mülkiyet İlişkileri**. Onur Yayınları, Ankara.
- [136] Ergene, C. K. 1997. "Yoksulluğun Sektörü: Tarım". **Genç Arkadaş**, Özel Sayı: 1, Haziran–Temmuz, İstanbul, s.28–29.
- [137] Ekonomist. 1998. **Ekonomist Yıllığı/Türkiye 1999**. 27 Aralık, İstanbul.
- [138] Ergin, G. 1998a. "Süt Endüstrisi Kurumu'nun Özelleştirilmesi". **Cumhuriyet**, 1 Ocak.
- [139] Ergin, G. 1998b. "Tarım Topraklarının Amaç Dışı Kullanımı". **Bilim ve Ütopya**, Sayı: 43, İstanbul, s. 22–23.
- [140] Ergin, G. ve Z. Eyicil. 2000. "**Türkiye Tarımı'2000**", http://www.zmo.org.tr/odamiz/ana_hatlarıyla_turkiye_tarimi.php
- [141] Ergin, G. 2000. "V. Teknik Kongre ve Türkiye Tarımı". **Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s. VII–VIII, Ankara.
- [142] Ertem, C. 2000. "Tarım ve Köylülük: Bir Mücadele Perspektifi İçin Notlar". **Bir Adım**, Sayı: 4, İstanbul, s.78–85.
- [143] Ertuğrul, C. ve G. Günaydın. 1999. "Dünyada ve Türkiye'de Tarım Politikalarına Yeni Yaklaşımlar". **Dünyada ve Tarımsal Desteklemelere Yeni Yaklaşımlar**. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 30–63.
- [144] Ertuğrul, C. 2000. "Dış Koşullar ve Tarım". **Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s.125–128.
- [145] Ertuğrul, C. 2001. **Gündem 2000 Çerçevesinde AB Ortak Tarım Politikasının Reformu ve Türkiye**. Ankara.
- [146] ETC Group. 2005. "Global Seed Industry Concentration–2005", **Communiqué**, Issue # 90, September/October.
- [147] Faraç, M. 2004. "Maraba İçin Ağanın Dini Önemli Değil", 26 Ağustos. <http://www.mehmetfarac.com/belgeb.asp?select=291>
- [148] Fişek, K. 1969. **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi ve İşçi Sınıfı**. Doğan Yayınevi, Ankara.
- [149] Fişek, K. 1967. "Anadolu Toplumlarının Evrimi Üstüne Düşünceler (Asya Feodalitesi ve Emperyalizm)". **AÜSBF Dergisi**, Ankara, 22(1): 173–220
- [150] Geray, C. 1974. **Planlı Dönemde Köye Yönelik Çalışmalar**. TODAİE Yayınları, Ankara.
- [151] Geray, C. 1977. "Köyün Toplumsal Yapısı". **Cumhuriyet**, 6 Temmuz, s.2.
- [152] Geray, C. 2000. "Özerkleşmenin Böylesi". **Cumhuriyet**, 9 Haziran.
- [153] Gökçen, M. 1992. **Özelleştirme mi? Tekelleştirme mi?** Öz Gıda–İş Yayınları, İstanbul.
- [154] Gübre Üreticileri Derneği. 2000. **Gübre Tüketim İstatistikleri Katalogu (1960–1999)**. Yayın No: 180, Ankara.
- [155] Güler, B. A. 1996. **Yeni Sağ ve Devletin Değişimi**. TODAİE Yayınları: 266, Ankara.
- [156] Güler, B. A. 2002. "Dünya Bankası ve Tarım Sektörü Kredileri". **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu Bildirisi**, 7–8 Ocak, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.

- [157] Güler, S. 1995. "Tarımsal Sübvansiyonlar". **Türkiye Ziraat Mühendisliği IV. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 21–44.
- [158] Gülöksüz, G. ve Y. Gülöksüz. 1983. "Kırsal Yapı". **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1240–1253.
- [159] Gümüş, A. H. 2000. "TEKEL Sigara Fabrikalarının Özelleştirilmesinin Olası Etkileri". **Tütün Ekspertleri Derneği Bülteni**, Sayı: 50, Temmuz–Eylül, İzmir, s. 8–10.
- [160] Günaydın, G. 1998. **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye Tarımı**. Yüksek Lisans Tezi (Yayımlanmamış) TODAİE, Ankara.
- [161] Günaydın, G. 1999. "Küreselleşme ve Tarım Politikaları" **Tarım ve Yaşam**, Sayı: 10, Ankara, s. 31–43.
- [162] Günaydın, G. 2001. **Türkiye Şeker Sektörü Analizi**. KİGEM/TMMOB TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- [163] Günaydın, G. 2002. **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı**. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- [164] Günaydın, G. 2005. "Tarım Raporu", **20 Yılında Türkiye'de Özelleştirme Gerçeği Sempozyumu** içinde, 26–27 Mayıs, TMMOB, Ankara, s. 221–260.
- [165] Günaydın, G. 2006. "GDO Temelli Emperyalizmin Türkiye Görünümleri". **4. Avrupa Sosyal Forumu GDO Paneli**, 5 Mayıs, Atina.
- [166] Günaydın, Ö. 1997. "GAP Siyaseti". **Genç Arkadaş**, Özel Sayı: 1, Haziran–Temmuz, s. 29.
- [167] Güneş, T. 1968. **Genel Tarımsal Pazarlama**. AÜZF Yayınları: 311, Ankara.
- [168] Güran, T. 1998. **19. Yüzyıl Osmanlı Tarımı**. Eren Yayıncılık, İstanbul.
- [169] Gürbüz, M. 1993. **Türkiye Tarımı 1993**. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- [170] Haktanır, K. 2000 a. "Toprak Kaynakları ve Kullanımı". **Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 203–257.
- [171] Haktanır, K. 2000 b. "Türkiye'de Toprak Kullanımı ve Tarımsal Arazideki Nicelik ve Nitelik Değişimleri". **Türkiye'de Çevrenin ve Çevre Korumanın Tarihi Sempozyumu**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s. 42–61.
- [172] Hamitoğulları, B. 1966. "Türkiye'de Toprak Reformu ve İktisadi Kalkınma". **AÜSBF Dergisi**, Ankara, 21(1):21.
- [173] Hassan, Ü. 1970. "Tarımsal Kredi Sorunları–Özellikle Tefecilik". **AÜSBF Dergisi**, Ankara, 25(4):85–159.
- [174] Hoell, G. 1975. **Tarımda Kapitalizmin Gelişmesi ve Toprak Rantı**. Bilim Yayınları, İstanbul.
- [175] Işıklı, E. ve C. Abay. 1993. "Destekleme Uygulamalarının Tarımsal Yapıya Etkisi" **Tarımsal Destekleme Politikaları**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 209–235.
- [176] İçduygu, A., İ. Sirkeci ve İ. Aydıngün. 1998. "Türkiye'de İçgöç ve İçgöçün İşçi Hareketine Etkisi". **Türkiye'de İçgöç**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s. 207–244.
- [177] İTO (İstanbul Ticaret Odası). 2004. **Çay Sektör Profil Araştırması**, <http://www.ito.org.tr/ITOPortal/Dokuman/15.66.pdf>
- [178] James, C. 2005. "Global Status of Commercialized Biotech/GM Crops: 2005". **ISAAA Briefs No. 34**, ISAAA: Ithaca, NY.
- [179] Kafaoğlu, A. B. 2000. "Tahıl Emperyalizmi". **Köylü**, Sayı: 51–52, Ağustos–Eylül.
- [180] Kanbolat, Y. 1963. **Türkiye Ziraatında Bünye Değişikliği**. SBF Maliye Enstitüsü Yayınları, Ankara.

- [181] Kansu, I. 2000 a. "Yerli Tohumculuğa Darbe". **Cumhuriyet**, 7 Mayıs.
- [182] Kansu, I. 2000 b. "Suyla Gelen Suyla Giden (GAP Bölgesinden İzlenimler)". **Cumhuriyet**, 16–18 Temmuz.
- [183] Kaplan, M. 2000. "Türkiye Gübre Üretim ve Tüketiminin Değerlendirilmesi". **Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 881–900.
- [184] Karakuş, H. 1999. "Ulusal Tekelden Uluslararası Tekellere". **Teori**, Ocak, İstanbul, s. 35–56.
- [185] Kasnakoğlu, H. 1992. "Producer and Consumer Subsidies in Agriculture: The Case of Turkey in Relation to OECD Countries". **METU Studies in Development**, Vol. 19, No. 3, pp. 317–336.
- [186] Kasnakoğlu, H. 1993. "Türkiye ve OECD'de Üretici ve Tüketici Sübvansiyonları". **Tarımsal Destekleme Politikaları**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 91–102.
- [187] Kasnakoğlu, H. ve E. H. Çakmak. 1999. "Türkiye'de Tarım Destekleme Politikalarının Değerlendirilmesi". **Üçüncü Bin Yılın Eşiğinde Tarımda Verimlilik ve Modernleşme**, Türkiye Ziraatçılar Derneği, Ankara, s. 78–91.
- [188] Kazgan, G. 1984. "Tarım". **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, Cilt: 9, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 2412–2429.
- [189] Kazgan, G. 1993. "1980 Sonrası Yıllarda Yapısal Uyum Politikaları ve Tarıma Etkilerinin Toplumsal-Ekonomik Sonuçları". **Tarımsal Destekleme Politikaları**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 309–344.
- [190] Kazgan, G. 1999 a. "1980'lerde Türk Tarımında Yapısal Değişme". **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s. 31–36.
- [191] Kazgan, G. 1999 b. **Tanzimat'tan XXI. Yüzyıla Türkiye Ekonomisi**, Altın Kitaplar Yayınevi, İstanbul.
- [192] Kazgan, G. 2000. **Küreselleşme ve Ulus-Devlet**. Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- [193] Kepenek, Y. 1999. "Derinleşen Üretici Düşmanlığı", **Cumhuriyet**, 29 Mart.
- [194] Kepenek, Y. ve N. Yentürk. 2000. **Türkiye Ekonomisi**. 10. Basım, Remzi Kitabevi, İstanbul.
- [195] Keten, M. 1971. **Tarım İşletmelerinin Yapısı**. DPT, Yayın No:1306, Ankara.
- [196] Keyder, Ç. 1982. **Dünya Ekonomisi İçinde Türkiye (1923–1929)**. Yurt Yayınları, Ankara.
- [197] Keyder, Ç. 1983. "Türk Tarımında Küçük Köylü Mülkiyetinin Tarihsel Oluşumu ve Bugünkü Yapısı". **Cumhuriyet Dönemi Türkiye Ansiklopedisi**, 5. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s. 1254–1272.
- [198] Keyder, Ç. ve Ş. Pamuk. 1985. "1945 Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu Üzerine Tezler". **Yapıt**, No:8, Ankara, s.52–63.
- [199] Keyder, Ç. 1985. "Türkiye'de Ortakçılık Döngüsü ve Küçük Köylü Mülkiyetinin Peşmesi". **Yapıt**. No:11, s.89–105.
- [200] Keyder, Ç. 1999. "Türkiye'de Tarımda Küçük Meta Üretiminin Oluşumu". **75 Yılda Köylerden Şehirlere**. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s. 163–172.
- [201] Kırıl, T. ve H. Akder. 2000. "Makroekonomik Göstergelerle Tarım Sektörü". **Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s. 1–18.

- [202] Kırçak, S. 1977. "Teşvik Tedbirlerinin Sektörel ve Bölgesel Dağılımı" **Türkiye Sana-yiinde Tekelleşme**, TMMOB Makine Mühendisleri Odası, Yayın No: 10612, Ankara.
- [203] Kızılaslan, H. ve A. Z. Gürler. 1998. "Türkiye'de Uygulanan Tarımsal Fiyat Politika-sının Üretici Geliri Üzerine Etkileri". **Türkiye 3. Tarım Ekonomisi Kongresi**, Tarım Ekonomisi Derneği, Ankara, s.118-131.
- [204] KİB. 1971. **Köysel Alan Envanteri**. DPT, Yayın No: 1015, Ankara.
- [205] KİB. 1982-1985. **1981 Köy Envanter Etütleri** (Bütün İller), Ankara.
- [206] Kıp, E. 1988. Türkiye'de Taban Fiyatları, Destekleme Alımları ve İç Ticaret Hadleri. **Türkiye'de Tarımsal Yapılar (1923-2000)**, Yurt Yayınları, Ankara, s.135-162.
- [207] Kıp, E. 1991. "Tarım Ürünleri İç ve Dış Piyasalarındaki Gelişmeler". **1980-1990 Türkiye Tarımı Sempozyumu**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 114-147.
- [208] Koç, Y. 1991. "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu". **Toplum ve Ekonomi**, Sayı:1, Mart, İstanbul, s. 45-66.
- [209] Koç, Y. 1994. "Türkiye'de 1923-1946 Döneminde Mülksüzleşme ve İşçi Sınıfının Oluşumu". **Mülkiyeliler Birliği Dergisi**, Ankara, 18(174):14-28.
- [210] Koç, Y. 1999. **Türkiye'de İşçi Sınıfının Yapısı**. Türk-İş Eğitim Yayınları No. 32, Ankara.
- [211] Koçak, H. 1978. **Toprak Reformu Kongresi'ndeki Konuşması**. 3 Mayıs, Ankara.
- [212] Koçak, H. 1986 a. "**Tütünde Devlet Tekelinin Kaldırılması**" Konulu Açık Oturum **Konuşma Metni**. Ziraat Dünyası, Sayı: 374-375, Ankara, s. 9-11.
- [213] Koçak, H. 1986 b. "Yeni Toprak Reformu Yasası ve Urfa Gezimiz". **Ziraat Dünyası**, Sayı:376, Eylül-Ekim, Ankara, s. 12-14.
- [214] Koçak, H. 1994. **Tarımsal Sanayi KİT'ler ve Özelleştirme Panelindeki Konuşma-sı**. 4 Şubat, Ankara.
- [215] Kozanoğlu, H. 2001. "Ekonomik Krizin Öncesi, Sonrası...". **Bir Adım**, Sayı: 6, Şubat, İstanbul, s. 40-44.
- [216] Köksal, B. 1993. "Doğu Karadeniz Fındık Bölgesinde Teşkilatlanmamış Kredi Piyasa-sı". **Özgür İnsan**, Sayı: 11, s. 50-52.
- [217] Köksal, E. 1971. "Türkiye'de Tarımsal Kredi Sorunu". **ODTÜ Gelişme Dergisi**, Güz 1971-3, Ankara, s. 499-528.
- [218] Köylü, K. 1947. **Türkiye'de Büyük Arazi Mülkleri ve Bunların İşletme Şekilleri**. Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları: 154, Ankara.
- [219] Köylü, K. 1963. **Zirai İşletmecilik** (Cilt I). AÜZF Yayınları: 31, Ankara.
- [220] Köymen, O. 1999. "Cumhuriyet Döneminde Tarımsal Yapı ve Tarım Politikaları". **75 Yılda Köylerden Şehirlere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s. 1-30.
- [221] Köymen, O. ve M. Öztürkcan. 1999. "Türkiye'de Toprak Dağılımı Üstüne Bazı Not-lar". **75 Yılda Köylerden Şehirlere**. Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İs-tanbul, s. 75-96.
- [222] Kurmuş, O. 1974. **Emperyalizmin Türkiye'ye Girişi**. Bilim Yayınları, İstanbul.
- [223] Küçük, Y. 1978a. **Planlama Kalkınma ve Türkiye**. Tekin Yayınevi, İstanbul.
- [224] Küçük, Y. 1978b. **Türkiye Üzerine Tezler (1908-1978)**. Tekin Yayınevi, İstanbul.
- [225] Lenin, V.İ. 1988. **Rusya'da Kapitalizmin Gelişmesi**. 2. Baskı, Sol Yayınları, Anka-ra.
- [226] Lenin, V.İ. 1990. "Tarım Sorunuyla İlgili Tezlerin İlk Taslağı". **İşçi Sınıfı ve Köylülük** içinde, Sol Yayınları, Ankara, s. 281-296.

- [227] Lenin, V.İ. 1994. "1905–1907 Devriminde Tarım ve Köylü Sorunu". *Seçme Eserler*, Cilt 3 içinde, İnter Yayınları, İstanbul, s. 131–170.
- [228] Manisalı, E. 20001. "Gümrük Birliğinin Sonuçları" *Cumhuriyet*, 7–9 Haziran.
- [229] Margulies, R. ve E. Yıldızoğlu. 1990. "Tarımsal Dönüşüm:1923–70". *Geçiş Sürecinde Türkiye*, Belge Yayınları, İstanbul, s.285–309.
- [230] Marx, K. 1978. *Kapital*. Cilt: 3. Cilt, Sol Yayınları, Ankara.
- [231] Minibaş, T. 2001. "İstikrar Programlarının Tarım Sektörü Üzerindeki Etkileri". *Zirai ve İktisadi Rapor 1999–2000*, TZOY Yayınları: 204, Ankara, s. 1–11.
- [232] Minibaş, T. 2002. "Globalizmin Potansiyel Tarım Pazarları". *Cumhuriyet*, 13 Mayıs.
- [233] Mutlu, N. 1967. *Köy ve Köylü Sorunu*. DPT, Yayın No: 578, Ankara.
- [234] Müftüoğlu, O. 2000. *12 Eylül ve Türkiye Gerçeği*. Bireşim Yayınları, İstanbul.
- [235] Mülayim, Z.G. 1973. "Pamukta Tefecilik ve Aracılık". *Halk*, Sayı:6, 16 Temmuz, Ankara, s.4.
- [236] Mülayim, Z. G. 1975. *Genel ve Tarımsal Kooperatifçilik*. Bilgi Yayınevi, Ankara.
- [237] Mülayim, Z.G. 1982. *Assessment of Rural Landlessness in Turkey*. University of Ankara, Publications of Faculty of Agriculture, Ankara.
- [238] Nash, J. 1998. *Tarımsal destek Politikası Önerileri: Reform İçin Öneriler*. Dünya Bankası.
- [239] OECD. 2005. *Agricultural Databases on CD-ROM: 2005 Edition*
- [240] OECD. 2006. *Agricultural Policies in OECD Countries: At a Glance–2006 Edition*, <http://213.253.134.29/oecd/pdfs/browseit/5106051E.pdf>
- [241] Okçuoğlu, İ. 1996. *Türkiye’de Kapitalizmin Gelişmesi–İç Pazarın Oluşma Süreci*. 1. Kitap, Varyos Yayınları, İstanbul.
- [242] Oral, N. 2002. "Tekellerin Tarımda Özelleştirme Vurgunları". *Bianet*, 24 Mayıs.
- [243] Oral, N. 2002. "Küresel Sömürgecilik Aracı: Sözleşmeli Üretim". *Bianet*, 6 Haziran.
- [244] Oral, N. 2002. "IMF ve Dünya Bankası Türkiye’de Tarımı Bitiriyor". *Siyasi Gazete*, Temmuz.
- [245] Oral, N. 2002. "Gıda Sektörü Yabancılaştırılıyor". *Bianet*, 12 Eylül.
- [246] Oral, N. 2002. "IMF & Dünya Bankası Reformları ve Türkiye’de Tarımın Tasfiyesi". *Evrensel*, 20–22 Eylül.
- [247] Oral, N. 2002. "Az gelişmiş Ülkelerde Tarım Nasıl Çökertiliyor?". *Evrensel*, 2–4 Kasım.
- [248] Oral, N. 2003. "Hükümetler Değişiyor Ama Tarımı IMF Belirliyor". *Siyasi Gazete*, Şubat.
- [249] Oral, N. 2003. "Türkiye’de Toprak Dağılımındaki Eşitsizlik". *Tes-İş Dergisi*, Mart.
- [250] Oral, N. 2003. "Tarımda Cumhuriyet Masalları". *Bianet*, 29 Ekim.
- [251] Oral, N. 2004. "Tarım Devlet Eliyle Çökertiliyor". *Siyasi Gazete*, Ocak.
- [252] Oral, N. 2004. "24 Ocak’ın Tarım Bilânçosu". *Sedika.org*, 25 Ocak.
- [253] Oral, N. 2004. "Tarım Satış Kooperatiflerinde Neler Oluyor?". *Bianet*, 19 Şubat.
- [254] Oral, N. 2004. "12 Mart Darbesi, Tarım ve Köylülük". *Sedika.org*, 13 Mart.
- [255] Oral, N. 2006. "Küresel Zincirlere Dolanan Türkiye Tarımı", *2000’li Yıllarda Türkiye’de Tarım Sektörü*, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, 4–5 Ocak 2006, Ankara, s. 43–56.
- [256] Ortaylı, İ. 1971. *Toprak–İnsan İlişkileri Açısından Türk Köyünün Sosyo–Ekonomik Yapısının Biçimlenişi*. ODTÜ, Ankara.

- [257] Oyan, O. 1995. "5 Nisan Kararları ve Tarımsal Politikalar". **94-95 Petrol-İş Yıllığı**, Petrol-İş Yayın No: 36, İstanbul, s. 715-729.
- [258] Oyan, O. 1997. "Tarımsal Desteklemeye Alternatif Arayışları: Yedinci Plan ve Ötesi". **Ekonomide Durum**, Sayı: 2, Ankara, s. 78-96.
- [259] Oyan, O. 1999a. "Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği". **Türk-İş Yıllığı'99**, 1. Cilt, Ankara, s. 187-200.
- [260] Oyan, O. 1999b. **Özelleştirme**. Türk-İş Eğitim Yayınları: 7, Ankara.
- [261] Oyan, O. 2000a. "Doğrudan Gelir Desteği Uygulanabilir mi?". **Ekonomik Forum**, 15 Şubat, İstanbul, s. 16-17.
- [262] Oyan, O. 2000b. "Tarımda Ne Yapılmak İsteniyor?" **Teori**, Sayı: 127, İstanbul, s. 23-31.
- [263] Oyan, O. 2001a. "Tarımda Yapısal Uyarılama Türkiye'nin Çıkarına mı?". **Emek Politikaları Sempozyumu**, TMMOB Yayını, Ankara, s. 124-135.
- [264] Oyan, O. 2001b. "Tütünde Ne Yapılmak İsteniyor?". **Dünya**, 29 Haziran ve 13 Temmuz.
- [265] Oyan, O. 2006a. Tarımda Büyüyen Eşitsizlik. **BirGün**, 11 Nisan.
- [266] Oyan, O. 2006b. Tarım Gözden Çıkarıldı mı? **BirGün**, 28 Mart.
- [267] Özbek, O. 1991. **1980-1990 Türkiye Tarımı Sempozyumu'ndaki Konuşması**. 7-9 Ocak, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 65-74.
- [268] Özçelik, A., A. Turan ve H. Tanrıvermiş. 1999. **Türkiye'de Tarımın Pazara Entegrasyonunda Sözleşmeli Tarım**. TEAE Yayınları: 14, Ankara.
- [269] Özemesi, D. 2003. "Tarımda Ortakçılık: Ekonomik, Sosyal ve Siyasal Bir Olgunun Açıklanması - Bir Güneydoğu Anadolu Örneği". **Toplum ve Bilim**, Sayı: 95, İstanbul, s. 85-103.
- [270] Özgen, M. 2000. "Bitkisel Gen Kaynaklarının Korunma ve Kullanımında Yeni Yaklaşımlar". **Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s. 259-284.
- [271] Öz Gıda-İş. 1993. **Türkiye Ekonomisinde KİT'leri Yeri ve Gıda Sanayiinde Özelleştirme**. Ankara.
- [272] Öz Gıda-İş. 1994. **EBK'nin Özelleştirilecek 6 İşletmesi ile İlgili Rapor**. 29 Kasım, Ankara.
- [273] Öz Gıda-İş. 2000. **EBK Raporu**. Ankara.
- [274] Özlüer, F. 2005. "Sömürünün Diğer Adı: Biyogüvenlik Politikası ve Yasası". **Bilim ve Gelecek**, Sayı: 21, Kasım.
- [275] Özgür. 1972. **100 Soruda Türkiye'de Kapitalizmin Gelişmesi**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [276] Özgür, Ö. 1976. **100 Soruda Sanayileşme ve Türkiye**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [277] Özkaya, T. 1996. **Türkiye Tarımında Küçük Üreticiler Topraksızlar Sorunu**. TMMOB-ZMO İzmir Şubesi Yayını, İzmir.
- [278] Özkaya, T., F. Işın ve A. Uzman. 2000. "Türkiye ve Avrupa Birliği'nde Tarım Sektörüne Yönelik Desteklemeler". **Tarım ve Mühendislik**, Sayı: 61, Ankara, s. 8-15.
- [279] Özmucur, S. 1996. **Türkiye'de Gelir Dağılımı Vergi Yükü ve Makroekonomik Göstergeler**. Boğaziçi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- [280] Öztuksavul, A. 2000. "Tarım Reformu Kimler İçin Yapılıyor?". **Evrensel**, 20-23 Temmuz.
- [281] Öztürk, M. 2000. "Pancar Şekeri ve Tatlandırıcılar". **Tarım ve Köy**, Sayı: 132, Ankara, www.tarim.org.tr

- [282] Pamuk, Ş. 1987. "İkinci Dünya Savaşı Yıllarında Devlet, Tarımsal Yapılar ve Bölüşüm". **11. Tez**, Kitap Dizisi: 7, İstanbul, s.121–141.
- [283] Pamuk, Ş. 1984. **Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820–1913)**. Yurt Yayınları: 9, İstanbul.
- [284] Pamuk, Ş. 1992. **100 Soruda Osmanlı–Türkiye İktisadi Tarihi (1500–1914)**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [285] Petrol–İş. 1999. **Türkiye Tarımında Gübre Sanayiinin Önemi ve TÜGSAŞ**. Yayın No: 53, İstanbul.
- [286] Petrol–İş. 2000. **Gübre Sektöründe ve Tarımda Özelleştirme**. Yayın No: 63, İstanbul.
- [287] Petrol–İş. 2001. **Gübre Sektöründe Sübvansiyonlar ve Ekonomik Durum**. Ağustos, İstanbul.
- [288] Quataert, D. 1985. "Osmanlı İmparatorluğunda Tarımsal Gelişme". **Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi**, 6. Cilt, İletişim Yayınları, İstanbul, s.1556–1562.
- [289] Rehber, E. 1997. **Gıda Sanayiinde Üretici–Sanayi İlişkisi ve Sözleşmeli Tarım**. Uludağ Üniv. Ziraat Fak., Bursa.
- [290] Rozaliyev, Y.N. 1978. **Türkiye'de Kapitalizmin Gelişme Özellikleri (1923–1960)**. Onur Yayınları, Ankara.
- [291] Salman, B. 2000. "TİGEM'de Gizlenen Plan". **Cumhuriyet**, 3 Haziran.
- [292] Saral, A. 2000. "Türkiye Tarımında Makineleşme Durumu". **Türkiye Ziraat Mühendisliği V. Teknik Kongresi**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, s.901–923.
- [293] Sarp, T. 1998. **Et ve Balık Kurumu'nda Özelleştirme Üzerine**. KİGEM, 18 Haziran, Ankara.
- [294] Savran, S. 1992. **Türkiye'de Sınıf Mücadeleleri (1919–1980)**. Kardelen Yayınları, İstanbul.
- [295] Savran, S. 1996. "Türkiye Ekonomisinde Kriz: 1994'ten 1995'e". **'93–'94 Petrol–İş Yıllığı**, İstanbul, s. 123–133.
- [296] Seçkin, F.S. 2000. "Hangi Sektöre Giriş Daha Kolay?". **Capital**, Ağustos/8, s. 145–148.
- [297] Sencer, M. 1971. **Türkiye'de Köylülüğün Maddi Temelleri**. Ant Yayınları, İstanbul.
- [298] Sencer, M. 1987. "Türkiye Tarımının Yapısal Sorunları". **1980 Sonrası Türk Tarımı–Yapısal Gelişmeler ve Sorunlar**, TMMOB–ZMO Yayını, Ankara, s. 6–10.
- [299] Sencer, M. 1992. **GAP Bölgesinde Toplumsal Değişme Eğilimleri Araştırması**. TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- [300] Sencer, O. 1969. **Türk Toplumunun Tarihsel Evrimi**. Habora Kitabevi Yayınları, İstanbul.
- [301] Silier, O. 1981. **Türkiye'de Tarımsal Yapının Gelişimi (1923–1938)**. BÜ–İBF Yayınları, İstanbul.
- [302] Sol. 1998. **"GAP Bitirilmelidir"**. Sayı: 5, Ağustos, İstanbul, s. 4–9.
- [303] Sönmez, M. 1978. **Kapitalist Devlet İşletmeleri ve Türkiye**. TİB Yayınları, No:20, Ankara.
- [304] Sönmez, M. 1980. **Türkiye Ekonomisinde Bunalım I: 24 Ocak Kararları ve Sonrası**. Belge Yayınları, İstanbul.
- [305] Sönmez, M. 1982. **Türkiye Ekonomisinde Bunalım II: 12 Eylül'ün Ekonomi Politikası**. Belge Yayınları, İstanbul.

- [306] Sönmez, M. 1987. "Türkiye'de Tarım ve Büyük Burjuvazi." **11. Tez**, Kitap Dizisi: 7, İstanbul, s.230–238.
- [307] Sönmez, M. 1988. "1960'lardan 1980'lere Ekonomi Politika". **Sosyalizm ve Toplumsal Mücadeleler Ansiklopedisi**, Cilt:6, İletişim Yayınları, İstanbul, s.2010–2011.
- [308] Sönmez, M. 1990. **Doğu Anadolu'nun Hikâyesi (Ekonomik ve Sosyal Tarih)**. Arkadaş Yayınevi, Ankara.
- [309] Sönmez, M. 1992a. **100 Soruda 1980'lerden 1990'lara "Dışa Açılan" Türkiye Kapitalizmi**. Gerçek Yayınevi, İstanbul.
- [310] Sönmez, M. 1992b. **Türkiye'de Gelir Eşitsizliği**. 2. Basım, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [311] Sönmez, M. 1998a. **Bölgesel Eşitsizlik**. Alan Yayıncılık, İstanbul.
- [312] Sönmez, M. 1998b. "Doğu ve Güneydoğunun Azgelişmişlik Sorunu". **Görüş**, Mart, İstanbul, s.12–22.
- [313] Sönmez, M. 1998c. "Sermaye Birikiminin 75 Yıllık Serüveni: Kilometre Taşları". **75 Yılda Para'nın Serüveni**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s.51–82.
- [314] Sönmez, M. 1999a. "75 Yılın Sanayileşme Politikaları". **75 Yılda Çarklardan Chip'lere**, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, İstanbul, s.1–19.
- [315] Sönmez, M. 1999b. "IMF ile 1960'lardan 1980'lere". **Ekonomik Forum**, 15 Ağustos, İstanbul, s. 72–73.
- [316] Sönmez, M. 1999c. "Doğulu da Depremzede Gibi". **Ekonomik Forum**, 15 Eylül, İstanbul, s. 52–59.
- [317] Sönmez, S. 2001. "Özelleştirme ve Yapısal Uyum". **Emek Politikaları Sempozyumu**, TMMOB, Ankara, s. 84–94.
- [318] Sönmezşık, S. 2000. "Yangınların Altında Özelleştirme Var". **Evrensel**, 23 Temmuz.
- [319] Suiçmez, B. R. 2000. **Türkiye Topraklarının Yönetiminde Yasal ve Yönetimsel Sorunlar–Çözümler**. Uzmanlık Tezi (Yayımlanmamış), TODAİE, Ankara.
- [320] Suiçmez, B.R. 2002. "Tarım Alanındaki Özelleştirmeler". **Küreselleşme ve Türkiye Tarımı Sempozyumu Bildirisi**, 7–8 Ocak, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara.
- [321] Suiçmez, B.R. 2006. "Türkiye'de Çiftçilerin Durumu AB Üyeliği Görüşmelerinde Değişim Gereksinimleri". **4. Avrupa Sosyal Forumu Tarım Paneli**, 5 Mayıs, Atina.
- [322] Süvari, Ö. 1999. "Meksika'yı Çökerttiler". **V-Özgürlük**, Sayı: 43, 31 Temmuz.
- [323] Şahin, H. 2000. **Türkiye Ekonomisi**. 6. Baskı, Ezgi Kitabevi Yayınları, Bursa.
- [324] Şahinöz, A. 1996. "GATT ve Tarım". **Yeni Dünya Düzeni ve Türkiye Tarımı**, TMMOB Ziraat Mühendisleri Odası, Ankara, s. 299–51.
- [325] Tanrıvermiş, H. 2000. **Türkiye'de Özelleştirme Uygulamalarının Tarım Kesimine Etkilerinin Değerlendirilmesi**. TEAE Yayınları: 40, Ankara.
- [326] Taraklı, D. 1976. **Çiftçiyi Topraklandırma Kanunu ve Uygulama Sonuçları**. ODTÜ Mimarlık Fakültesi Yayınları: 25, Ankara.
- [327] Tarım Bakanlığı. 1972. **Giresin ve Ordu İllerinde Fındık Üretiminin Ekonomik Analizi (1969–1970)**. Ankara.
- [328] Tarım–İş. 1997. **Sektörel ve İşletmecilik Boyutlarıyla TİGEM**. Ankara.
- [329] TEMA Vakfı. 2000. **TÜSİAD Adına Yapılan "Tarım Politikalarında Yeni Denge Arayışları ve Türkiye" Konulu Rapora İlişkin Görüşler**. 7 Nisan, İstanbul.

- [330] Tezel, Y. S. 1972. "Cumhuriyetin Devraldığı Tarım Yapısının Tarihi Oluşumu Hakkında Bazı Düşünceler". *AÜSBF Dergisi*, Ankara, 26(4):233–292.
- [331] Tezel, Y. S. 1994. *Cumhuriyet Dönemi İktisadi Tarihi*. 3. Baskı, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul.
- [332] Timur, T. 1971. *Türk Devrimi ve Sonrası (1919–1946)*. Doğan Yayınları, Ankara.
- [333] Topal, Ş. 2005. "Genetik Olarak Değiştirme İşlemleri ve Biyogüvenlik". *Buğday*, Sayı: 24, Temmuz-Ağustos.
- [334] Tökin, İ. H. 1990. *Türkiye’de Köy İktisadiyatı*. 2. Baskı, İletişim Yayınları, İstanbul.
- [335] Tse–Tung, Mao. 1989. "Köylük Bölgelerdeki Sınıfları Nasıl Ayırdetmek Gerekir?". *Seçme Eserler*, Cilt: 3 içinde, Kaynak Yayınları, İstanbul, s. 178–181.
- [336] Tümay, İ. 1998. "Tarım ve Köylü: Sizi İlgilendiriyor mu?". *Mürekkep*, Sayı 10/11, Ankara, s. 160–194.
- [337] TİB. 1975a. "Türkiye’de Köylülüğün Yapısı". *TİB Aylık Bülteni*, No:13, Temmuz, Ankara, s. 8–11.
- [338] TİB. 1975b. "Tarımda Traktörün Yeri". *TİB Aylık Bülteni*, No: 17, Kasım, Ankara, s. 5–8.
- [339] TİB. 1975c. "Tarımsal Kredi Sorunu". *TİB Aylık Bülteni*, No: 18, Aralık, Ankara, s. 17–20.
- [340] TİB. 1975d. "Çay". *TİB Aylık Bülteni*, No: 18, Aralık, Ankara, s. 20–24.
- [341] TİB. 1976a. "Toprak Reformu Üzerine". *TİB Aylık Bülteni*, No:22, Mayıs, Ankara, s. 14–21.
- [342] TİB. 1976b. "1950–1970 Arası Türkiye’de İç Göçler". *TİB Aylık Bülteni*, No: 24, Haziran, Ankara, s. 12–13.
- [343] TİB. 1976c. "Şekerpancarı". *TİB Aylık Bülteni*, No: 27, Eylül, Ankara, s. 14–19.
- [344] TİB. 1976d. "Toprak Reformu Üzerine". *TMMOB Birlik Haberleri*, Sayı: 49, 1 Kasım, s.6–7.
- [345] TİB. 1976e. *Günümüzde Emperyalist Sömürü Mekanizması*. 2. Baskı, Yayın No:9, Ankara.
- [346] TİB. 1977a. TİB 3. Olağan Genel Kuruluna Sunulan Çalışma Raporu. *TİB Aylık Bülteni*, No: 35, Mayıs, Ankara, s.2–5.
- [347] TİB. 1977b. "1950–1960 Döneminde Türkiye’de Altyapı Yatırımları". *TİB Aylık Bülteni*, No: 42, Aralık, Ankara, s. 11–19.
- [348] TİB. 1978a. "Emperyalizmin Kırsal Kesim Programı, Kooperatifler ve CHP". *TİB Aylık Bülteni*, No: 45, Mart, Ankara, s. 3–11.
- [349] TİB. 1978b. "Tarım ve Orman İşçilerinin Sorunları". *TİB Aylık Bülteni*, No: 52–53, Ekim–Kasım, Ankara, s. 14–20.
- [350] TKB. 2000 a. *Türkiye’de Tarımsal Destekleme Politikaları*. Ankara.
- [351] TKB. 2000 b. *Tarımsal Göstergeler*, www.tarim.gov.tr
- [352] TMMOB. 2001. "Sürekli Kriz ve İstikrar Politikalarının Kıskaçındaki Türkiye". *Emek Politikaları Sempozyumu*, TMMOB, Ankara, s. 142–154.
- [353] TÜİK. 2006a. "Yoksulluk Çalışması (2004 Yılı) Sonuçları". *Haber Bülteni*. No: 27, 14 Şubat, Ankara.
- [354] TÜİK. 2006b. "Hanehalkı İşgücü Araştırması (2006 Ocak Dönemi) Sonuçları". *Haber Bülteni*. No: 70, 25 Nisan, Ankara.
- [355] Türktan, G. 2006 "AB Uyum Sürecinde Kırsal Kesimde İstihdam Sorunu" konulu toplantıdaki konuşma metni, 22 Mart, İstanbul.
- [356] TÜRTAV. 1993. *Özelleştirme ve Tarım*. Ankara.

- [357] TÜRTAV, 1997. "Şekerpancarı Tarımı". *Tarım ve Yaşam*, Sayı: 2, Ankara, s. 2–8.
- [358] TZD. 1978a. "Hayvancılık ve Sütçülük Sorunları". *Ziraat Dünyası*, Sayı:338–339, Kasım–Aralık, Ankara, s.12–14.
- [359] TZD. 1978b. "Kırsal Kesimde Emperyalizmin ve Tekelci Burjuvazinin Politikaları "Halkçılık" Safsatası Adı Altında Uygulanmaya Çalışılıyor". *Ziraat Dünyası*, Sayı:338–339, Kasım–Aralık, Ankara, s.18–20.
- [360] TZD. 1979a. "Köy–Koop'ta Neler Oluyor?" *Ziraat Dünyası*, Sayı:340, Ocak, Ankara, s. 12–13.
- [361] TZD. 1979b. "Tarımda Kapitalizmin Gelişmesinin İncelenmesi Üzerine ...". *Ziraat Dünyası*, Sayı:340, Ocak, Ankara, s.25.29.
- [362] TZD. 1979c. Yeni Kooperatifçilik (!) Aldatmacaları ve Yeni Sömürü Mekanizmaları". *Ziraat Dünyası*, Sayı: 341–342–343, Şubat–Mart–Nisan, Ankara, s. 20–21.
- [363] TZD. 1979d. "Köy Kalkınma Kooperatifleri Üzerine". *Ziraat Dünyası*, Sayı:341–342–343, Şubat–Mart–Nisan, s. 30–31.
- [364] TZD. 1979e. "Tarımda Temel Kavramlar". *Ziraat Dünyası*, Sayı:346–347, Temmuz–Ağustos, Ankara, s. 15–19.
- [365] TZD. 1979f. "Türkiye'de Kırsal Kesimin Sınıfsal Yapısı". *Ziraat Dünyası*, Sayı:346–347, Temmuz–Ağustos, Ankara, s. 20–27.
- [366] TZD. 1979g. "Taban Fiyatları ve Destekleme Alımları". *Ziraat Dünyası*, Sayı:348–349, Eylül–Ekim, Ankara s. 4–12.
- [367] TZD. 1979h. "Kooperatifler Nedir, Ne Değildir?" *Ziraat Dünyası*, Sayı: 348–349, Eylül–Ekim, Ankara, s. 13–18.
- [368] TZD 1979i. "Orman–Devlet ve Orman Köylüleri". *Ziraat Dünyası*, Sayı:348–349, Eylül–Ekim, Ankara, s. 23–32.
- [369] TZD. 1997. *Türkiye Tarımının 1996 Yılı Değerlendirmesi*. Ankara.
- [370] TZOB. 1992. *Planlı Dönemde Rakamlarla Tarım Sektörü*. Ankara.
- [371] TZOB. 1999. *Zirai ve İktisadi Rapor 1997–1998*. Ankara.
- [372] TZOB. 2001. *Zirai ve İktisadi Rapor 1999–2000*. Ankara.
- [373] TÜİK. 2005. *İstatistik Göstergeler 1923–2004*. Yayın No: 535, Ankara.
- [374] TÜİK. 2006a. Yoksulluk Çalışması (2004 Yılı) Sonuçları, *Haber Bülteni: 27*, 14 Şubat.
- [375] TÜİK. 2006b. Hanehalkı İşgücü Araştırması (2006 Ocak Dönemi) Sonuçları, *Haber Bülteni: 70*, 25 Nisan.
- [376] TÜİK. 2006c. *Türkiye İstatistik Yıllığı 2005*, Yayın No: 3009, Ankara.
- [377] Uras, G. 2000a. "Et Balık Özelleştirildi de Ne Oldu?". *Ekonomik Forum*, 15 Mart, İstanbul, s. 18.
- [378] Uras, G. 2000b. "Buğdayda Politikacının Faturasını Üretici ve Tüketici Ödüyor". *Tarım ve Yaşam*, Sayı: 12, Ankara, s. 31–32.
- [379] Uras, G. 2005. "Kolacılar Ucuz 'Mısır Şurubu' Peşinde", *Milliyet*, 24 Nisan.
- [380] Usumi, S. 1999. *Yağma (Tütün ve Sigara Pazarlarımızda Vurgun)*. Çağdaş Yayınları, İstanbul.
- [381] Ünlü, H. 2004. "Korkunç Rapor". *Akşam*, 21 Kasım.
- [382] Vargı, S. 2000. *Neden Yabancı Sigara İçiyoruz?* Türk–İş Eğitim Yayınları: 51, Ankara.
- [383] Varlier, O. 1979. *Türkiye Tarımında Yapısal Değişme, Teknoloji ve Toprak Bölüşümü*. DPT, Yayın No:1636, Ankara.

- [384] Varlıer, O. 1978. *Türkiye'de İç Ticaret Hadleri*. DPT, Yayın No: 1632, Ankara.
- [385] Varlık, B. 1976. **19. Yüzyılda Emperyalizmin Batı Anadolu'da Yayılması**. TİB Yayınları, No: 15, Ankara.
- [386] Varlık, B. 1977. **Emperyalizmin Çukurova'ya Girişi**. TİB Yayınları, No: 18, Ankara.
- [387] Varlık, B. 1980. "1930–1940 Yılları Arasında Türkiye'de Tarımsal Kooperatifler Üzerine Bir Deneme". *Ekonomik Yaklaşım*, Sayı:3, Ankara, s. 101–131.
- [388] World Bank. 2002. **Project Appraisal Document on a Proposed Loan in the Amount of US\$600 Million to the Republic of Turkey for an Agricultural Reform Implementation Project/Loan**, Report No: 21177–TU, June 6.
- [389] Yağcı, Y. 2000. "GAP'ta Soğuk Savaş". *Aksiyon*, Sayı: 303, Eylül, İstanbul, s. 32–39.
- [390] Yeldan, E. 2000a. "Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisinde Üretim, Birikim ve Bölüşüm İlişkilerine Toplu Bir Bakış". *Petrol-İş Yıllığı'99*, İstanbul, s. 271–293.
- [391] Yeldan, E. 2000b. "Küreselleşen Türkiye Ekonomisinde Devlet, Sermaye ve Ücretli Emek Açısından Bölüşüm ve Birikim İlişkileri". *Birikim*, Sayı: 136, Ağustos, İstanbul, s. 90–98.
- [392] Yeldan, E. 2001. **Küreselleşme Sürecinde Türkiye Ekonomisi** (Bölüşüm, Birikim ve Büyüme). İletişim Yayınları, İstanbul.
- [393] Yenal, N. Z. 2001. "Türkiye'de Tarım ve Gıda Üretiminin Yeniden Yapılanması ve Uluslararasılaşması". *Toplum ve Bilim*, Sayı: 88, İstanbul, s. 32–54.
- [394] Yeşildere, T. 1999. "Türkiye'nin Hayvancılık Politikaları Çıkmazı". *Sosyal Demokrat Değişim*. Sayı: 12, İstanbul, s. 102–107.
- [395] Yılmaz, G. 2000. **Kapitalizmin Kaleleri-I**. Türkiye MAİ ve Küreselleşme Karşıtı Çalışma Grubu Yayını, İstanbul.
- [396] Yükseler, Z. 1999. **Tarımsal Destekleme Politikaları ve Doğrudan Gelir Desteği Sisteminin Değerlendirilmesi**. www.dpt.gov.tr
- [397] Yeni Ortam. 1973. **"50. Yılda Türk Köylüsü Hala Yoksul"**. 29 Ekim.
- [398] Yerasimos, S. 1989. **Az gelişmişlik Sürecinde Türkiye**. 3 Kitap, Belge Yayınları, İstanbul.
- [399] Yıldızoğlu, E. 1993. "Krizin Öbür Yüzü: Açlık". *Cumhuriyet*, 4 Kasım.
- [400] Yıldızoğlu, E. 1996a. "Özelleştirme, Demokrasi ve Ulusal Bağımsızlık". *Cumhuriyet*, Nisan.
- [401] Yıldızoğlu, E. 1996b. "Dünyayı Kim Doyuracak !..". *Cumhuriyet*, 18 Kasım.
- [402] Yıldızoğlu, E. 1996c. "Bir Küresel Gıda Krizine Doğru". **Globalleşme ve Kriz** içinde, Alan Yayıncılık, İstanbul, s. 129–243.
- [403] Yıldızoğlu, E. 1999. "Biyoteknoloji ve Uluslararası Tekeller". *Cumhuriyet*, 24 Mayıs.
- [404] Yıldızoğlu, E. 2000a. "Küresel Kriz ve Dönüşüm". *Petrol-İş Yıllığı* içinde, Mart, İstanbul.
- [405] Yıldızoğlu, E. 2000b. "Bağımlılık ve Geri Kalmışlık". *Cumhuriyet*, 18 Eylül.
- [406] Yıldızoğlu, E. 2000c. "Yükselmeye Başlayan Dalga". *Cumhuriyet*, 9 Ekim.
- [407] Yıldızoğlu, E. 2003. "IMF İtiraf Etti: Programlar Uydurma!". *Cumhuriyet*, 9 Nisan.
- [408] ZMO. 2000. **IMF'ye Verilen Niyet Mektubunun Tarımla İlgili Hükümlerine İlişkin Basın Açıklaması**, http://www.zmo.org.tr/genel/bizden_detay.php?kod=132&tipi=5&sube=0
- [409] ZMO. 2004. **"Kasımpaşa–Washington Hattı'nda Tek Perdelik Oyun"**. 2 Mart, <http://www.zmo.org.tr/odamiz/bizden.php?kod=851>
- [410] ZMO. 2004. **"Doğrudan Gelir Desteği: Tarımsal Destek mi, Yoksulluk Yardımı mı?"**. 16 Ağustos, <http://www.zmo.org.tr/odamiz/odagorusleri.php?kod=1391>

[411] ZMO. 2006. "**Şeker Sektöründe Tek Perdelik Oyun**". 3 Şubat,
<http://www.zmo.org.tr/odamiz/bizden.php?kod=2470>